

MUSEION

13

Суботица, Szabadka, Subotica
2015.

MUSEÏON

13

ГОДИШЊАК
ГРАДСКОГ МУЗЕЈА СУБОТИЦА
A SZABADKAI VÁROSI MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
GODIŠNJAK
GRADSKOG MUZEJA SUBOTICA

Суботица / Szabadka / Subotica
2015.

MUSEION 13 MUSEION 13

ИЗДАВАЧ
Градски музеј Суботица
Trg sinagoge 3
24 000 Суботица
Србија

УРЕДНИК
Мр Иштван Хуло, директор
Градског музеја Суботица

УРЕДНИШТВО
Мирко Грлица, музејски
саветник, ГМС
Жужана Корхеџ Пап,
ресторатор саветник, ГМС
Габријела Кајдоџи Ловас,
кустос, ГМС
Неда Димовски, кустос,
ГМС

РЕЦЕНЗЕНТИ
Александра Јефтић
Стеван Маџковић
Наташа Миладиновић-
Радмилић
Агнеш Озер
Владимир Митровић
Милан Пауновић
Гордана Прчић-Вујновић

ЛЕКТОРИ
Невенка Башић Палковић
(за српски језик)
Анико Баба (за мађарски
језик)

ПРЕВОД (апстракт и
резимеа)
Ана Молнар Ч. (на српски и
мађарски језик)
Атила Новак (на енглески
језик)

ГРАФИЧКА ПРИПРЕМА
Атила Харангозо

ШТАМПА
Grafoprodukt d.o.o.
Суботица

ТИРАЖ
500

Штампане *Museion*-а
омогућили су Град
Суботица и
Министарство културе и
информисања РС.

KIADÓ
Szabadkai Városi Múzeum
Zsinagóga tér 3
24 000 Szabadka
Szerbia

SZERKESZTŐ
Mgr. Hulló István, igazgató
Szabadkai Városi Múzeum

SZERKESZTŐSÉG
Mirko Grlica, múzeumi
tanácsos, SzVM
Korhecz Papp Zsuzsanna,
múzeumi tanácsos, SzVM
Kajdóczi Lovász Gabriella,
kurátor, SzVM
Neda Dimovski, kurátor,
SzVM

RECENZENSEK
Aleksandra Jeftić
Stevan Mačković
Nataša Miladinović-Rad-
milović
Ózer Ágnes
Vladimir Mitrović
Milan Paunović
Gordana Prčić-Vujnović

LEKTOROK
Nevenka Bašić Palković
(szerb)
Bába Anikó (magyar)

FORDÍTÁS (kivonatok és
összefoglalók)
Molnár Cs. Anna (szerb és
magyar)
Novák Attila (angol)

GRAFIKAI ELŐKÉSZÍTÉS
Harangozó Attila

NYOMTATÁS
Grafoprodukt d.o.o.
Szabadka

PÉLDÁNYSZÁM
500

A *Museion* nyomtatását
Szabadka Város és a
Szerb Köztársaság Művelődési
és Tájékoztatási Minisztériuma
tette lehetővé.

MUSEION 13 MUSEION 13

NAKLADNIK
Gradski muzej Subotica
Trg sinagoge 3
24 000 Subotica
Srbija

UREDNIK
Mr. István Hulló, ravnatelj
Gradskog muzeja Subotica

UREDNIŠTVO
Mirko Grlica, muzejski
savjetnik, GMS
Zsuzsanna Korhecz Papp,
restorator savjetnik, GMS
Gabriella Kajdóczi Lovász,
kustos, GMS
Neda Dimovski, kustos,
GMS

RECENZENTI
Aleksandra Jeftić
Stevan Mačković
Nataša Miladinović-
Radmilović
Ágnes Ózer
Vladimir Mitrović
Milan Paunović
Gordana Prčić-Vujnović

LEKTORI
Nevenka Bašić Palković
(za srpski jezik)
Anikó Bába (za mađarski jezik)

PREJEVOD (apstrakta i
sažetaka)
Anna Molnár Cs. (na srpski i
mađarski jezik)
Attila Novák (na engleski jezik)

GRAFIČKA PRIPREMA
Attila Harangozó

TISAK
Grafoprodukt d.o.o.
Subotica

NAKLADA
500

Tiskanje *Museion*-a omogućili
su Grad Subotica i
Ministarstvo kulture i
informisanja RS.

PUBLISHED BY
Municipal Museum Subotica
3 Trg sinagoge
24 000 Subotica
Serbia

EDITOR
Msc István Hulló, director of
Municipal Museum Subotica

EDITORIAL BOARD
Mirko Grlica, museum coun-
sellor, MMS
Zsuzsanna Korhecz Papp
museum counsellor, MMS
Gabriella Kajdóczi Lovász,
curator, MMS
Neda Dimovski, curator,
MMS

REVIEWED BY
Aleksandra Jeftić
Stevan Mačković
Nataša Miladinović-Rad-
milović
Ágnes Ózer
Vladimir Mitrović
Milan Paunović
Gordana Prčić-Vujnović

PROOF-READING
Nevenka Bašić Palković
(serbian)
Anikó Bába (hungarian)

TRANSLATION (abstracts
and summaries)
Anna Molnár Cs. (serbian
and hungarian)
Attila Novák (english)

PREPRESS
Attila Harangozó

PRINTED BY
Grafoprodukt d.o.o.
Subotica

PRINTED IN
500

The *Museion* was funded
by the City of Subotica and
Minsitry of culture and
information RS.

САДРЖАЈ – TARTALOM – SADRŽAJ – CONTENTS

Чланци – Cikkek – Članci – Articles

Неда Димовски	Развојни дефекти на аксијалном скелету жене са средњовековног налазишта Капоња-Таванкут Developmental defects of the axial skeleton in a woman from medieval site Kaponja-Tavankut	5
Neda Dimovski	Az axiális váz fejlődési rendellenességei egy középkori nő maradványain (Tavankút-Kaponya lelőhely)	21
Mirko Grlica	Novi slojevi sećanja. Drugačiji pogled na Suboticu u vreme gradnje palate Rajhl New layers of remembrance a different view of Subotica during the construction of Raichle palace	23
Mirko Grlica	Az emlékezés újabb rétegei. Szabadka más szemszögből való megközelítése a Raichle-palota építése idején	33
Mirko Grlica	Bunjevačka školska zadruga. Poslednji pokušaj otvaranja škole na maternjem jeziku za bunjevačku decu u austrougarskoj Subotici Bunjevac school co-operative. The last attempt to open a school for Bunjevac children in their mother tongue in Austro-Hungarian Subotica	35
Mirko Grlica	Bunjevac iskola egyesület. Utolsó kísérlet bunjevac iskola létesítése az Osztrák-Magyar Monarchia Szabadkáján	54
Papp Árpád	Szerb-Horvát-Szlovén Királyság néprajzi-történelmi bizottságának jegyzőkönyvei The ethnographic-historical committee's record of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes	55
Arpad Pap	Zapisnici etnografsko-istorijske komisije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca	83
Papp Árpád	A hátsórszág – a 86. császári és királyi gyalogezred toborzókörzetének – mindennapjai a nagy háborúban. Előzetes megjegyzések és munkálatok a készülő kiállításához, és az azt kísérő katalógushoz Everyday life in the hinterland concerning the recruiting district of 86. Imperial and Royal infantry regiment. Notes and preliminary work for accompanying exhibition and catalog	85
Arpad Pap	Svakodnevní život u zaleđu regrutne oblasti 86. Carskog i kraljevskog puka. Beleške i pripremni radovi za izložbu i prateći katalog	106
Ljubica Vuković Dulić	Plakati Derda Boroša. Nova kolekcija u zbirci primenjene umetnosti Gradskog muzeja Subotica Posters by György Boros. New items of the collection of applied art in the Municipal museum Subotica	107
Ljubica Vuković Dulić	Boros György plakátjai. Új kollekció a Szabadkai Városi Múzeum iparművészeti gyűjteményében	128
Žužana Korhec Pap	Slikarska tehnika baroknih majstora (na primerima restauriranih oltarskih slika iz katoličkih crkava u Vojvodini) Painting techniques of baroque masters (examples of restored altar paintings from the catholic churches in Vojvodina)	129
Korhec Papp Zsuzsanna	A barokk mesterek festészeti technikája (a délvidéki katolikus templomok oltárkép-restaurálásainak tükrében)	189

Ištván Hulo	Monitoring faune ptica na području potencijalnog vetroparka Kanjiža	
Hulló István	Monitoring of birds' fauna in the area of the potential wind farm Kanjiža ...	191
	A tervezett Magyarkanizsai szélérőmű madártani vizsgálatának eredménye	220

Из рада музеја – A múzeum munkájából – Iz rada muzeja – The Museum's activities

Изложбена делатност / Kiállítások	
Izložbena djelatnost / Exhibitions	222
Гостујуће изложбе / Vendégkiállítások	
Gostujuće izložbe / Guest exhibitions	227
Музејска едукација / Múzeumpedagógia	
Muzejska edukacija / Education at the museum	228
Промоције и догађања / Bemutatók és események	
Promocije i događanja / Promotions and events	229
Издања / Kiadványok / Izdanja / Publications	231

Неда Димовски¹

Градски музеј Суботица

Трг синагоге 3

24 000 Суботица

e-mail: nedadimovski@gmail.com

UDC 903.5(497.113 Tavankut)

РАЗВОЈНИ ДЕФЕКТИ НА АКСИЈАЛНОМ СКЕЛЕТУ ЖЕНЕ СА СРЕДЊОВЕКОВНОГ НАЛАЗИШТА КАПОЊА–ТАВАНКУТ²

DEVELOPMENTAL DEFECTS OF THE AXIAL SKELETON IN A WOMAN FROM MEDIEVAL SITE KAPONJA–TAVANKUT

Апстракт: Приликом анализе људских остеолошких налаза из гробова са некрополе XII века у Таванкуту (локалитет Капоња), услед вишеструких развојних дефеката на аксијалном делу скелета извајали су се остаци женске индивидуе документоване као гроб 46. Уочени дефекти се могу поделити у дефекте три развојна поља – параксијалног мезодерма, мембране првог бранхијалног лука и развојног поља стернума. Дефекти развојног поља параксијалног мезодерма представљени су сегментацијским грешкама (ирегуларна сегментација IX десног ребра у виду бифуркације стерналног крајка) и поремећајима насталим услед кранијалног (на атлантоокципиталном зглобу и каудалног) померања границе између сегмената кичменог стуба (промене на атлантоокципиталном зглобу, цервикална ребра, транзициона форма Th XI, редукована ребарна глачица Th XII, редукована величина XII левог ребра и парцијална сакрализација L V). Дефект развојног поља мембране првог бранхијалног лука представљен је појавом тимпаничног отвора (*foramen tympanicum*), а измештен положај манубриостерналног зглоба (*synchondrosis manubriosternalis*) представља дефект развојног поља стернума који настаје услед неуспеле диференцијације. Описани дефекти развојних поља на скелету са Капоње су особени по броју граничних сегмената захваћених кранијалним померањем и неубичајеном локацијом бифуркације стерналног крајка на IX десном ребру. Узроци настанка ових дефеката могу бити резултат и спољашњих и генетских фактора, па осим што представљају још један пример начина испољавања вишеструких развојних дефеката на аксијалном делу скелета, указују и на даљи приступ истраживању када се разматрају развојни дефекти људског скелета, где податке у оквиру популационе студије треба заснивати на истраживњу могућих тератогених фактора истовремено са археолошким и историјским подацима да би се могао стећи увид у сложену биоархеолошку слику промена у окружењу, културним праксама, генетским односима и миграцијама.

Кључне речи: вишеструки развојни дефекти, аксијални скелет, Капоња–Таванкут, XII век, Србија

¹ Неда Димовски, археолог, кустос
Dimovski Neda, régész, kurátor
Neda Dimovski, archaeologist, curator

Примљено: 6. октобар 2014.
Прихваћено: 29. новембар 2015.

² Археолошка истраживања на локалитету Капоња–Таванкут финансирана су од стране Министарства културе и информисања Републике Србије и Града Суботице.

Abstract: During the analysis of human osteological findings from the 12th century necropolis in Tavankut (site Kaponja) due to multiple developmental defects of the axial skeleton, the remains of female individual documented as grave 46 were particularly interesting. The observed defects can be divided into defects of three developmental fields – paraxial mesoderm, branchial arch I closing membrane and developmental field of the sternum. Paraxial mesoderm field defects are presented with segmentation error (irregular segmentation of the 9th right rib in the form of bifurcation) and changes due to cranial (at the atlantooccipital joint also in the caudal direction) border shifting (changes at the atlantooccipital joint, cervical ribs, transitional form of T11, reduced rib facet on T12, reduced size of the last left thoracic rib and incomplete sacralization of L5). Branchial arch I closing membrane field defects are represented by the appearance foramen tympanicum, and misplaced manubrio-mesosternal joint is a form of developmental field defects of the sternum. Described developmental field defects in the axial skeleton from Kaponja are specific considering the number of spinal border segments affected with cranial shifting and uncommon location of bifurcation on the 9th right rib. The causes of these defects could be the result of environmental and genetic factors, and except the fact that this case represents a manifestation example of multiple developmental defects in the axial skeleton, the case indicates the further approach to research considering the developmental defects of the human skeleton within population study which should be based on investigations of the possible teratogenic factors simultaneous with the archaeological and historical data, to be able to gain insight into the complex bioarchaeological picture of changes in the environment, cultural practices, genetic relationships and migration.

Key words: multiple developmental defects, axial skeleton, Kaponja–Tavankut, 12th century, Serbia

УВОД

Аксијални скелет човека чини комплексну структуру чији је правилан развој детерминисан у најранијим фазама развића, током бластогенезе и органогенезе. Са становишта теорије морфогенетских или развојних поља³ скелетни остаци жене са средњовековног налазишта Капоња–Таванкут, испољавају дефекте развоја поља параксијалног мезодерма (као последицу кранијалног померања границе између сегментата кичменог стуба и ирегуларне сегментације), мембране првог бранхијалног лука и развојног поља стернума.

Путем биоархеолошких и клиничких радова, документовани су и описани бројни случајеви дефеката костију аксијалног дела скелета (нпр. Anderson, 1996a; Anderson, 1996b; Usher & Christensen, 2000; Kaushal, 2010; Singh, 2013; Димовски, 2013; Mańkowska-Pliszka, Wiczorek, Wysocki, & Tomczyk, 2013), међутим постоји свега неколико популационих студија које разматрају обрасце континуитета у учесталости дефеката између хронолошки и регионално блиских популација, као и разлоге њихових појава (Barnes, 1994; Masnicová & Beňuš, 2003; Tancock, 2014).

Иако популационе студије дају значајније податке за биоархеолошку интерпретацију, опис, као и осврт на ембрионално порекло дефеката аксијалног скелета жене са Капоње пружају увид у могуће правце истраживања средњовековне популације из

³ Развојно поље представља блиску ембрионску интеракцију одређених ткива у развоју укључених у комплексну композицију специфичне структуре или групе блиско повезаних структура (Barnes, 1994, 6).

Таванкута, а приказ индивидуалног примера, редак и неувичајен начин испољавања развојних дефеката од којих већина представља последицу кранијалног померања границе између пршљенских сегмената.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД

Локалитет Капоња се налази око 17 km југозападно од Суботице, у истоименом засеку Таванкута, на лесном узвишењу уз источну обалу вештачког акумулационог језера, насталог око мањег водотока. Налазиште се први пут помиње 1744. године када је краљевска комисија на том месту забележила постојање рушевина цркве (Szekeres, 2012, 186–187). Према Ласлу Секерешу могуће је да локалитет заправо представља средњовековни Итод (*Itöd*), поменут први пут 1198. године у документу калочког бискупа (Szekeres, 1983, 28–29).

Систематска археолошка ископавања започела су 2010. године у сарадњи Градског музеја Суботица (руководилац истраживања – кустос археолог Агнеш Секереш) и Међуопштинског завода за заштиту споменика културе у Суботици, и још увек трају. На делу гробља непосредно уз цркву до сада је истражено 199 гробова који се датују у период XII века. Приликом анализе остеолошких налаза из гробова која се тренутно спроводи, услед вишеструких развојних дефеката на аксијалном делу скелета издвајали су се остаци женске индивидуе документоване као гроб 46.

Скелет је добро очуван; недостаје XII десно ребро, а некомплетно су очуване и кости шака и стопала. На основу признатих стандарда за утврђивање пола, скелет припада жени чија морфологија пубичне симфизе, сакроилијачна морфологија и степен сраслости лобањских шавова сугеришу на старост у тренутку смрти од око 50 година (Buikstra & Ubelaker, 1994). Телесна висина је процењена коришћењем Сјоволдове формуле за највећу дужину фемура и износи 154,5 cm (Sjøvold, 1990). Развојни дефекти су разматрани према класификацији Барнсове (Barnes, 1994; Barnes, 2012).

Аксијални скелет жене са средњовековне некрополе на Капоњи карактеришу вишеструки развојни дефекти, укључујући дефекте атлантоокципиталног зглоба, присуство цервикалних ребара на C VII, транзициону форму Th XI, редукцију величине ребарних главица на Th XII, парцијалну сакрализацију L V, бифуркацију стерналног крајка деветог десног ребра, редукцију величине XII левог ребра (тзв. рудиментарно ребро) и измештен положај манубриостерналног зглоба. Осим наведених промена треба споменути појаву у асиметрији првих и других ребара и асиметрију попречних наставака L III.

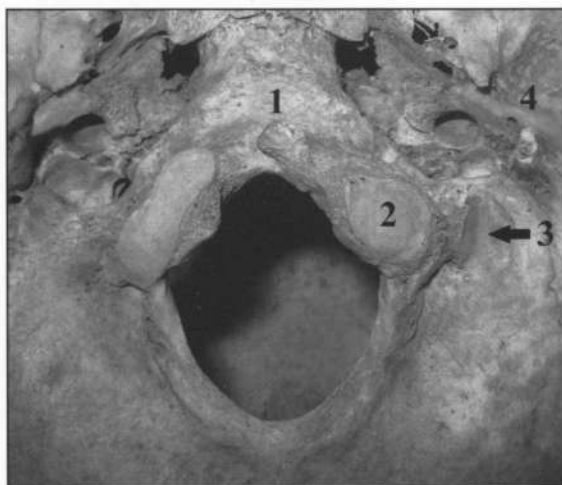
Од патолошких промена на скелетним остацима су уочени остеоми на чеаној кости, дегенеративне промене темпоромандибуларног зглоба, дегенеративне промене кичменог стуба забележене на свим пршљеновима, фрактура леве клавикуле и знатно изражене дегенеративне промене десног коленог зглоба.

Грудна кост (sternum)

На грудној кости је уочен измештен положај манубриостерналног зглоба (*synchondrosis manubriosternalis*), који је формиран између првог и другог стернебра уместо између манубријума и првог стернебра (слика 8 / Figure 8).

Слика 1. Капоња, гроб 46. База лобање: 1 – прекондиларни наставка; 2 – хипоплазија левог окципиталног кондила; 3 – зглобна фасета за епитрансверзални наставка атласа; 4 – *foramen tympanicum*

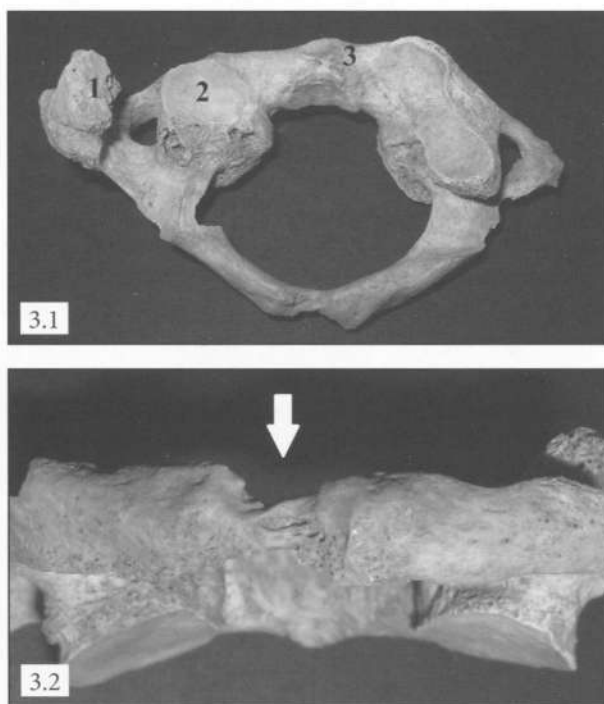
Figure 1. Kaponja, grave 46. Cranial base: 1 – precondylar prosessuss; 2 – hypoplasia of left condylar facet; 3 – articular facet for atlantal epitransverse process; 4 – *foramen tympanicum*

Слика 2. Капоња, гроб 46. База лобање: 1 – Псеудоратроза епитрансверзалног наставка и зглобне фасете; 2 – прекондиларни наставка

Figure 2. Kaponja, grave 46. Cranial base: 1 – Epitransverse process forming pseudoarthrosis with articular facet; 2 – precondylar prosessuss

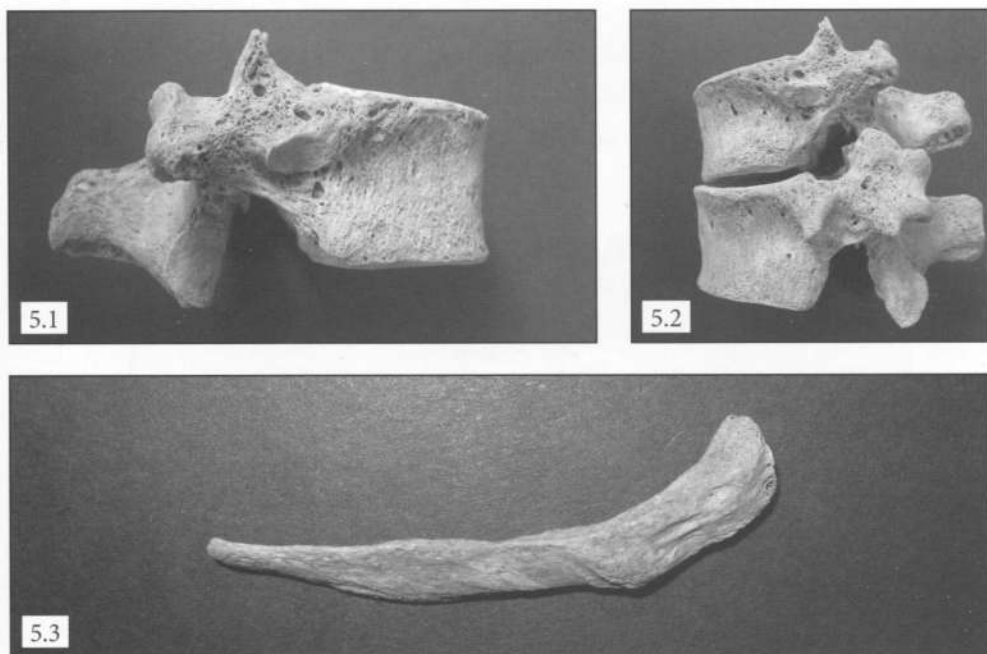
Слика 3. Капоња, гроб 46. Атлас. 1: 1 – Епитрансверзални наставак атласа; 2 – хипоплазија леве зглобне површине атласа; 3 – фасета на горњој ивици anteriорног лука атласа. 2: Сужена средина постериорног лука атласа, недостаје задња квржица (*tuberculum posterius*)

Figure 3. Kaponja, grave 46. Atlas. 1: 1 – Atlantal epitransverse process; 2 – hypoplasia of left *facies articularis superior*; 3 – facet on the upper rim of anterior arch. 2: Narrowed posterior arch of the atlas, *tuberculum posterius* is missing

Слика 4. Капоња, гроб 46. C VII – цервикална ребра

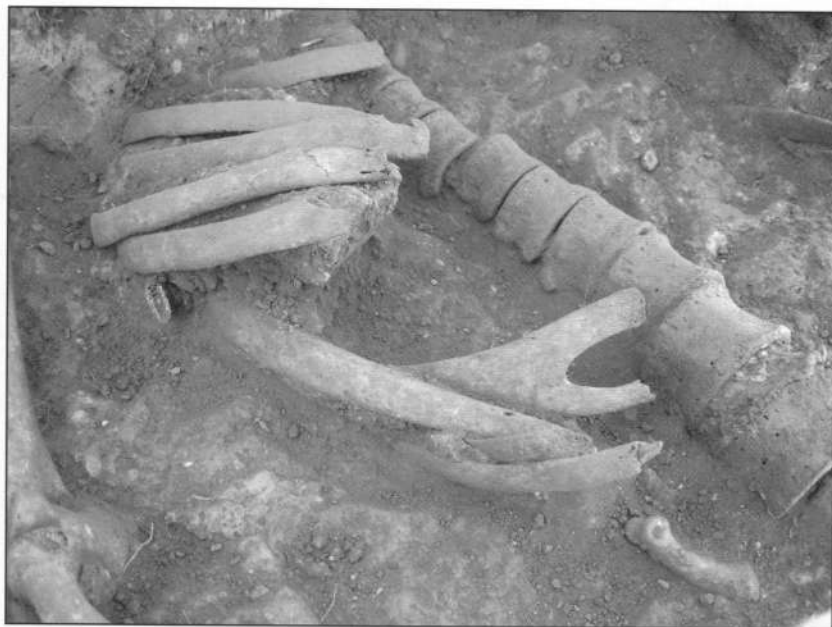
Figure 4. Kaponja, grave 46. C7 – cervical ribs

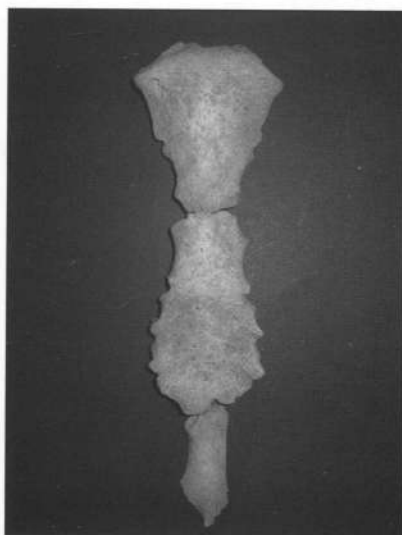
Слика 5. Капоња, гроб 46. Кранијално померање токаколумбалне границе. 1: транзициона форма Th XI. 2: Редукција величине ребарне глачице на Th XII. 3: рудиментарно XII лево ребро
Figure 5. Kaponja, grave 46. Cranial shifting at thoracolumbal border. 1: transitional form of T11. 2: Reduced rib facet on T12. 3: Rudimentary twelfth rib, left

Слика 6. Капоња, гроб 46. Кранијално померање лумбосакралне границе. 1: Попречни наставци L V у облику коштаних крила. 2: Парцијална сакрализација L V
Figure 6. Kaponja, grave 46. Cranial shifting at lumbosacral border. 1: Alalike transverse processes of L5. 2: Incomplete sacralization of L5

Слика 7. Капоња, гроб 46. Бифуркација стерналног крајка IX десног ребра
Figure 7. Kaponja, grave 46. Bifurcation of the 9th right rib

Слика 8. Капоња, гроб 46. Измештен положај манубриостерналног зглоба
Figure 8. Kaponja, grave 46. Misplaced manubrio-mesosternal joint

ДИСКУСИЈА

Развојни дефекти уочени на аксијалном скелету жене са Капоње могу се поделити у дефекте три развојна поља – параксијалног мезодерма, мембране првог бранхијалног лука и развојног поља стернума.

Дефекти развојног поља параксијалног мезодерма представљени су сегментацијским грешкама (ирегуларна сегментација IX десног ребра) и поремећајима насталим услед кранијалног (на атлантоокципиталном зглобу и каудалног) померања границе између сегмената кичменог стуба (промене на атлантоокципиталном зглобу, цервикална ребра, транзициона форма Th XI, редукована ребарна гланица Th XII, редукована величина XII левог ребра и парцијална сакрализација L V).

Ирегуларна сегментација IX десног ребра код жене са Капоње огледа се у појави бифуркације стерналног крајка. Ова аномалија се обично јавља на III, IV или V десном ребру (Barnes, 2012, p. 107), са учесталошћу од 1,2% код савремених популација (Tancosk, 2014, p. 93). Учесталост појаве бифуркације стерналног крајка ребра документована је и код популације раног средњег века Британије и износи 0,3 % (1/327) (Roberts & Cox, 2003, p. 179). Анализом популација XVIII–XIX века са четири локалитета у североисточној Енглеској бифуркација је документована код две индивидуе са истог локалитета (*North Shields*), а подаци са претходних истраживања указују на још три случаја са два локалитета у Лондону и једног локалитета из Шкотске (Tancosk, 2014, p. 124, 197). Приликом анализе скелетних серија *Pajarito* платоа (Нови Мексико) XIV–XV века, појава бифуркације стерналних крајака ребара није забележена (Barnes, 1994, p. 241).

Други вид дефеката развојног поља параксијалног мезодерма, зебележен на скелету са Капоње, представљен је померањем границе између свих сегмената кичменог стуба, осим сакрокаудалног. Померања границе примарно настају код мање стабилних лумбосакралних и окципитоцервикалних граница, али се могу срести код цервикоторакалних, тораколумбалних и сакрокаудалних граница, захватајући тзв. транзиционе пршљенове који попримају карактеристике оближњег пршљена – горњег или доњег – у зависности од кранијалног или каудалног смера померања границе (*ibid.*, p. 72).

Према Барнсовој, основне карактеристике кранијалног померања границе атлантоокципиталног зглоба су окципитални пршљен, прекондиларни наставак (*processus praecondylare*), прекондиларни туберкулум (*tuberculum praecondylare*), бипартиција зглобних површина кондила (*facies condylaris bipartita*), трансверзални базиларни расцеп, подељен хипоглосални канал (*canalis hypoglossalis bipartitus*) и дефекти ден-са аксиса, док је за каудално померање карактеристична окципитализација атласа, паракондиларни наставак (*processus paracondylare*), хипоплазија кондиларне фасете, епитрансверзални наставак и прекондиларна фасета (*ibid.*, p. 82–99).

На скелету са Капоње можемо уочити промене у атлантоокципиталном региону карактеристичне за померање границе у оба смера. Прекондиларни наставак (*processus praecondylare*), као и билатерално подељен хипоглосални канал одговарају процесу кранијалног, док хипоплазија левог окципиталног кондила и епитрансверзални наставак атласа одговарају процесу каудалног померања, што у овом случају

онемогућава јасно одређивање кранијалног или каудалног померања. Ипак, да овакви случајеви нису изоловани, показује пример лобање одрасле мушке индивидуе Хохокам племена са парцијалним проатласом праћеним окципитализацијом атласа, као последицом ретке сегменталне промене или измештања последњег окципиталног сомита пре одвијања каудалног померања границе током морфогенезе (ibid., p. 92).

Случајеви појаве окципиталног пршљена документовани су на Одељењу за анатомију Медицинског универзитета (CSM) у Ришикешу (*Rishikesh*) у Индији и код скелета женске индивидуе са налазишта VI–VII века из Удина (Travan, Sabbadini, Saccheri, & Crivellato, 2008; Singh, 2013). Код примерка лобање из индијске остеолошке лабораторије окципитална кондила имају исту морфологију као лево кондило нашег примерка, хипопластична су и приближно кружног облика заравњене зглобне површине, са појавом трећег окципиталног кондила (*condylus tertius*) (Singh, 2013, p. 94). На лобањи жене са средњовековног налазишта у Удинама описан је пример окципиталног пршљена који се састоји од два базиларна (прекондиларна) наставка која се зглобљавају антериорним луком атласа, док на левом базиларном наставку постоји зглобна фасета и за денс аксиса; постериорно од десног хипоглосалног канала уочен је и додатни канал (Travan et al., 2008, p. 288).

Анализом развојних аномалија две словачке серије из Девина – популација IX (*Za kostolom*; 0/43, целокупни узорак се састоји од 20 индивидуа мушког, 17 женског и шест неутврђеног пола) из XI–XII века (Девин–Град; 1/68, целокупни узорак се састоји од 28 индивидуа мушког, 30 женског и десет неутврђеног пола) забележен је случај прекондилане зглобне фасете као резултат каудалног померања код мушке индивидуе која потиче из млађе серије (Masnicová & Beňuš, 2003, 268–269).

Варијанте кранијалног и каудалног померања границе забележене су и у оквиру остеолошких серија *Pajarito* платоа. Учесталост од 11,7% (15/128) је забележена код Руе серије где је код осам индивидуа присутно каудално (прекондиларна фасета код шест индивидуа, и код две паракондиларни наставка), а код седам кранијално померање границе (четири карактерише бипартиција хипоглосалног канала, две – прекондиларни туберкулум и једну индивидуу одсуство денса аксиса), док су прекондиларне фасете присутне и код *Otowi* (једна женска индивидуа) и *Tsankawi* (две индивидуе) серија (Barnes, 1994, p. 244–245).

Скелетни узорак североисточне Енглеске XVIII–XIX века није садржавао појаву окципиталног пршљена (0/414), док је у једном случају документована окципитализација атласа (1/456; 0,22%) као и блажа варијанта каудалног померања у виду прекондиларне фасете (1/456) (Tancock, 2014, p. 178).

На територији Србије блажа форма кранијалног померања границе забележена је у виду прекондиларног туберкулума на лобањи мушкарца из коњаничног гроба X века са Хинге (Димовски и Секереш, 2012, стр. 11), док је случај трећег окципиталног кондила (*condylus tertius*) који указује на каудално померање, забележен на лобањи жене откривеној у сакофагу IV века из Сремске Митровице (Миладиновић–Радмиловић, 2009, стр. 139).

Сви остали гранични сегменти кичменог стуба жене са Капоње указују на кранијално померање границе. На цервикоторакалној граници на кранијално померање указује појава цервикалних ребара. Према Барнсовој, на овој граници кранијално померање се чешће среће од каудалног (Barnes 1994, p. 100).

Студија која је обухватила 199 абортираних фетуса између 10. и 21. гестацијске недеље на којима је посматрана појава цервикалних ребра, рудиментарног I ребра, одсуство или рудиментарно XII ребро и лумбална ребра, показала је да су цервикална ребра заступљена код 37,7% овог финског узорка, одсуство или рудиментарно XII ребро показује учесталост од 12,6%, са незнатном учесталошћу лумбалног (1,5%) или рудиментарног I ребра (1%) (Bots et al., 2011, 405–406). Занимљива је чињеница да од укупног броја фетуса са цервикалним ребром, 23,6% такође има рудиментарно или одсуство XII ребра (Bots et al., 2011, 406). Истовремену појаву цервикалних ребра и рудиментарног XII ребра код одрасле жене забележио је Тарнер у дисекционој сали, а затим и описао пет случајева цервикалних ребра из Анатомског музеја Универзитета у Единбургу (Turner, 1869, 130–133, 134–135).

Цервикална ребра нису документована на словачким скелетним серијама IX и XI–XII века из Девина (0/44 и 0/135) (Masnicová & Beňuš, 2003, 268–269), као ни код скелетних колекција *Pajarito* платоа (Barnes, 1994, p. 233).

Популације римског периода и раног средњег века Британије карактерише учесталост појаве цервикалних ребра од 0,8 % (4/516 и 2/261) (Roberts & Cox, 2003, p. 116, 179). Анализом популација XVIII–XIX века са четири локалитета у североисточној Енглеској (*North Shields, South Shields, Fewston, Wharram Percy*) цервикална ребра на C VII су документована код осам индивидуа, док је прегледом података са још седам локалитета XVI–XIX века, уочено још шест појединачних случајева; учесталост у оквиру узорака представљена је за серије локалитета *St. Marylebone* у Лондону од 0,1 %, и *St. Martin's* у Бримингему (*Birmingham*) од 1,52% (Tancock, 2014, p. 119–120, 178).

Следећи гранични сегмент кичменог стуба капоњског скелета који упућује на кранијално померање је тораколумбални. Транзиција између торакалне и лумбалне кичме је најочигледнија у морфологији зглобних наставка између последњег торакалног и првог лумбалног пршљена (Barnes, 1994, 104). Уобичајено, горњи зглобни наставци XII грудног пршљена су овални и готово равни, док су доњи зглобни наставци полуобличастог облика. Кранијално померање на овој граници помера транзициони пар зглобних наставка на XI грудни пршљен, а може да изазове и редукцију величине XII ребра (тзв. рудиментарно ребро), као и ребарне глачице XII пршљена (Barnes, 1994, 104; Barnes, 2012, 61, 65). Све три одлике које карактеришу кранијално померање грнице у овом региону могу се уочити и на анализираном скелету (слика 5.1–5.3 / Figures 5.1–5.3).

Код скелетних серија *Pajarito* платоа нису уочене промене на тораколумбалној граници (Barnes, 1994, p. 233), док са поменути четири локалитета у североисточној Енглеској, учесталост померања границе на овом месту износи 13,48 % (кранијално померање има учесталост од 11,21 %, а каудално од 2,27 %) (Tancock, 2014, p. 180).

На следећем, лумбосакралном региону кичме, померање у кранијалном смеру је окарактерисано трансформацијом педикулуса и трансверзалних наставка петог лумбалног пршљена у наставке налик крилима, са одређеним степеном инкорпорације или артикулације са сакрумом (Barnes, 1994, 108). Сакрализација L V се на скелету са Капоње испољава унилатерално.

На неолитским локалитетима у Британији сакрализација је представљена учесталошћу од 2,4 % (5/205), док популације римског периода карактерише учесталост

појаве сакрализације од 2,5 % (72/2939), а раног средњег века (36/3002) од 1,7 % (Roberts & Cox, 2003, p. 64, 115–117, 180). У оквиру енглеских серија XVIII–XIX века, код 48 индивидуа је документована сакрализација чинећи учесталост од 7,27 % (Tancock, 2014, p. 184).

Код словачке серије IX века из Девина (*Za kostolom*) забележена је учесталост сакрализације L V од 6,8 % (2/29; 1/16 код мушких и 1/13 код женских индивидуа), а код серије XI–XII века (Девин–Град) од 8 % (9/112; 7/46 код мушких, 1/53 код женских и 1/13 код индивидуа неутврђеног пола) (Masnicová & Beňuš, 2003, 268–269).

Померање тораколумбалне границе забележено је и код пет од 84 индивидуа (5,9 %) код *Риуе* скелетне серије, али је каудално померање границе чешће од кранијалног (4/5) (Barnes, 1994, p. 248).

Осим наведених студија случајева и студија које обухватају учесталост развојних дефеката у оквиру популација, у литератури су забележени и примери вишеструких развојних дефеката на аксијалном делу скелета. Вишеструке аномалије на кичменом стубу жене из Сахаре, указују на кранијално или каудално померање границе на сваком сегменту осим сакрокаудалном, са појавом и других развојних дефеката параксијалног мезодерма – расцепи неуралних лукова L III–L V и S I, као и блок пршљенови C II–C III (Barclay-Smith, 1911). Двајт је приликом дисекције три кадавера уочио следеће групе промена кранијалног и / или каудалног померања границе: у првом случају – аплазију антериорног лука атласа, бипартицију хипоглосалног канала, треће окципитално кондило и цервикална ребра; у другом случају – цервикална ребра, 11 грудних пршљенова, и каудално померање на тораколумбалној граници и у трећем случају – цервикална ребра и кранијално померање на тораколумбалној граници (Dwight, 1887). Дисекцијом кадавера уочена је и истовремена појава цервикалних ребара и билатералне хипоплазије XII ребра код одрасле жене (Turner, 1869, 130–133). Анализом јужноафричке серије кадавера (204) две особе са окципитализацијом атласа су имале и друге развојне дефекте: жена од 30 година – 13 грудних пршљенова и мушкарац од 55 година – сакрализацију L V (Taitz, 2000, 354, 360).

Мултипли развојни дефекти пршљенова (блок пршљенови Th II–Th III и Th V–Th VI, аплазија педикулса Th XII, померање тораколумбалне границе, блок пршљенови L III–L IIIa, лумбализација S I; присуство 13 грудних и шест лумбалних пршљенова, присуство 13 пари ребара и малформација стернума описани су на данском скелету жене из XII века (Usher & Christensen, 2000, 361–364).

Код *Риуе* скелетне серије XIV–XV века из Новог Мексика, седам индивидуа (три женске и четири мушке) показују промене на више од једног граничног сегмента: две жене и мушкарац имају кранијално померање на лумбосакралној граници са каудалним померањем на сакрокаудалној граници, два мушкараца имају каудално померање на лумбосакралној и сакрокаудалној граници, један мушкарац има унилатерално кранијално померање на лумбосакралној и билатерално каудално померање на тораколумбалној граници, док одрасла жена показује каудално померање на окципитоцервикалном и сакрокаудалним границама (Barnes, 1994, 258–259). Померање границе на више од једног сегмента документовано је и код жене из *Tsankawi* узорка са кранијалним померањем на лумбосакралној граници са каудалним померањем на сакрокаудалној граници (ibid., p. 259).

Као што се може уочити, случајеви померања границе на готово сваком сегменту кичменог стуба нису чест случај, а посебно када је реч о кранијалном померању. Кранијалним померањем су обично захваћене једна или две граничне области, док каудално померање често укључује три или четири граничне области (*ibid.*, p. 80).

Дефект развојног поља мембране првог бранхијалног лука представљен је код жене са Капоње појавом тимпаничног отвора. Разлог истовременог јављања дефекта атлантоокипиталног региона са развојним дефектима бранхијалних лукова је тај што се они развијају у готово исто време као и цервикални део кичме (Taitz, 2000, 360). *Foramen tympanicum* је често документован приликом анализа неметричких карактеристика, а са становишта морфогенетских студија овај дефект има јаку генетску компоненту и чест је код модерних и праисторијских популација са учесталошћу која варира од 5–45% (Barnes, 1994, 204).

Измештен положај манубриостерналног зглоба (*synchondrosis manubriosternalis*), забележен и у нашем случају, представља дефект развојног поља стернума који настаје услед неуспеле диференцијације – фиброзна ламина се формира на погрешном нивоу, између првог и другог стернебра, што води формирању хрскавичавог зглоба између првог стернебра и преосталог мезостернума, док је манубријум сједињен са првим стернебром (*ibid.*, p. 212–213). Осим код жене са Капоње, измештање манубрио-мезостерналног зглоба уочено је код одрасле жене Рие скелетне колекције (1/84, 1,1%) (*ibid.*, p. 284) и код одраслог мушкарца приликом анализе средњовековне серије од осам индивидуа (*Main Street, Torksey, Lincolnshire*) на чијем је аксијалном делу скелета уочен и коштани мост који спаја прво и друго ребро (Holst, 2005, p. 7). Пример је забележен и на некрополи X–XII века у Мађарској (*Szatymaz – Vasútállomás*) код одрасле индивидуе женског пола код које је забележена и парцијална сакрализација L V (Паја, 2012, p. 88, Appendix II).

ЗАВРШНО РАЗМАТРАЊЕ

Описани дефекти развојних поља на скелету са Капоње су особени по броју граничних сегмената захваћених кранијалним померањем и као бифуркацијом IX десног ребра, а представљају и још један пример начина испољавања вишеструких развојних дефеката на аксијалном делу скелета.

Узорци настанка ових дефеката се могу разјаснити са становишта морфогенезе. Сегментацијске аномалије аксијалног скелета су дисморфогенетска реакција примарног развојног поља и указују на неуспелу сегментацију преаксијалног мезодерма у периоду од четврте до шесте гестацијске недеље и бластогенетског су порекла, па самим тим само тератогени агенси који могу бити присутни током самог почетка гестације или пре концепције могу имати важну улогу у изазивању овог дефекта развојног поља (Martinez-Frias & Urioste, 1994, p. 42). Са друге стране, померања граница сегмената кичменог стуба су последица регулаторних механизма хомеотских гена; хокспротеини делују линеарно, и комбинација активираних *hox* гена на сваком пршљену детерминише његов морфолошки идентитет у трећој до четвртој недељи након зачећа (Usher & Christensen, 2000, p. 365–366). *Hox* (хомеотски) гени детерми-

нишу одговарајуће сегменте тела током раног антеропостериорног формирања параксијалног мезодерма, а мутирани хомеотски гени су често узрок абнормалности кичменог стуба (Bots et al., 2011, 403–404).

Случај скелета са Капоње је стога значајан јер указује на даљи приступ истраживању целе популације када се разматрају развојни дефекти људског скелета. С обзиром на то да учесталост развојних дефеката може бити резултат и спољашњих и генетских фактора, податке у оквиру популационе студије треба заснивати на истраживању могућих тератогених фактора истовремено са археолошким и историјским подацима да би се могао стећи увид у сложену биоархеолошку слику промена у окружењу, културним праксама, генетским односима и миграцијама.

ЛИТЕРАТУРА

Anderson, T. (1996a). Cleft neural arch and spinous process aplasia in the lower thoracic spine of a medieval skeleton. *Journal of Paleopathology*, 8, 57–59.

Anderson, T. (1996b). Paracondylar Process: Manifestation of an Occipital Vertebra. *International Journal of Osteoarchaeology*, 6, 195–201.

Barclay-Smith, E. (1911). Multiple Anomaly in a Vertebral Column. *Journal of Anatomy and Physiology*, 45, 144–171.

Barnes, E. (1994). *Developmental Defects of the Axial Skeleton in Paleopathology*. Niwot, Colorado: University Press of Colorado.

Barnes, E. (2012). *Atlas of Developmental Field Anomalies of the Human Skeleton: a Paleopathology Perspective*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Bots, J., Wijnaendts, L. C. D., Delen, S., Van Dongen, S., Heikinheimo, K. & Galis, F. (2011). Analysis of cervical ribs in a series of human fetuses. *Journal of Anatomy*, 219, 403–409.

Buikstra, J. E., & Ubelaker, D. H. (1994). *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas Archeological Survey Research Series No. 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.

Димовски, Н., и Секереш, А. (2012). Коњанички гроб са Хинге. *Museion*, 11, 7–19.

Димовски, Н. (2013). Дефект задњег лука атласа: приказ случаја са позносредњовековног налазишта Преко Слатине у Омољници. *Гласник музеја Баната*, 15, 27–31.

Dwight, T. (1887). Account of Two Spines with Cervical Ribs, one of which has a Vertebra suppressed, and Absence of the Anterior Arch of the Atlas. *Journal of Anatomy and Physiology*, 21, 539–550.

- Holst, M. (2005). *Osteological Analysis. Main Street Torksey, Lincolnshire*. Преузето 20. августа 2014, са <http://www.yorkosteomorph.co.uk/pdf/0905.pdf>
- Kaushal, P. (2010). Epitransverse process: a rare outgrowth from atlas vertebra. *International Journal of Anatomical Variations*, 3, 108–109.
- Mańkowska-Pliszka, H., Wiecek, U., Wysocki, J., & Tomczyk, J. (2013). Multiple anomalies in the atlanto-occipital joint (articulation atlanto-occipitalis). *Anthropological Review*, 76, 95–99.
- Martinez-Frias, M. L., & Urioste, M. (1994). Segmentation Anomalies of the Vertebrae and Ribs: A Developmental Field Defect: Epidemiologic Evidence. *American Journal of Medical Genetics*, 49, 36–44.
- Masnicová, S., & Beňuš, R. (2003). Developmental Anomalies in Skeletal Remains from the Great Moravia and Middle Ages Cemeteries at Devín (Slovakia). *International Journal of Osteoarchaeology*, 13, 266–274.
- Миладиновић-Радмиловић, Н. (2009). Лобања из саркофага пронађеног у североисточном делу Сремске Митровице. *Рад музеја Војводине*, 51, 137–145.
- Paja, L. (2012). *Joint Fusions in Palaeopathology: Diagnosis and Epidemiology*. Ph.D. Dissertation, University of Szeged, Faculty of Sciences and Informatics.
- Roberts, Ch., & Cox, M. (2003). *Health and Disease in Britain: from Prehistory to the Present Day*. Gloucester: Sutton Publishing.
- Singh, R. (2013). Manifestation of occipital vertebra: a new variant. *OA Case Reports*, 2 (10), 94. Преузето 28. августа 2014, са <https://www.oapublishinglondon.com/article/805>
- Sjøvold, T. (1990). Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution*, 5, 431–447.
- Szekeres, Á. (2012). Archeológiai korszak. *Zaštitar*, 11, 179–206.
- Szekeres, L. (1983). *Középkori települések Északkelet – Bácskában*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Taitz, C. (2000). Bony Observations of Some Morphological Variations and Anomalies of the Craniovertebral Region. *Clinical Anatomy*, 13, 354–360.
- Tancock, D. L. K. (2014). *Congenital Defects in 18th and 19th Century Populations from Rural and Urban Northeast England*, Durham theses, Durham University. Преузето 1. септембра 2014, са <http://etheses.dur.ac.uk/10595/>

- Travan, L., Sabbadini, G., Saccheri, P., & Crivellato, E. (2008). Unusual case of occipital vertebra in a medieval skeleton. *Anatomical Science International*, 83, 286–290.
- Turner, W. (1869). On Supernumerary Cervical Ribs. *Journal of Anatomy and Physiology*, 4, 130–139.
- Usher, B. M., & Christensen, M. N. (2000). A Sequential Developmental Field Defect of the Vertebrae, Ribs, and Sternum, in a Young Woman of the 12th Century AD. *American Journal of Physical Anthropology*, 111, 355–367.

Neda Dimovski

AZ AXIÁLIS VÁZ FEJLŐDÉSI RENDELLENESÉGEI EGY KÖZÉPKORI NŐ MARADVÁNYAIN (TAVANKÚT-KAPONYA LELŐHELY)

Összefoglaló

A Tavankútnál (Kaponya lelőhely, Észak-Bácska) feltárt 12. századi temető embertani maradványainak elemzésekor a 46. sírszámmal dokumentált nő maradványai különösen figyelemre méltóak voltak az axiális vázon megfigyelhető többszörös fejlődési rendellenességek miatt. A megfigyelt defektusok három fejlődési régióra jellemzők: a paraxiális mezoderma és az első kopolyúv származékainak területére, illetve a sternumra. A paraxiális mezoderma anomáliái szegmentációs hibákban (a 9. jobboldali borda sternalis végének bifurkációja) és a gerinc szegmenseinek cranialis eltolódása (atlantooccipitalis ízület és a további, caudalis lokalizációjú részek) által okozott rendellenességekben nyilvánulnak meg (az atlantooccipitalis ízület elváltozásai, a nyaki bordák, a T10 csigolya átmeneti formája, a T12 csigolya fovea costalisának redukciója, a 12. bal borda csökevényessége, és az L5 csigolya részleges sacralisatioja). Az első kopolyúv fejlődési defektusa a foramen tympanicum megjelenésében, a sternum rendellenessége pedig a synchondrosis manubriosternalis áthelyeződésében nyilvánul meg, melyek a nem megfelelő differenciáció miatt alakultak ki.

Az atlantooccipitalis régió rendellenességei közé tartozik a processus praecondylare megjelenése, valamint a bal condylus occipitalis és az atlas megfelelő ízfelszínének hypoplasziája. Utóbbinál epitransversalis nyúlvány is megfigyelhető (1. és 2. kép). A praecodylaris nyúlvány egy tarajszerű kiemelkedés, mely mediálisan előre nyúlik, a végén pedig lekerekített gumó látható egy kisebb ízfelszínnel, mely az atlas antreior ívének felső peremén lévő ízfelszínéhez kapcsolódik (1: 1. kép és 2: 2. kép). A bal oldali, megközelítőleg kör alakú condylustól (1x1,2 cm) lateralisan található egy kifelé irányuló ízfelszín is, mely állízületet alkot az atlas epitransversalis nyúlványával – utóbbi a bal harántnyúlványról ered (1: 3. kép és 2: 1. kép). Az atlas bal oldali, felfele mutató ízfelszíne (facies articularis superior) szintén csökevényes, megfelelő hypoplasziás bal oldali condylus occipitalisnak (3.1: 2. kép). A nyakszirtcsont jobb oldali ízfelszíne átlagos megjelenésű. Az atlas hátsó ívéről hiányzik a tuberculum posterius, helyette a vékony csonthíd látható (3.2 kép). Mindezek mellett a koponyalapon bilaterálisan kettéosztott a canalis hypoglossi (canalis hypoglossalis bipartitus), valamint a bal halántékcsonton foramen tympanicum is megfigyelhető (1: 4. kép).

A 7. nyakcsigolyán a harántnyúlványokról eredő ún. nyaki bordák láthatók (4. kép). A 11. hátcsigolya átmeneti formát mutat: az alsó ízületi nyúlványok (processi articulares inferiores) íveltek, rajtuk – a megszokott sima, ovális felszíntől eltérően – az ízfelszínnek előre és oldalra irányulnak, hasonlóan a 12. hátcsigolya ízületi nyúlványaihoz (5.1. kép). A 12. hátcsigolyán a fovea costalis mérete csökevényes (5.2. kép). A 3. ágyéki csigolyánál aszimmetrikus harántnyúlványok figyelhetők meg, míg az L5 csigolya esetében részleges sacralisatio látható. Utóbbinál a harántnyúlványok bilaterálisan szárnyszerűen kiszélesedtek, melyek közül a jobboldali a sacrumhoz asszimilálódott (6.1. kép és 6.2. kép).

Az első és második bordák esetében a jobb és bal oldal aszimmetriája, a 9. bordánál a sternalis vég kettéosztottsága (bifurcatio), a 12. bal bordánál pedig méretbeli redukció látható (a jobboldali hiányzik) (5.3. kép). A szegycsonton a synchondrosis manubriosternalis áthelyeződése figyelhető meg, mely a corpus első és második szegmense között alakult ki, a manubrium és a corpus első szegmense közötti pozíció helyett (8. kép).

A kaponyai csontvázon leírt elváltozások különlegesnek számítanak a határszegmensek cranialis eltolódásának nagy száma és a 9. jobboldali bordán látható bifurcatio szokatlan lokalizációja miatt. A defektusok kialakulásának hátterében környezeti és genetikai faktorkok is állhatnak. Azon túl tehát, hogy az eset egy további példa az axiális váz többszörös fejlődési rendellenességeinek manifesztációjára, rámutat az emberi csontvázak fejlődési rendellenességeinek további kutatási lehetőségeire is, melynek során a populációs vizsgálatok adatait a lehetséges teratogén faktorok vizsgálatára kell alapozni a régészeti és történeti adatokkal együtt, hogy rálássunk az elváltozások összetett bioarcheológiai képére a környezet, a kulturális szokások, genetikai viszonyok és a migrációk szempontjából is.

Az összefoglaló magyar fordítása: Kajdocsi Lovász Gabriella
Коректура текста на английском языке: Атила Новак

Mirko Grlica¹

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24 000 Subotica, Srbija

e-mail: mirkogrlica@gmail.com

UDC 72.071.1:929 Rajhl F.

72(497.113 Subotica)

NOVI SLOJEVI SEĆANJA

Drugačiji pogled na Suboticu u vreme gradnje palate Rajhl

NEW LAYERS OF REMEMBRANCE

A different view of Subotica during the construction of Raichle Palace

Apstrakt: Uz Gradsku kuću i sinagogu, porodična palata arhitekta Franca Rajhla jedan je od objekata po kome je najlakše identifikovati Suboticu. Za razliku od uvrežene, mitologizovane slike da su ovi arhitektonski objekti, prepuni cvetnih ukrasa i bojenih keramičkih detalja, produkt harmoničnih odnosa uređenog društva, ovaj rad će oslikati žestoke nacionalne suprotnosti među Subotičanima u godinama kada je projektovana i sagrađena Rajhlova palata. Pristankom da mađarska varijanta secesije bude stilsko obličje njegove porodične i najamne palate, Rajhl, poreklom Nemač, aktivno se uključio u kulturni koncept mađarizacije u višenacionalnoj sredini, kakva je bila subotička. Da li je to bila lična odluka ili je inicirana od ljudi iz gradske uprave koji su odbili prvobitni Rajhlov projekat, ili je na nju uticalo šire društveno okruženje, neće precizirati ni ovaj rad. Ipak, sigurno je da je neki od uticaja navedenih u radu, opredeljujuće uticao na izgled objekta i njegovu percepciju u društvu.

Ključne reči: Subotica, Franc Rajhl, mađarska varijanta secesije, mađarski nacionalizam, nacionalno konvertitstvo

Abstract: Together with the Town-hall and the Synagogue, the palace of the architect Franz Raichle, which he built for his family, is one of the buildings Subotica is most likely to be identified by. Unlike the entrenched, mythologized image saying that these architectural objects, full of floral decorations and painted ceramic details, are the product of harmonious relations within organized society, this work will portray fierce national differences amongst the citizens of Subotica in the years when Franz Raichle designed and built his palace. By agreeing to the Hungarian style of Art Nouveau for his stylish looking family residence and adjacent palace with flats for rent, Raichle, German by origin, got actively involved in the cultural concept of Hungarisation in a multinational society, as Subotica was. Whether it was a personal decision or it was initiated by people in the city government who refused Raichle's original plan, or it was maybe influenced by the wider social environment, this paper will not specify or clarify. However, it is certain that some of the influences mentioned in this paper, did have a decisive influence on the appearance of the building and its perception in society.

Keywords: Subotica, Franz Raichle, Hungarian (version of) Art Nouveau, Hungarian nationalism, converting nationalism

¹ Mirko Grlica, istoričar, muzejski savetnik
Grlica Mirko, történész, múzeumi tanácsos
Mirko Grlica, historian, museum counsellor

Primljeno: 9. septembar 2014.
Prihvaćeno: 14. decembar 2015.

UVOD

Osnova ovog rada prvo je nastala u formi predavanja, kao jedne od pratećih aktivnosti u sklopu izložbe „Memorija prostora”, otvorene krajem novembra 2013. godine u Modernoj galeriji „Likovni susret”. Nela Tonković, kustoskinja ove izložbe je umetnicama i umetnicima pozvanim da svojim radovima ispišu sadržaj „Memorije prostora” ponudila predloške u formi poznatih i dostupnih podataka o istorijatu porodične palate arhitekta Franca Rajhla (Raichle Ferenc) i njenih potonjih stanara. Neki radovi su pošli od tih činjenica, dok su ih drugi tek konstatovali i krenuli svojim kreativnim putem. Nakon otvaranja, ostao je poziv građanima Subotice i drugim posetiocima izložbe, da svojim sećanjima dopune „memoriju prostora” ove zgrade. Namera mi je bila da novim podacima iz 1903. i 1904. godine, dakle u vremenu projektovanja i gradnje ovog objekta, dopunim fasciklu nazvanu „Rajhlova palata”, ali i da pogledom iz neuobičajenog ugla, iz vizure istorije ideja, novim svetlom obasjam ovaj značajan spomenik kulture.

Sećanje na 1903–1904. godinu može otpočeti sa različitih polazišta. Ono manje oficijelno, ali ne sa manjim značajem, govori da su u te dve godine vožene prve trke biciklističke trke „Oko Francuske” (Tour de France). Na obe je pobedio Moris Garin (Maurice Garin). U martu 1903. godine u Njujorku je otvoren „Hotel Marta Vašington” (Martha Washington Hotel), prvi hotel na svetu namenjen samo ženskoj klijenteli. Nekoliko meseci docnije budućí automobilski gigant „Ford” prodao je prvi primerak svog legendarnog modela „A”, a krajem 1903. godine braća Rajt (Orville and Wilbur Wright) su poletela avionom. Na Letnjim olimpijskim igrama 1904. godine u Sent Luisu se takmičilo 651 sportista, među njima i 16 žena. U februaru te godine započeo je, ispostaviće se ubrzo, vrlo krvavi Rusko-japanski rat. Na srednjoevropskim prostorima ovaj rat je značajan zbog razbuktavanja ideje panslavizma među južnoslovenskim narodima. Te iste, 1904. godine, u 48. godini života od tuberkuloze je preminuo Anton Pavlovič Čehov (Антон Пáвлович Чéхов), a u Mađarskoj je umro Mor Jokai (Jókai Mór), još jedan velikan književnosti. Na svet je došao Vitold Gombrovič (Witold Gombrowitz), a štampano je i prvo izdanje *opus magnum*-a Markiza de Sada (Marquise de Sade) *120 dana Sodome*, delo napisano još davne 1785. godine. Zasluge za ovo veliko osvajanje slobode pripadaju berlinskom dermatologu i seksologu, Ivanu Blohu (Iwan Bloch). Na železničkoj pruzi od Berlina do Hamburga „najbrža munjevka na svitu”, kako ju je krstila subotička štampa, za sat vožnje prevalila je ravno 200 km (Neven, 1. januar 1904, str. 12).

Na racionalne primedbe da ovi događaji baš i nemaju direktne veze sa gradnjom porodične kuće Franca Rajhla, valja primetiti da su u Suboticu toga vremena sve ove informacije stizale vrlo brzo, najviše sa dan ili dva kašnjenja, i tako realno uticale na vidokruge i stremljenja onovremenih građana. Iako nije bilo radija i televizije, od sredine 19. veka grad je sa ostatkom sveta povezan telegrafskom linijom, telefonski aparati su zvonili u kućama Subotičana od 1894. godine, informacije su stizale telegramima, pismima i putem hiljada šarenih razglednica, koje su bile pravi komunikacijski hit tokom dve decenije pred izbijanje Prvog svetskog rata. Svakodnevno su četiri putnička voza iz Budimpešte donosila mađarsku i stranu štampu na adrese stotina subotičkih pretplatnika. U samom gradu 1904. godine izlazila su čak tri dnevna lista: *Bácskai Hirlap*, *Bácsmegyei Napló* i *Szinházi Hirlap*, dva puta nedeljno je izlazio *Bácskai Ellenör*, nedeljnici su bili *Szabadkai Közlöny*, *Szabadka és Vidéke*,

Bácsmegey, Jogélet i Bácsország, dok je srpskohrvatski *Neven* štampan mesečno. Dakle, u vreme projektovanja i gradnje palate Franca Rajhla, Subotica nije bila informacijsko ostrvo zaboravljeno na periferiji velikog carstva, nego distancirani korisnik tekovina modernizacijskih procesa, u svetu koji je velikom brzinom jurio napred, ispostaviće se u ne baš sjajnu budućnost.

U okruženju Subotice 1903. i 1904. godinu su obeležili veoma značajni događaji. U Beogradu su vojni zaverenici, na čelu sa pukovnikom Dragutinom Dimitrijevićem Apisom, zverski ubili kralja autokratu Aleksandra Obrenovića i njegovu omrznutu suprugu Dragu Mašin. Na presto je doveden Petar I Karađorđević, koji je započeo sa političkim i privrednim distanciranjem od Austrougarske, što će redefinisati, na gore, položaj Južnih Slovena u Monarhiji. Na Ilinden, 2. avgusta 1903. godine, u Makedoniji je izbio ustanak protiv otomanskih vlasti. Stvorena je Kruševska republika, koja je za neki mesec bila ugušena, ali će ostati internacionalizovano „makedonsko pitanje”, koje će deceniju docnije eskalirati u formi dva balkanska rata. Stalna austrougarska trvenja Beča i Budimpešte oko vojske i finansija iskoristila je Hrvatska i od vlade Mađarske zatražila finansijsku autonomiju. Odbijanje sa uvredljivom argumentacijom izvelo je na ulice hiljade Zagrepčana, ali i demonstrante u drugim gradskim sredinama Slavonije, Hrvatske, Dalmacije. Tražena su građanska prava, kraj ekonomskog iskorišćavanja i kulturne mađarizacije. Nakon dve decenije službovanja ban Kuen-Hedervari (Khuen-Héderváry) je smenjen, hrvatska lojalnost prema Habzburgovcima se istopila, a „južnoslovensko pitanje” u Monarhiji je postalo nezaobilazno.

NACIONALIZMI I PROCES MAĐARIZACIJE

U takvom društvenom okruženju, nacionalizam je početkom 20. veka postao masovni fenomen. Do polovine 19. veka liberalizam i nacionalizam su vrlo dobro usklađivali svoje korake. Liberalni nacionalisti su smatrali da će države slobodne od strane dominacije, ujedinjene i u saglasju sa prirodnim pravom, biti osnov na kome će ljubav prema domovini voditi ka ljubavi prema celom čovečanstvu. Desilo se da je „nacionalizam postao zamena za socijalnu koheziju kroz nacionalnu crkvu, kraljevsku porodicu i druge kohezivne tradicije kao i kolektivne samoreprezentacije grupe, što je predstavljalo novu sekularnu religiju” (Hobsbom, & Rendžer, 2002, str. 442). Ekstremni nacionalisti u prvoj deceniji 20. veka odbacivali su liberalno isticanje političke slobode i u traganju za nacionalnom veličinom optuživali manjine, najčešće Jevreje, za kvarenje nacionalne duše i slične ekskluzivitete. Evropski duhovni prostor postao je dom iracionalizama (rasizma, antisemitizma, socijaldarvinizma...). Upravo tada je nacionalizam sa izvanrednim uspehom spojio milione ljudi u kolektivitet koji je bio spreman da posveti telo, dušu, život sam – naciji. „Odjednom je odanost naciji postala najplemeniji od svih ovozemaljskih ideala” (Peri, 2000, str. 480).

Pišući o jugoslovenskom prostoru, dakle i o sredini u kojoj se nalazila ondašnja Subotica, nemačka istoričarka Mari Žanin Čalić (Marie Janine Calic) je iznela tvrdnju da su nezaobilazna dva razloga za munjevitu ekspanziju nacionalizama: 1. mobilizacija društva, horizontalna i vertikalna, dovela je do stvaranja novih srednjih slojeva i nacionalno svesnih

političkih javnosti; 2. sve češće su interesne (političke, klasne) suprotnosti tumačene kao nacionalne. U etnički mešovitim krajevima javnost se primarno delila prema etničkim, odnosno verskim kriterijumima. Sve je bilo nacionalno obojeno: štampa, udruženje, pevačka i sportska društva... (Čalić, 2013, str. 68).

Važnu, možda i ključnu ulogu u definisanju modernog mađarskog nacionalizma imalo je srednje plemstvo, društveni sloj dominantno zastupljen u županijskim upravama. Čak i u decenijama kada je njihova stvarna moć zasnovana na feudalnom pravu nestala, njihov vrednosni sistem, način ponašanja, odevanja, bili su predmet oponašanja pripadnika novonadolazećeg srednjeg sloja. Za razliku od evropskog zapada, u srednjoj i jugoistočnoj Evropi nastao je nacionalizam u čijim stavovima su bili sadržani nacija, država i teritorija. Mađarski nacionalisti su prihvatili ekstremni oblik ove ideologije i stvorili uverenje da je samo mađarska nacija, kao jedina „politička” nacija, u stanju da vlada na prostoru koji je kroz istoriju definisan kao „zemlje krune Sv. Ištvana”. Glavna prepreka ostvarivanju tog cilja bila je sadržana u činjenici da su u mnogim pokrajinama Mađari bili u manjini u poređenju sa drugim etničkim skupinama, a da je i na državnoj razini pretila opasnost iste vrste. Zato je prihvaćena formula koja je isticala istorijsku prednost države u odnosu na naciju. Država je bila ta koja je stvarala nacionalna osećanja, umesto da sama bude proizvod tih istih osećanja (János, 1982, p. 69).

U Mađarskoj se ovaj proces odvijao najvećim delom za vreme vladavine Slobodoumne (Liberalne) stranke (1875–1905). Prvih petnaest godina vladavine liberala, u vreme dok je Mađarskom upravljao premijer Kalman Tisa (Tisza Kálmán), odnosi Mađara i nacionalnih manjina, koje su činile gotovo polovinu stanovništva mađarskog dela Monarhije, postajali su sve lošiji i lošiji. Kulminacija te suprotstavljenosti desila se oko 1905. godine, odlaskom liberala sa vlasti. Ključ problema sadržan je u gotovo unisonom prihvatanju unitarnog oblika nacionalne države nakon Nagodbe 1867. godine. Zakon o narodnostima (zak. član XLIV/1868) Jožefa Etveša (Eötvös József) priznao je postojanje jedne nedeljive, mađarske nacije, ali je priznao da se nacija sastoji od različitih narodnosti, kojima nisu omogućavana kolektivna nacionalna prava. Tokom godina Tisine vladavine u Mađarskoj, ali i mnogim evropskim državama odvijao se proces koji je imao posebnu društvenu dimenziju, najsažetije i najpreciznije sročenu u naslovu Veberove (Eugen Weber) knjige „Od seljaka do Francuza” (1976), naslovu koji je lako primenljiv na slične procese od zapada do istoka kontinenta. Istovremeno, u Mađarskoj je došlo do pretvaranja unitarne države iz političkog u kulturni koncept, sa jasno definisanom namerom da bi manjine s protokom vremena trebale postati Mađari „po jeziku i običajima” (János, 1982, p. 126).

U ovim namerama bila je sublimirana esencija procesa mađarizacije. Izbegavajući koncepte federalizacije države, prihvatanja višenacionalne realnosti, ali i otvaranje suštinskog političkog pitanja – pitanja (opšteg) prava glasa – mađarizacijom su se pokušavali suzbiti manjinski nacionalizmi, koji su smatrani glavnom pretnjom za (mađarsku) naciju i državu. Putujući vremenskom linijom od 70-tih godina 19. veka ka godinama Prvog svetskog rata, mađarizacija je postajala sve agresivnija, iako je u suštini ona bila odbrambeni potez (Sugar, 2000). Već za savremenike tog procesa bila je jasno uočljiva kompleksnost i bremenitost same mađarizacije. Britanski istoričar i politički aktivista Siton-Votson (Robert William Seton-Watson) još je u prvoj deceniji 20. veka objavio obimnu knjigu posvećenu problemu mađarskog nacionalizma. U njoj je zabeleženo da su u svojoj oholosti mađarski nacionalisti svakoj narodnosti nadenuili imena sa pogrdnim i prezrivim sadržajem. Tako su

Nemci postali „Švabe”, Srbi su nazivani „Vad Rác” (divlji Raci), Rumuni su postali „oláh” ili „Wallach” (Vlasi), dok je uzrečica „Tót nem ember” (Tot nije čovek) korišćena za Slovake (Viator, 1908, p. 397). Stranice štampe punili su tekstovi u kojima su mađarski i manjinski nacionalisti razmenjivali optužbe i argumente za svoje uvredljive tvrdnje. Vrlo retki su bili slučajevi kritičnosti okrenuti ka nacionalistima među sunarodnicima. Takav je bio hrabar istup Marcela Kadoše (Kadosa Marcell), koji je učestale napade na pripadnike narodnosti nazvao „jeftinim i divljim preterivanjem sa mađarštinom” (Kadosa, 1904, o. 3–4).

Iz vizure mađarskih nacionalista Subotica je bila jedna od najproblematičnijih gradskih sredina u državi. Grad u kome je po zvaničnom popisu stanovništva 1900. godine živelo 81.464 stanovnika, imao je „samo” 55% građana sa mađarskim kao maternjim jezikom i gotovo 45% sa drugim (38% Bunjevaca, 4% Srba, 2% Nemaca, stotinjak Slovaka i dvadesetak Hrvata). U kontekstu ove teme nikakav problem nije bio sadržan u poražavajućoj činjenici da je u gradu bilo samo 97 kuća sa kupatilom, ali je od prvorazrednog značaja bio podatak da je samo 75% građana Subotice govorilo mađarski jezik. Tek 40% onih kojima to nije bio maternji jezik, govorio je zvanični državni jezik. To je bila osnova za ozbiljna društvena trvenja. Kako su u zbilji izgledale te nacionalne suprotstavljenosti pokazaće nekoliko primera iz subotičke štampe zabeleženih tokom 1903. i 1904. godine.

Početkom 1903. godine je Lazar Mamužić, odlazeći gradonačelnik sa najdužim stažom na toj funkciji, objavio publikaciju pod nazivom „Védelem”, u kojoj je pokušao da se odbrani od, pokazaće se nakon nekoliko godina, iskonstruisanih optužbi njegovih političkih protivnika. Od svih stavki ove odbrane, novinar klerikalnog i konzervativnog „Nevena” odabrao je samo Mamužićevu konstataciju „da je svaki pokret bunjevine ugušio”. Svođenje osamnaestogodišnjeg, uglavnom uspešnog upravljanja gradom, na segment nacionalističkih trvenja, odlično je svedočanstvo o uredniku „Nevena”, ali i vremenu kada je tekst nastao (Neven, 1. januar 1903, str. 13).

Učenika osmog razreda subotičke gimnazije, Luku Rumenjakovića, tek je ministar prosvete Đula Vlašić (Wlassics Gyula) spasio da ne bude izbačen iz škole, od anonimnih optužbi u kojima se tvrdilo da nije dobar „hazafia” (patriota) i „što je sveto pismo uvridio” (Neven, 1. februar 1903, str. 31).

Subotička sveučilišna mladež organizovala je 4. jula 1903. godine u Dudovoj šumi vesele zatvorenog tipa, na koje su učesnici pozivani. „Publika će se sastojati od našeg (bunjevačkog) otmenijeg građanstva i našeg učenog svita” (Neven, 1. jul 1903, str. 108). Dakle, na delu je bila potpuna društvena segregacija, koja je stigla i do benignih aktivnosti, poput zabave.

Na godišnjoj skupštini „Pučke gazdačke banke d.d.” (Közzgazdasági bank r.t.) Šamuel Večei (Vécsei Sámuel) je izjavio da on „nije dužan slušati bunjevačku, srpsku rič” (Neven, 1. mart 1902, str. 43) i time nije dozvolio da se godišnji izveštaj pročita i na srpskohrvatskom/hrvatskosrpskom jeziku, što je prethodnih godina bio dobar običaj. To je nateralo petoricu članova Upravnog odbora banke da napuste ovaj novčani zavod i početkom 1903. godine osnuju novu banku, „Zemljodilsku štedionicu d.d.”. Sem Đurice Ognjanova, preostalih 20 članova Upravnog odbora činili su bez izuzetka Bunjevci (Neven, 1. mart 1904, str. 44).

I na kraju ovog niza, možda najbolja slika u kojoj je sadržano svo licemerje nacionalizma na onovremenoj društvenoj sceni. Kada je zbog teksta „Narodnosno pitanje na Zemaljskom saboru” (Neven, 1. mart 1902, str. 34) sud u Segedinu osudio autora na plaćanje globe i šestomesečnu zatvorsku kaznu, autorstva se nisu prihvatili ni glavni urednik mesečnika,

Nikola Matković, niti drugi urednik, dr Vranje Sudarević, već je umesto njih kaznu u segedinskom zatvoru izdržao građanin Pajo Bačić. On se sam ponudio da „Neven” ne bi prestajao sa izlaženjem (Neven, 1. oktobar 1903, str. 155).

SECESIJA U SLUŽBI MAĐARSKOG NACIONALIZMA

„Više nego politički stil i doktrina, nacionalizam je oblik kulture – ideologija, jezik, mitologija, simbolika, svest – koji je našao odjeka širom planete, a nacija je tip identiteta čije značenje i prvenstveno taj oblik kulture pretpostavlja” izričit je Antoni D. Smit (2010, str. 146). Prihvatajući ovo polazište dolazimo do mesta gde se spajaju umetnost i nacionalizam. Pomoću žanrova kao što su slikarstvo, vajarstvo, muzika, arhitektura, film... umetnici uspevaju da „rekonstruišu” prizore, zvuke i slike nacije u njenoj specifičnosti. Mnogi umetnici koji su uvučeni u svet nacionalizma, više su doprineli uobličavanju populističkih nacionalizama nego mnoštvo političara, sociologa, vojskovođa, filozofa.

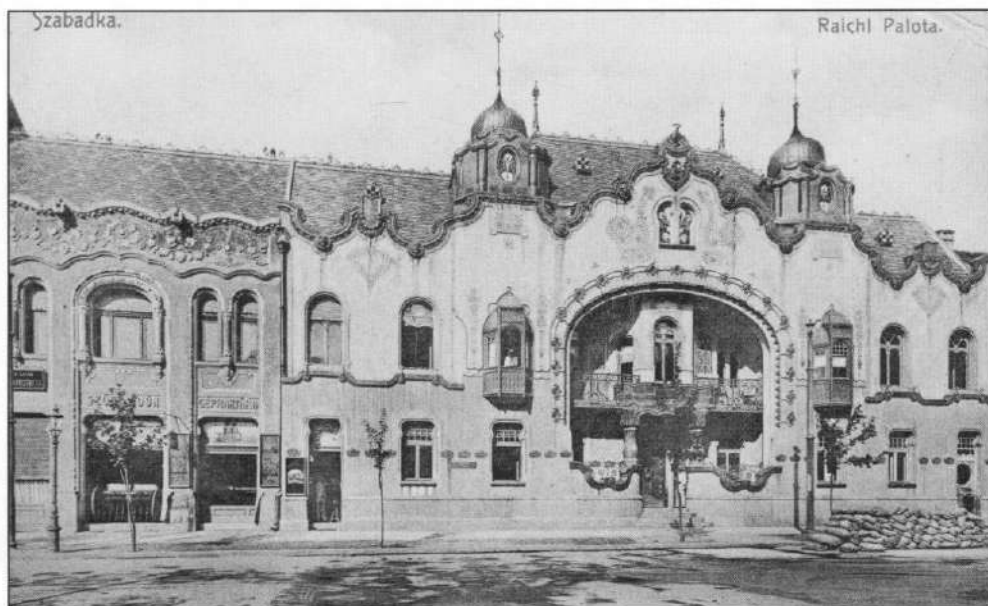
Jer jezik i simbolika nacionalizma pomogli su da se umetnici navedu na traženje oduška u motivima, žanrovima i formama drugačijim od tradicioonalnih i klasičnih (...) Te forme (...) karakteriše povišena ekspresivna subjektivnost, koja dobro pristaje pojmovnom jeziku i stilu etničkog nacionalizma te ponovnom otkrivanju „unutrašnjeg ja”, koje predstavlja jedan od glavnih ciljeva etničkog istoricizma (Smit, 2010, str. 147–148).

U Mađarskoj se od prve polovine 19. veka mogu pratiti pokušaji da se definiše nacionalni stil u arhitekturi. Posle neuspešnih pokušaja arhitekta Mikloša Ibla (Ybl Miklós), krajem 19. veka i početkom 20. veka nastala je mađarska varijanta secesije, zahvaljujući naporima Ede- na Lehnara (Lechner Ödön), Đule Partoša (Pártos Gyula) i niza arhitekata koji su prihvatili nacionalni stil u arhitekturi. Tako je u prvoj deceniji 20. veka došlo do „susreta” mađarskog nacionalizma, žestoko suprotstavljenog manjinskim nacionalizmima i mađarske varijante secesije. Ta činjenica potpuno je potisnuta pri proučavanju i tretmanu secesije u Subotici, koja i u zadnje vreme ponosno baštini arhitekturu sinagoge, Gradske kuće, kompleksa objekata na Paličkom jezeru, Rajhlove palate... Bilo bi neodgovorno i neargumentovano tvrditi da mađarska varijanta secesije ima ishodište u mađarskom nacionalizmu. Ona je originalni produkt znatno šireg projekta kidanja veza (secesije) sa prošlošću u arhitekturi, ali je istovremeno bremenita suprotnostima, jer je jedan, u suštini modernistički pokret, svoje prepoznatljive vizuelne oblike tražio i u narodnjačkoj tradiciji. I dok su nacionalističke grupe, dakle ne samo mađarska, stvarale zasebne etničke umetnosti, u Beču je secesija krenula u drugom pravcu. „Otvorajući Austriju evropskim tokovima ona je afirmisala tradicionalni univerzum carstva” (Šorske, 1998, str. 226). Savremenica tih događanja, Berta Sepš Cukerkandl (Berta Szeps Zuckerkandl), branila je secesiju kao „formu umetnosti koja će sjediniti sve karakteristike mnogobrojnih konstitutivnih naroda u jedno novo i ponosno jedinstvo” (Šorske, 1998, str. 226–227).

Ipak, neki uticaji nacionalizma i mađarske varijante secesije su evidentni i zaslužuju da budu pomenuti: 1. Mađarskom nacionalizmu bio je potreban nacionalni stil u arhitekturi, te je njegovo stvaranje inicirano od strane Ištvana Sečenjija (Szécsenyi István), još u četvrtoj deceniji 19. veka. Potreba za mađarskim arhitektonskim stilom postala je gotovo urgentna

kada je krajem 19. veka mađarski nacionalizam iz političkog prešao na kulturni koncept; 2. Značajan broj arhitekata koji su prigrlili mađarsku varijantu secesije bili su nemađarskog etničkog porekla. Među njima su Lehner, Bem (Böhm Henrik), Baumgartner, Rajhl, ali i Đula Partoš (Pártos Gyula), koji je rođen kao Puncman (Puntzmann) i Bela Lajta (Lajta Béla), čije je prvo prezime bilo Lajtersdorfer (Leitersdorfer). Svima njima ideje nacionalizma nisu bile strane, kada su već svojom voljom ostavili etničku pripadnost očeva i majki, i iz njima znanih razloga konvertirali u okrilje mađarske nacije. Kako to pokazuju društvena istraživanja, konvertiti su, poput prve generacije novih naseljenika na nekom prostoru, više od uobičajenog bili odani ideji koja ih je pokrenula na delanje; 3. U svojim počecima nov nacionalni stil u arhitekturi nije u javnosti, pogotovo stručnoj, akademskoj, prihvaćen kao dobrodošao. Često je smatran provincijalnim, nedostojnim većih gradskih sredina. U javnosti je definisana i grupa protivnika secesije, na čelu sa tada aktuelnim ministrom kulture Đulom Vlašićem (Wlassics Gyula). Ipak, secesija je bila dobrodoša u gradskim sredinama sa znatnim procentom nemađarskog življa (Subotica, Tirgu Mureș, Oradea) u kojima su podignuti monumentalni secesijski objekti. Javni i privatni. Tu je veza, ali i misija mađarskog nacionalizma i arhitekture sa nacionalnim predznakom više nego očigledna. Istine radi, valja reći da su mnoge gradske sredine (Bratislava, Rijeka, Segedin, Debrecin, Kluž, Košice) odolele izazovima novog arhitektonskog stila ili su secesijske zgrade u njihovim sredinama podignute sa manje upadljivim („mađarskim”) dekorativnom elementima (Hadik, 1997).

U svetlu ovih činjenica treba posmatrati i nastanak palate Franca Rajhla. Već nakon osam godina po dolasku u grad, stekao je ugled i kapital da kupi veliki plac u Kalaijevoj ulici.

Slika 1. Fasade Rajhlovih palata (iz kolekcije Jožefa Horvata)

Figure 1. Facades of the Raichle palaces (from the collection of József Horváth)

Zahvaljujući tastu Karolju Vargi (Varga Károly), članu Građevinskog odbora pri gradskoj samoupravi, i sam je postao član tog odbora, što mu je omogućavalo uvid u poslove koji su bili aktuelni u Subotici (Bácskai Ellenőr, 22. januar 1899, o. 3). Do gradnje svoje porodične palate i najamne palate pored nje, projektovao je, izgradio i adaptirao desetak objekata u Subotici. Nijedan nije bio u stilu mađarske varijante secesije.

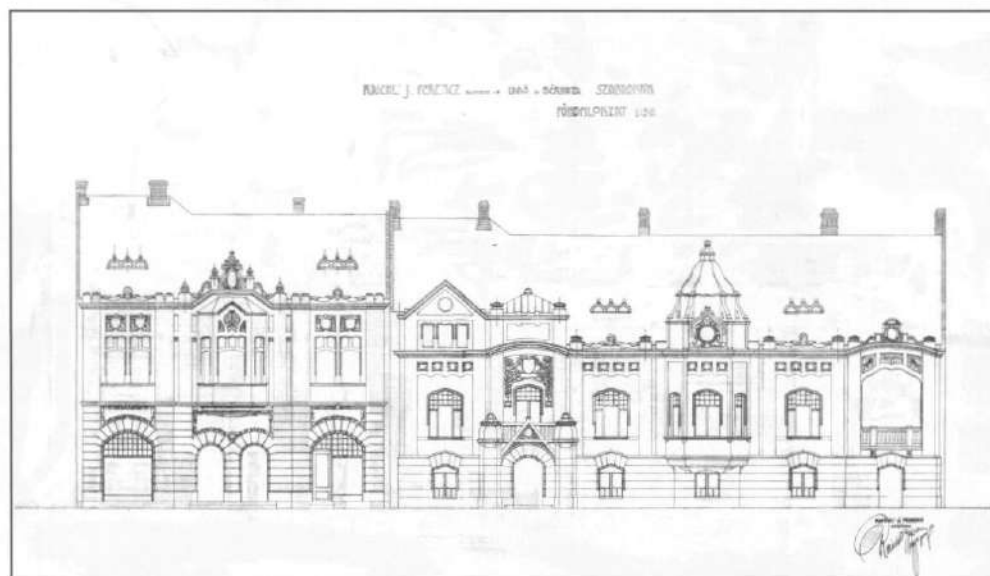
U vreme kada je Franc Rajhl radio na prvom projektu svoje porodične kuće, dakle 1902. godine, na subotičkoj političkoj sceni odigrale su se krupne promene. Kao refleksija političkih previranja u državi, sa čela gradske uprave je uklonjen Lazar Mamužić, koji je upravljao gradskom administracijom još od 1884. godine. Na Mamužićevo mesto došao je krajem 1902. godine Karolj Biro (Bíró Károly), kolega iz vladajuće koalicije, ali sa bitno drugačijim političkim i nacionalnim stavovima. To se moglo uočiti već u njegovim prvim potezima: od sedmorice najbližih Mamužićevih saradnika, koji su napustili gradsku upravu sa optuženim gradonačelnikom, šestorica su, pored mađarskog i drugih jezika, znala i srpskohrvatski jezik, dok je od osoba koje je Biro postavio na njihovo mesto samo jedan znao ovaj jezik (Neven, 1. januar 1903, str. 12). Baš u vreme tih personalnih promena, Franc Rajhl je gradskim vlastima podneo na odobrenje projekat svoje kuće, koji je ekspresno odbijen. Obrazloženje je bilo tipično birokratsko: na obodima reprezentativnog parka, stvorenog petnaestak godina ranije, mogli su se zidati samo spratni objekti. I Rajhlova kuća je bila na dve etaže, ali je osnova prve, iz nama nepoznatih razloga, projektovana pola metra ispod nivoa trotoara. Vrlo brzo, Rajhl je sačinio drugačiji izgled palate, koji se od prvobitnog gotovo nije razlikovao u osnovi, prizemlje palate je projektovano iznad uličnog fronta, ali je fasada bila drastično modifikovana i sa stilskim obeležjima mađarske varijante secesije (Vujnović i Vass, 2014, str. 109–111).

Slika 2. Dvorišna fasada palate Rajhl (iz kolekcije Jožefa Horvata)

Figure 2. Back-yard facade of the Raichle palace (from the collection of József Horváth)

U nedostatku konkretnih podataka, teško je zaključiti šta je to Rajhla nateralo da promeni svoju prvobitnu nameru i prvi put se odluči da pri gradnji vlastite kuće projektuje objekat sa nacionalno angažovanim stilskim obeležjima. Ako se, pak, prihvati činjenica da to nije bilo njegovo lično polazište, postavlja se pitanje ko je to i na koji način uticao na ovu promenu? U traganju za odgovorom na ovo pitanje moguće je ponuditi neke solucije.

Slika 3. Projekat prve Rajhlove palate (IAS, F:2. 4414 ép. eng VIII kör 2/1903)
Figure 3. Plan for Raichle's first palace (IAS, F: 2. 4414 ép. eng VIII kör 2/1903)

1. Još u proleće 1901. godine, kada se u gradu zahuktavala odlučujuća borba protiv Mamužićevih liberala, Augustin Mamužić, dalji gradonačelnikov rođak i njegov žestoki politički protivnik je u gradskoj skupštini zatražio da se Rajhlu i Molceru (Molcer Károly) više ne poveravaju građevinski poslovi koje finansira grad, „jer su se pokazali nepouzdanim” (Neven, 1. maj 1901, str. 76–7). Ta novoustanovljena nepouzdanost Rajhla mogla mu je poslužiti kao upozorenje da ubuduće više sluha posveti estetskim stanovištima političkih protivnika Lazara Mamužića.

2. Pored već dokumentovanog stava o nacionalnim stanovištima novog gradonačelnika, Karolja Biroa, na Rajhlovu odluku su u sklopu nove konstelacije političke moći u gradu mogla uticati još dvojica arhitekata: Istvan Frankl mlađi (ifj. Frankl István) i Đula Vali (Váli Gyula). Njih dvojica su od poslednje decenije 19. veka, pa sve do kraja Monarhije, predstavljali duet birokrata kroz čije kancelarije su prolazili svi građevinski projekti. Prilikom promena u gradskoj upravi krajem 1902. godine, pitanje njihove kompetencije se nije postavljalo, nego su nastavili sa svojim dotadašnjim radom. Pogotovo što su i njihova nacionalna stanovišta bila u skladu sa promenama. I dok u slučaju Frankla mlađeg ne postoje podaci da je imao

potrebu za javnim iskazivanjem svog (mađarskog) identiteta, sem činjenice da je odrastao u porodici čiji *pater familias* je na sednicama Školske stolice u Subotici redovno glasao protiv zakonom garantovane mogućnosti da bunjevačka deca slušaju osnovnoškolsku nastavu na maternjem jeziku, nacionalni stavovi Đule Valija su bili javno poznati od ranijih godina. Tokom paličke proslave povodom prve zvanične vožnje subotičkog tramvaja, 6. septembra 1897. godine, ovaj „pomađareni Slovak”, koji je rođen je kao Valiček, bio je među najglasnijima koji su sprečili novinara Mladena Karanovića da se skupu obrati običnom zdravicom na „bunjevačko – srpskom jeziku” (Subotičke novine, 11. septembar 1897, str. 3).

ZAKLJUČAK

Neka ili neke od navedenih činjenica sigurno su uticale da Rajhlova palata na kraju dobije obličje koje danas poznajemo. Nakon izgradnje, ona je upisana u arhitekturu grada, a samim tim postala je deo urbane ikonografije, koja, uz nazive ulica, toponima i spomenika, „grad transformiše u prostor sećanja, kulturnog imaginarija i političkih vizija” (Radović, 2013, str. 12–13). Taj isti grad, posmatran kao zbir javnih simbola, itekako utiče na definisanje identiteta ljudi i sistema kulturnih vrednosti. U sklopu svega rečenog može se odgovorno tvrditi da je Rajhlova palata nastala kao segment kulturnog koncepta mađarizacije prostora višenacionalne sredine kakva je Subotica bila, ali, na sreću, i ostala.

LITERATURA

Чалић, М. Ж. (2013). *Историја Југославије у 20. веку*. Београд: Clio.

Hadik, A. (1997). Secesijsko graditeljstvo Mađarske. U: Baumann-Glavović, D., *Arhitektura secesije u Rijeci: Arhitektura i urbanizam s početka 20. stoljeća* (str. 26–38). Rijeka: Moderna galerija Rijeka.

Hobsbom, E., i Rejndžer, T. (ured.) (2002). *Izmišljanje tradicije*. Beograd: Biblioteka XX vek.

János, A. C. (1982). *The Politics of Backwardness in Hungary 1825-1925*. Princeton University Press.

Kadosa, M. (Krisztháber Mór). (30. okt. 1904). Olcsó vadmagyarkodás. *Bacsorszag*, o. 3–4.

Kolo. (1. jul 1903). *Neven*, str. 108.

Narodnosno pitanje na Zemaljskom saboru. (1. mar. 1902). *Neven*, str. 34.

Peri, M. (2000). *Intelektualna istorija Evrope*. Beograd: Clio.

Promina u zvaničnicima. (1. feb. 1903). *Neven*, str. 12.

Radović, S. (2013). *Grad kao tekst*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Rumenjaković oprošten. (1. feb. 1903). *Neven*, str. 31.

Smit, A. D. (2010). *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Subatička gazdačka banka. (1. mar. 1902). *Neven*, str. 43.

Subotičke visti. (1. jan. 1903). *Neven*, str. 13.

Subotičke visti. (1. okt. 1903). *Neven*, str. 155.

Sugar, P. F. (2000). The More it Changes, the More Hungarian Nationalism Remains the Same. *Austrian History Yearbook, Vol. XXXI*, 127–155.

Šorske, K. E. (1998). *Fin-de-siècle u Beču*. Politika i kultura. Beograd: Geopoetika.

Viator, S. (Seaton-Watson, R.W.) (1908). *Racial problems in Hungary*. London: Archibald Constable & Company. Preuzeto 8. avgusta 2014. sa <https://archive.org/stream/racialproblemsin00setouoft#page/n9/mode/2up>

Vujnović, G. P., & Vass, G. (2014). *Ferenc Rajhl u Subotici i Segedinu / Raichl Ferenc Szabadkán és Szegeden*. Subotica / Szabadka: Grad Subotica.

Weber, E., (1976). Peasants into Frenchmen: *The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford University Press.

Mirko Grlica

AZ EMLÉKEZÉS ÚJABB RÉTEGEI

Szabadka más szemszögből való megközelítése a Raichle-palota építése idején

Összefoglaló

A tanulmányhoz egy előadás szolgált alapul, amely a szabadkai Képzőművészeti Találkozó Modern Galériában hangzott el, A tér emlékezete elnevezésű kiállítás keretében. Nela Tonković, a kiállítás kurátora, A tér emlékezetének tartalommal való feltöltésére a meghívott művészeknek javaslatokkal is szolgált, mégpedig a Raichle Ferenc építész családi palotája és a későbbi lakók történetével kapcsolatos ismert és elérhető adatokkal. Az volt a szándékom, hogy az 1903-ból és 1904-ből, vagyis az épület tervezésének és építésének korából való adatokkal, eszmetörténeti szemszögből nézve, új megvilágításba állítsam ezt a jelentős kulturális emléket.

A nacionalizmus a 20. század kezdetén vált tömeges jelenséggé. Az európai Nyugattól eltérően, Közép- és Délkelet-Európában olyan nacionalizmus ütötte fel a fejét, melynek a náció, az állam és a terület voltak az alkotóelemei. A magyar nacionalisták ennek az ideológiának a szélsőséges formáját tették magukévá, és meggyőződésükké vált, hogy csak a magyar nemzet, mint az egyetlen „politikai” nemzet képes arra, hogy uralkodjon a „Magyar Szent Korona Országai” területén. Közben ennek legnagyobb akadálya abban a tényben keresendő, hogy az ország számos részén a magyarok kisebbségben voltak a többi etnikai csoport létszámához viszonyítva.

Ezért vált szükségessé a magyarítás folyamata, amely a Szabadelvű Párt kormányzása idején (1875–1905) volt a legkifejezettebb. Abban az időszakban, amikor Tisza Kálmán volt Magyarország miniszterelnöke, a magyarok és a nemzeti kisebbségek viszonya egyre romlott. Eközben az egységes állam eszméje politikai helyett kulturális jelleget öltött, azzal a világos céllal, hogy idővel a kisebbségek tagjai „nyelvükben és szokásaikban” is magyarra váljanak.

Magyarországon a 19. század első felétől kezdve nyomon követhetően a nemzeti építészeti stílus meghatározására tett kísérletek. Ybl Miklós építész sikertelen próbálkozásai után, a 19. század végén és a 20. század elején megszületett a szecesszió magyar változata, Lechner Ödönnek, Pártos Gyulának és egy sor más építész erőfeszítéseinek köszönhetően, akik magukévá tették a nemzeti építészeti stílust. Így kerülhetett sor a 20. század első évtizedében a magyar nacionalizmus és a magyar szecesszió „találkozására”. Ezt a tényt teljesen háttérbe szorították a szabadkai szecesszió tanulmányozása során, melynek büszkeségei a Zsinagóga, a Városháza, a Raichle palota...

A családi és bérpalota építését megelőzően Raichle már tíz épületet tervezett, épített, vagy újjított fel Szabadkán. Ezek egyike sem volt magyar szecessziós stílusú. Vajon az, hogy ezt az új, a magyar nemzeti egységet terjeszteni hivatott építészeti stílust követve tervezte meg palotáját, Raichle saját döntése volt, vagy a városi hivatalnokok győzték őt meg ennek szükségességéről, elutasítva a palota elsődleges tervét – ez a tanulmány sem tud erre a kérdésre határozott választ adni.

Felépítése után Raichle palotája a városi ikonográfia részévé vált, amely, néhány más tényezővel kiegészülve, az emlékezés, a kulturális képzetek és a politikai vízió terévé változtathatta a várost. Mivel ugyanez a város, a közszimbólumok összességeként szemlélve, befolyásolja az emberek identitás meghatározását és kulturális értékrendjét, állíthatjuk, hogy a Raichle-palota a szerencsére mindmáig többnemzetiségű szabadkai tér magyarítási folyamatának elemeként jött létre.

Mirko Grlica¹

Gradski muzej Subotica
Trg sinagoge 3
24000 Subotica, Srbija
mirkogrlica@gmail.com

UDC 371(=163.42)(497.113 Subotica)

BUNJEVAČKA ŠKOLSKA ZADRUGA²

Poslednji pokušaj otvaranja škole na maternjem jeziku za bunjevačku decu u austrougarskoj Subotici

BUNJEVAC SCHOOL CO-OPERATIVE

The last attempt to open a school for Bunjevac children in their mother tongue in Austro-Hungarian Subotica

Apstrakt: Decenije druge polovine 19. veka i prvo desetleće 20. veka protekli su u jalovim pokušajima da se bunjevački nacionalizam u Subotici uobliči u organizovani pokret sa konkretnim benefitima za građane te etničke skupine. Ispravno shvativši da u uskraćivanju zakonom garantovane mogućnosti pohađanja nastave na maternjem jeziku leži uzrok neobrazovanosti velikog broja Bunjevaca, a ujedno i prepreka svakom napredovanju, pa tako i definisanju etničke posebnosti, grupa subotičkih intelektualaca, okupljenih oko nedeljnika *Neven*, je u godini izbivanja Prvog svetskog rata pokušala da osnuje Bunjevačku školsku zadrugu. Finansirana novcem samih građana, škola u okviru Zadruge, osnovane 29. marta 1914. godine, konačno bi bunjevačkoj deci omogućila pohađanje nastave na maternjem jeziku. Ova ideja mobilisala je i okupila veliki broj Bunjevaca sa biračkim pravom, do tada poslovično neaktivnih ili raspršenih po svim političkim opcijama, preteći tako da zajedno postanu vrlo uticajan faktor na političkoj sceni grada. Međutim, mađarski nacionalizam, ovoga puta oličen u organima gradske vlasti, ali i mađarskog dela Austrougarske monarhije, uočio je nedostatak političke odlučnosti kod podnosilaca zahteva, te je kroz birokratske zapreke i odugovlačenjem procedure mesecima odlagao prihvatanje statuta Zadruge. Na kraju su sarajevski pucnji Gavrila Principa u austrogarskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda prekinuli i poslednji pokušaj da Bunjevci dobiju školu na maternjem jeziku u Mađarskoj.

Ključne reči: Bunjevačka školska zadruga, bunjevački nacionalizam, nedeljnik *Neven*, mađarski nacionalizam, Subotica

Abstract: Last decades of the 19th century and the first decade of the 20th century passed in futile attempts to shape Bunjevac nationalism in Subotica into an organized movement with concrete benefits for citizens of this ethnic group. Correctly realizing that the denial of attending classes in their mother tongue, which was guaranteed by the law, was the cause of a large number of uneducated

¹ Mirko Grlica, istoričar, muzejski savetnik
Grlica Mirko, történész, múzeumi tanácsos
Mirko Grlica, historian, museum counsellor

Primljeno: 20. decembar 2015.
Prihvaćeno: 25. decembar 2015.

² Članak je rezultat rada na projektu *U zaleđu. Privatni život u Subotici u godinama I svetskog rata* finansiranom od strane Ministarstva kulture i informisanja i Pokrajinskog sekretarijata za kulturu i javno informisanje Republike Srbije.

Bunjevci, and was also the obstacle to any progress, including the rise in national consciousness, a group of intellectuals from Subotica gathered around the „Neven“ weekly newspaper, in the year of the outbreak of World War II, tried to establish the Bunjevac school co-operative. Funded with the money the Bunjevci themselves collected, the school within the Co-operative was founded on 29th March 1914. It finally allowed Bunjevac children to attend classes in their mother tongue. This idea mobilized and brought together a large number of Bunjevci with the right to vote, who until then had been inactive in the field of business or had been dispersed by all political options, thus threatening to become a very influential factor on the political scene of the city.

However, Hungarian nationalism, this time embodied in the work of the Hungarian authorities of the Austro-Hungarian monarchy, noted the lack of political determination in the applicants' request, and postponed the acceptance of the Co-operative's Statute through bureaucratic obstacles and by delaying the procedure for months. At the end, the assassination of the Austro-Hungarian Archduke Francis Ferdinand in Sarajevo by Gavrilo Princip, put an end to the last attempt of the Bunjevci to have a school in their native language in Hungary.

Keywords: Bunjevac school co-operative, Bunjevac nationalism, weekly „Neven“ newspaper, Hungarian nationalism, Subotica

UVOD

Iako je u mađarskom delu Monarhije još od sredine 19. veka postojala zakonska osnova (zak. čl. XXXVIII i XLIV/1868) za održavanje nastave na maternjem jeziku, u slučaju subotičkih Bunjevaca su se pokazale sve nedorečenosti ova dva, u suštini liberalna zakona. Naime, ni jedan od njih nije propisivao kazne za neispunjavanje odredbi ovih zakona. S druge strane, svi mađarski školski propisi, od Akta o obrazovanju (1879) podrazumevali su mađarizaciju. Svoj vrhunac ovaj pravac u obrazovanju doživeo je u „Aponjijevom zakonu“ (zak. čl. XXVI i XXVII/1907), koji je predviđao učenje mađarskog jezika i u onim školama u kojima se nastava obavljala na jezicima manjinskih zajednica, nastavno osoblje je moralo da polaže ispite iz poznavanja mađarskog jezika kao uslov za dobijanje dozvole za rad, prome-njen je nastavni program. Ovi uslovi su važili ne samo za državne škole, nego i za one kojima su upravljale veroispovesti.

Sama mađarizacija bila je uslovljena među Mađarima plebiscitarno prihvaćenim konceptom unitarne države, u kojoj je postojala jedna nedeljiva mađarska nacija. Ona se, doduše, sastojala od različitih narodnosti, ali su njima bila uskraćena kolektivna prava zasnovana na etničkoj pripadnosti. Sve do Prvog svetskog rata ovaj koncept se branio izbornim zakonom, koji je pravo odlučivanja ostavljao uskim slojevima društva i tako generisao mađarsku dominaciju. Postojao je strah i uporno ustezanje od uvođenja opšteg prava glasa (za muškarce), koje bi u parlament dovelo 40-tak procenata pripadnika etničkih zajednica, što bi, po mišljenju mađarskih poitičara uništilo pominjani koncept države.

Na tim postulatima je svoju politiku gradio i poslednji mađarski premijer pre izbijanja Prvog svetskog rata, grof Istvan Tisa (Tisza István, 1861–1918). Smatrao je da se jedinstvo države i nacije mora braniti po svaku cenu. U parlamentu je rekao da bi veći broj pripadnika nemađarskih zajednica, proporcionalan njihovom udelu u ukupnom broju stanovnika, do-

veo do presecanja vitalnosti nacije i njenog neminovnog uništenja (Vermes, 1994, str. 135). Još 1904. godine on je za slobodu u oblasti kulture, od pripadnika manjina tražio lojalnost mađarskoj državi i učenje mađarskog jezika (ibid., str. 118). Te stavove donekle je korigovao, kada je 1912. godine počeo pregovore sa predstavnicima Nacionalne partije Rumuna, ne dovodeći pritom osnovne postavke ranije definisane nacionalne politike. Tisa je smatrao da je panslavizam glavna pretnja po opstanak mađarske države i nacije, pa je mislio „da je lakše rešiti pitanje Rumuna iz Erdelja, nego zaključiti trajan mir sa Južnim Slovenima koji žive u blizini Srbije i teško se mogu zaštititi od panslovenske agitacije” (Pölöskei, 1970, str. 51). Smatrao je da samo postojanje političkih stranaka na osnovu etničke pripadnosti ugrožava nacionalni karakter mađarske države, baš kao što je njegov stranački kolega i prethodnik na premijerskom mestu Karolj Kuen-Hedervari (Khuen-Héderváry Károly, 1849–1918) smatrao da je sa „nacionalnog stanovišta izrazito nepoželjno dozvoliti stvaranje škola koje su u osnovi čisto etničke” (ibid., str. 51).

U godinama pred izbijanje Prvog svetskog rata etnička suprotstavljenost subotičkih Mađara i Bunjevaca je kontinuirano rasla, da bi u mesecima koji su prethodili sarajevskim pucnjima u austrougarskog prestolonaslednika, nadvojvodu Franca Ferdinanda (Franz Ferdinand, 1863–1914), i u njegovu suprugu, groficu Sofiju Hotek (Sofie Chotek, 1868–1914), dostigla do tada nezabeleženi nivo. Povod je bila namera grupe mladih bunjevačkih intelektualaca da i oni, poput drugih etniciteta u Monarhiji, osnuju školsku zadrugu, koja bi otvorila osnovnu školu na srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku za bunjevačku decu.

POČETNE AKTIVNOSTI

U kratkom članku naslovljenom „Nevenovim prijateljima”, Šandor Rajčić (oko 1884 – 1926), dotadašnji urednik najznačajnijeg lista na srpskohrvatskom jeziku u austrougarskoj Subotici, oprostio se sredinom 1913. godine od svojih čitalaca. U gotovo skrušeno intoniranim tekstu, svoje nemale zasluge tokom troipogodišnjeg uređivanja *Nevena* sveo je na pretvaranje ovog mesečnika u nedeljnik (1912) i na njegovu preobrazbu u politički list (1913), što je podrazumevalo polaganje zamašne kaucije. List je profilisao kao nestranački, ali u turbulentnim godinama na početku druge decenije 20. veka rastao je pritisak privrženika lista da se uredništvo prikloni nekoj od političkih opcija. „Pri razvijanju ovako velikih i zamašnih struja nužna je kod *Nevena* veoma jaka ruka, a ja se nisam mogao uzdati u svoje skromne sile, pa sam zatražio jačeg, odvažnijeg, uglednijeg i većeg – od mene” (Neven, 5. jul 1913, str. 1).

Našao ga je u ličnosti mladog advokata dr Mirka Ivkovića Ivandekića (1884 –), koji je u svom prvom uredničkom obraćanju čitaocima lakonski i nadobudno sročio svoj budući *credo*: „Pravac našeg nediljnika ostaje onaj koji je i bio: tako u državnim i mistnim političkim odnošajima, kao i na društvenom polju neustrašivo braniti što je naše.” Uobičajena urednička smena, kakvih je bio sijaset, u ovom slučaju pokazala se značajnim generatorom događaja koji su sledili. Tokom godinu dana uredništva dr Ivkovića Ivandekića, *Neven* je postao moderno profilisan list, otvoren i za do tada nezamislivo radikalna stanovišta, dijametralno suprotna od do tada uobičajenih konzervativnih stavova.

U isto vreme kada je počelo sa radom novo uredništvo *Nevena*, i drugi subotički nedeljnik na srpskohrvatskom jeziku, *Naše novine*, pridružio se akciji osnivanja školske zadruge. Iako je list bio uređivan kao zvanično glasilo Zemaljske kršćansko-socijalne stranke, on je kao svoj glavni zadatak definisao pokušaj sprečavanja Bunjevaca da se masovnije okrenu stanovištima socijaldemokratije ili manjinske politike (*Naše novine*, 28. septembar 1913, str. 1). Ipak, u njegovom uredništvu radio je vrlo agilni rimokatolički sveštenik Blaško Rajić (1878–1951). U godinama koje su sledile nakon njegovog izbora za župnika u subotičku župu sv. Roke (1911), on je započeo organizovanje Dužijance, zahvalnih svečanosti povodom završetka žetve (1911), bio je inicijator osnivanja Bunjevačkog katoličkog divojačkog društva (1912), pisao je za *Naše novine*... U uredničkoj belešci, koja je nesumnjivo nastala iz njegovog pera, vrlo brzo se oglasio o potrebi uvođenja školske nastave na maternjem jeziku Bunjevaca: „... Mi Bunjevci ovde imamo uporabu jezika u školama i kod varoške kuće ko što kažu: pod nosom. Samo da ispružimo ruku, pa sve smo to uhvatili. Ali šta se za to traži? Sloga!” (*Naše novine*, 20. jul 1913, str. 1).

Dve nedelje docnije, kada je donedavni urednik *Nevena*, ali i direktor subotičke filijale Hrvatske zemaljske banke iz Osijeka, Šandor Rajčić, u *Našim novinama* obrazlagao ideju o potrebi da Bunjevci osnuju veliko privredno društvo, Blaško Rajić ga je podržao uz borbeni poklič „Sad el nikada” (*Naše novine*, 3. avgust 1913, str. 1). Koliko je župnik iz Kera (deo Subotice naseljen pretežno bunjevačkim stanovništvom) čitavu društvenu situaciju i svoje mesto u njoj, shvatao dramatično, najbolje svedoči njegov uvodnik u *Našim novinama*, nakon što je po drugi put preuzeo uredničko mesto u listu:

Štovanim čitaocem! Prije dvi godine sam položio pero uredničko. Jedno, što mi je malaksala ruka, osamljenom i ostavljenom; drugo, što sam istom rukom, i oberučki imao se latiti posla koji me je čekao; a napokon, što se nazori moji nisu slagali s nazorima nekih koji su imali vlast odlučivati o udesu Naših novina.

Naše novine tada još nisu svršile, već su ponižene i dalje kubureći i štrepeći dilile udes naroda svoga.

Danas, kada je osvanuo dan preporođenja Bunjevaca, Naše novine ne mogu svezanih ruku motriti časnu borbu naroda za ono što mu je najsvetije, za opstanak svoj. Do poslednjeg daha hoće se boriti.

Oni koji su Naše novine u svrhu obrane virskih interesa naoružali, mogli su utvrditi da istoj viri jesu jako krilo i okrilje, u koje se vira pouzdati može.

Naše novine drže za dužnost svom silom pohrliti na bojno polje, za izvojevati sva prava onih Bunjevaca koji su lišeni tih prava bili odani viri; da kad izvojtili budu prava svoja, tada i viri još odaniji budu. Uzimam pero sotim osvidočenjem da ću poštenom borbom za prava naroda najveću uslugu činiti pravdi i ljubavi. Blaž Rajić. (*Naše novine*, 10. avgust 1913, str. 2).

Tokom sedam nedelja, koliko je trajao drugi urednički staž Blaška Rajića u *Našim novinama*, ovaj list je vatrenim tekstovima raspljivao nacionalizam kod Bunjevaca. U kratkom tekstu nazvanom „Sličice”, Rajić je naveo kako su u Temišvaru najčešći natpisi na nemačkom jeziku, kako su u Novom Sadu najzastupljeniji srpski, ćirilični natpisi, pa Mađarska zbog toga nije propala. Za razliku od tih gradova sa većim procentom nemađarskog stanovništva, u Subotici su gotovo svi natpisi na mađarskom jeziku (*Naše novine*, 10. avgust 1913, str. 2). U istom broju, u članku „Škulska stolica” napao je pravu adresu, onaj segment lokalne vlasti koja je po odredbama zakona trebalo da u školama sa zastupljenošću đaka iz redova etničkih grupa, organizuje nastavu na njihovom maternjem jeziku. U Subotici, u kojoj su se

po zvaničnoj statistici iz 1910. godine 33.043 osobe izjasnile kao Bunjevci, takve škole nije bilo. „Al ima od zla i gore. Ne samo da u škuli nema ni slova bunjevački, već one učitelje koji bi i izvan škole smili poučiti omladinu našu, što bi njim i dužnost bila, te nekoji od poglavara njihovih progone i na razne načine zlostavljaju” (Naše novine, 10. avgust 1913, str. 2–3).

Naredni broj doneo je urednički tekst o stanju obrazovanja kod Bunjevaca pod naslovom „Škola i narod”. Pošto se nastava odvija samo na mađarskom jeziku, mnoga deca uopšte ne razumeju sadržaj gradiva koje bi trebalo da uče. U prilično konfuoznom tekstu nekoliko je konstatacija koje bi se mogle upotrebiti za bilo koji nacionalistički diskurs: „Izumriti nećemo, ta šta bi onda bilo u Ugarskoj: pustoš, jer nas, Bogu hvala ima izobilno. Pomadžariti se nećemo, jer je nama mađarsko – mada to zvanično poštovati moramo – ipak tuđe. Nije za nas krojeno...” (Naše novine, 17. avgust 1913, str. 1). Rajićev je i tekst „Subotička gimnazija”, u kome je analizirao mali broj i loš uspeh bunjevačkih đaka u subotičkoj gimnaziji. Zaključio je da su to posledice nedostatka temeljnog znanja iz osnovne škole, u kojoj nastava nije obavljana na maternjem jeziku. Zato je tražio uvođenje srpskohrvatskog jezika u osnovnim školama, ali, isto tako, da on bude zastupljen i u gimnazijskoj nastavi kao vanredni predmet. Takva praksa je već postojala u Ženskoj učiteljskoj preparandiji u Subotici, a u to vreme je pokrenuta inicijativa da se uvede i u trgovačkoj školi u Subotici (Naše novine, 17. avgust 1913, str. 2).

Krajem avgusta bilo je izvesno da će se u Subotici vrlo skoro osnivati Bunjevačka školska zadruga, pa je započelo angažovanje onih snaga koje nisu bile saglasne sa takvim namerama. Tako se u *Bácskai Hirlap*-u pojavio članak, čiji autor je osoba koja je za sebe rekla da je „Mađar, bunjevačkog materinskog jezika”. Dotični je tvrdio da Bunjevci nemaju svog književnog jezika, te će se morati prikloniti hrvatskom jeziku, „a riči ovog jezika su Bunjercima isto tako nepoznate”. Tako je, po ko zna koji put u kriznim vremenima, aktivirana tema koja je i do današnjih dana jedna od prvih asocijacija pri spomenu Bunjevaca. Međutim, za Blaška Rajića, koji je u članku „Šta smo mi?” odgovorio na vrlo originalan način, taj problem je bio efemeran i nevažan. Naveo je da *Naše novine* kupuje oko 700 Bunjevaca, 500 Šokaca, 400 međimurskih Hrvata, 200 banatskih Šokaca, nekoliko primeraka putuje do Erdelja, dok je nekoliko čitalaca Srba. I svi oni odlično razumeju šta piše u novinama, jer svi oni govore jednim jezikom (Naše novine, 31. avgust 1913, str. 1–2).

Svojim člancima „Prva škulska zadruga u Subotici” (Neven, 30. avgust 1913, str. 1) i „Čudesa novoga vika” (Naše novine, 31. avgust 1913, str. 1) akciji za animiranje što više Bunjevaca za osnivanje školske zadruge pridružio se i „Stari rodoljub”, odnosno Pajo Kujundžić (1859–1915), tada vrlo uticajni sveštenik u subotičkoj župi sv. Đurđa.

OSNIVANJE INICIJATIVNOG ODBORA

Kujundžićevo ime bilo je na čelu niza od 11 osoba, koje su se prvog septembarskog dana 1913. godine, štampanim proglasom obratile javnosti kao inicijativni odbor za osnivanje Bunjevačke školske zadruge u Subotici. Na spisku su se još nalazila imena dr Mirka Ivkovića Ivandekića, Blaška Rajića, advokata dr Babijana Malagurskog (1876–1944), učitelja Mije Mandića (1857–1945), advokata dr Stipana Matijevića (1872–1939), činovnika Mate Dulića (1867–1930), advokata dr Stipana Vojnića Tunića (1883–1928), trgovca Nikole Matkovića,

pravnik dr Josipa Prčića (1888 –) i činovnika Baše Vukmanova Šimokova (1882 –). U proglasu je navedeno da će članom postati svako ko se obaveže da će za Zadrugu tokom tri godine izdvajati po jednu krunu godišnje, ko bi izdvojio 10 kruna godišnje sticao je pravo da bude biran u odbor, dok bi osoba koja bi izdvojila 100 kruna godišnje automatski postajala član odbora Zadruga. Bilo je predviđeno da se Zadruga osnuje kada bude evidentirano 200 članova. Posebno je interesantno da je konzervativna zajednica, kakva je tada bila bunjevačka, predvidela da žene mogu biti ravnopravne članice Zadruga (Neven, 13. septembar 1913, str. 1; Naše novine, 14. septembar 1913, str. 1).

Da bi se otklonile sve nedoumice oko namera inicijatora osnivanja Zadruga, ali i da bi se odgovorilo na brojne kritike koje su dolazile sa stranica subotičke mađarske štampe, Blažko Rajić je objavio „programski“ članak pod naslovom: „Kake škole mi oćemo?“

Prvo: oćemo takove koje ćemo mi uzdržavati. Te ćemo tako udesiti da naš materinski jezik, hrvatsko-srpski u tim školama dostojno misto i položaj zauzme.

Drugo: oćemo da naše subotičke varoške škole, one u koje i bunjevačka dica idu, da te i na bunjevačkom jeziku uće. Da u prvom i drugom razredu u kojima dica još ne znadu mađarski, da se tu bunjevački jezik ući, da s pomoću svog jezika da dica nauče mađarski. Daklem: bunjevačka čitanka, bunjevačko pismo i razgovor, u svakom predmetu, naprimer računu.

U trećem, četvrtom i ostalim razredima bunjevačka gramatika, da bunjevačka dica i kad odrastu znadu na svom jeziku pravilno divaniti. Naravno to sve uporedo s mađarskim jezikom kao nastavnim jezikom.

Treće: oćemo da u salašarskim državnim školama bunjevački jezik s mađarskim jezikom uporedo uće, da naša dica znadu šta uće i šta njim se kaže. Da ne postupaju s njima kao s gluhonimima.

Eto to su naši zahtivi, a na to imamo pravo kao građani koji porez plaćaju u novcu i u krvi ovoj zemlji (Naše novine, 21. septembar 1913, str. 4).

Ovaj benigni tekst bio je, sa stanovišta ondašnjeg vremena, kap koja je prelila punu čašu. Posle sedam brojeva *Naših novina* koje je uredio, kako su govorili njegovi neistomišljenici „na svoju ruku“, Rajić više nije mogao kreirati sadržaj lista, ali ni objavljivati u njemu. Zato je bio prinuđen da u Nevenu objavi kratak članak o tome kako mu je štamparija „Sv. Antuna“, koja je i izdavala list, uskratila pravo da ga i dalje uređuje. Takođe je pozvao sve čitaoce *Naših novina*, „koje su pale u neprijateljske ruke“, da ubuduće čitaju *Neven*, „kao jedini list – naš dovika“ (Neven, 27. septembar 1913, str. 1). Kako zapaljiva nacionalistička retorika vrlo lako pomera uobičajene norme društvenog i civilizovanog opštenja, pogotovo u etnički složanim sredinama poput subotičke, videlo se na istoj stranici *Nevena*, u dva kratka nepotpisana teksta. U njima stoji da je novi urednik *Naših novina*, advokat dr Josip Mamužić, „koji bez uvrde budi rećeno, niti čitati, niti pisati našim jezikom nezna; misto njega će pisati oni švabi kojima se, ne samo g. Blažka Rajića urednikovanje nije dopalo, nego koji su nepretelji svemu, što našem narodu koristiti može.“ Na ovo posprdno etiketiranje kapelana u župi sv. Roke Franca Hajcmana (Franz Heitzman) i izvesnog Sorga (Szorh) zbog njihove nacionalne pripadnosti, negativno je reagovala štampa na mađarskom jeziku (Bácskai Hir-lap, 17. oktobar 1913, str. 1).

Poćetkom oktobra 1913. godine sve teme u društvenom životu Subotice potisnute su u drugi plan, jer je otpočela predizborna kampanja za lokalne izbore, koji su bili planirani za kraj tog meseca. Pošto je kao jedan od glavnih oponenta gradonaćelniku dr Karolju Birou (Dr. Bíró Károly, 1864–1952) u izbornoj trci uzeo ućešća i prvopotpisani na listi inicijativnog

odbora za osnivanje Bunjevačke školske zadruge Pajo Kujundžić, i ova tema je postala predmet političkih borbi. U svom programskom tekstu „Zašto stupam ja za kandidata kod izbora općinarskih?” župnik subotičke župe sv. Đurđa dotakao se i problema maternjeg jezika Bunjevaca u osnovnim školama. Uz mnoštvo optužbi na račun dr Biroa, Kujundžić je sam odgovorio na pitanje da li je gradonačelnik nešto uradio za Bunjevce? „Škole nam je prido na milost i nemilost Mezneritsu (Franjo Meznerić, direktor subotičkih osnovnih škola), kojem je najveća briga to, da nam se rič ne čuje, da nam učitelje goni” (Neven, 4. oktobar 1913, str. 1–2). Započela je vrlo „prljava” kampanja u kojoj su obe strane koristile štampu da bi lakše doprli do svojih potencijalnih glasača. Pajo Kujundžić je kritikujući dotadašnje upravljanje gradom, gradonačelnika nazvao „izdajicom”, dok je Lenard Hegediš (Hegedüs Lénárd), tek postavljeni sveštenik u Naćvinu (Žednik), kao Biroov predvodnik u kampanji, nazvao župnike Kujundžića i Rajića „odžacarima”, a jezik koji su preko Zadruga hteli uvesti u osnovne škole „kravljim” i „volarskim” (Neven, 25. oktobar 1913, str. 2; Naše novine, 26. oktobar 1913, str. 3). Nevenu, koji je jedini zastupao stavove Kujundžića, gradska uprava je vrlo brzo uskratila pravo ulične prodaje lista (Bácskai Hirlap, 17. oktobar 1913, str. 1).

Pretposlednjeg oktobarskog dana 1913. godine održani su izbori za polovinu članova lokalnog parlamenta. Da bi povećala svoje šanse, bunjevačka opozicija okupljena oko Paje Kujundžića, izašla je na izbore u koaliciji sa subotičkim predstavnicima Četrdesetosmaške i Stranke za nezavisnost. Ipak, ništa joj nije pomoglo: u svim gradskim kvartovima pristalice gradonačelnika Karolja Biroa, koji su nastupali sa pozicija „varoške stranke”, nadmoćno su porazili konkurenciju. Analizirajući rezultate izbora *Naše novine*, koje su u izbornoj trci bile otvorene samo za stavove pristalica gradonačelnika, kritikovale su bunjevačke prvake, zamerajući im da su se otuđili od svojih glasača, od naroda koji nije ni znao za čega se oni zalažu, kao i zbog činjenice da među Bunjencima postoji generacijska suprotstavljenost starijih i mlađih vođa (Naše novine, 23. novembar 1913, str. 3).

Svima koji su nameravali osnovati Bunjevačku školsku zadrugu, poslata je više nego jasna poruka o njihovom mestu i uticaju među subotičkim Bunjencima. Oni su imali određenu podršku, ali u uskim krugovima mlađih intelektualaca i kod nekoliko sveštenika, dok je najveći deo malih i srednjih zemljoposjednika sa pravom glasa i dalje bio opredeljen uz vlast ili, pak, nije ni znao za ideju o osnivanju Zadruga. Stavovi koje je širio Neven bili su još daleko od prisutnosti u većini bunjevačkih domova. O tome svedoče imena Bunjevaca i Srba izabranih na izbornim listama gradonačelnika: Mitar Aradski, Andrija Čović, Stipan Baić, Šimun Miković, Šime Bašić Palković, Lojzija Vujković Lamić, Marko Vidaković, Pajo Pavluković Vecin, Bodo Stantić, Veco Merković, Pere Mukić, Staniša Neorčić, Mijo Perčić, Jakov Prčić, Marko Vojnić Purčar, Šime Stipić, Jakov Crnković, Andrija Kujundžić, Mate Krnjajski Glodin, Joso Ušumović, Đurica Ognjanov, Milan Marodić, Bela Jurić, Antun Sudarević, Albe Dulić, Pere Stipić Ivanov, Pere Kulundžić, Nikola Dulić, Stipan Kovačević, Đuko Skenderović, Neko Skenderović, Dančo Miković, Šimun Mačković, Joso Prčić, Veco Jagić, Bela Sekulić (Neven, 8. novembar 1913, str. 3). Sem Staniše Neorčića (– 1926), brijača i tvorca stihova vrlo upitnog kvaliteta, svi ostali sa spiska su osobe koje nisu ostavile ama baš nikakvog traga u javnom životu, ali su zato mogli poslužiti kao delovi vrlo poslušne glasačke mašine.

Za društveni pokret koji je planirao osnivanje Bunjevačke školske zadruge u Subotici, veoma je bilo značajno objavljivanje govora mađarskog političara i sociologa Oskara Jasija (Jászi Oszkár, 1875–1957) „Narodnosno pitanje i budućnost Ugarske”. Na stranicama Ne-

vena su, počev od 13. 12. 1913. godine pa u narednih šest brojeva, publikovana radikalna građanska, demokratska i antikerikalna stanovišta, koja se do tada nisu mogla čuti od mađarskih političara, a koja su vrlo dobro primljena od strane pripadnika manjinskih etniciteta u Mađarskoj. Objavljivanje Jasijevih stavova ulilo je novu energiju u zahteve Bunjevaca za osnivanjem Zadruge. Istovremeno, Naše novine su u objavljivanju načela Jasija, tog „najljućeg neprijatelja katoličke crkve“, videle onu crvenu liniju posle koje je distanciranje od Nevena postalo obavezujuće: „I posli takovog otvorenog napadaja pošten bunjevac i pošten katolik ne smi više tu novinu držati“. Crkvenim vlastima je sugerisano da postupe kao u slučaju *Riječkog novog lista* Frane Supila (1870–1917), čije distribuiranje je bilo zabranjeno u Senju (Naše novine, 25. januar 1914, str. 3).

Iako je bilo za očekivati da će se nakon izbora etničke suprotstavljenosti u gradu smiriti, to se nije desilo. Naprotiv! Svaka situacija je mogla da bude osnova za nova nerazumevanja. Tako je štampa najavila da će deca, okupljena oko Blaška Rajića, na Božić izvesti pastirsku igru „Betlehem“ (Neven, 20. decembar 1913, str. 3). Pošto je predstava bila na srpskohrvatskom jeziku, uprava Katoličkog momačkog društva nije dozvolila održavanje predstave u svojim prostorijama, nakon čega je Blaško Rajić zakupio prostorije u hotelu „Pešta“ i od obične pobožne dečje igre napravio nacionalnu manifestaciju. Štampa je zabeležila da je u drugom, ponovljenom izvođenju ovu predstavu posmatralo 600 gledalaca, a da je 220 kruna prihoda uplaćeno za Zadrugu (Neven, 10. januar 1914, str. 2). Za anonimnog autora teksta „Živio gospodin Blaž Rajić!“ župnik kod Sv. Roke je preko noći postao *The Libertator* i *The Emancipator*, aludirajući na Danijela O'Konela (Daniel O'Connell, 1775–1847), irskog političkog aktivistu iz prve polovine 19. veka, tvorca kampanje za emancipaciju katolika (Neven, 17. januar 1914, str. 1).

Još jedan bizaran slučaj upečatljivo pokazuje koliko su etnicitet i netrpeljivost izazvana isključivim shvatanjima duboko prodrli u sve pore ondašnjeg subotičkog društva i koliko je bila široka lepeza slučajeva u kojima su se mogli eksponirati. Nakon što mu nisu hteli krstiti kćerku, Vojislav Stanković, direktor subotičke podružnice Hrvatske zemaljske banke, podneo je prijavu Kaločkoj nadbiskupiji, na koju mu je odgovorio biskup Lajoš Klajner (Kleiner Lajos, 1846–1922). On je podržao stav kapelana Sv. Terezije Bele Mesaroša (Mészáros Béla) da u matrikulu ne upiše Maja – željeno ime za Stankovićevu kćerku, već je ponudio da se roditelji opredele za neko mađarsko ime, koje će biti upisano na mađarskom jeziku. Biskup je izneo stav da se u ovom slučaju ne radi o procesu odnarođavanja (mađarizacije), nego da se u matrikule vođene na mađarskom jeziku ne mogu unositi imena na jezicima narodnosti. Na kraju svog odgovora Klajner je prekoreo Stankovića, koji mu je pismo poslao na hrvatskom jeziku, jer „prevađanje te razumijevanje hrvatskih podnesaka, zbog manjkanja za to sposobnih činovnika, sa poteškoćama ide“ (Neven, 17. januar 1914, str. 2). Stankovićeva odluka da kćerku Maju krsti kod paroha Svetozara Dimitrijevića (1860 –) u subotičkoj pravoslavnoj crkvi, mogla je crkvene vlasti u Kaloči podsetiti na „santovački slučaj“, kada je zbog upornog insistiranja na mađarskom jeziku u bogoslužjenju, oko 1200 Šokaca prešlo u pravoslavnu veru. Ali, nije! Proces mađarizacije u Ugarskoj bio je vrlo značajan za većinu političkih krugova, a Rimokatolička crkva, kao jedan od nosilaca tog procesa, smatrala je da nema potrebe osvrtni se na pojedinačne sudbine. Sva suptilnost mađarizacije vidi se i u činjenici da su, pišući o krštenju Stankovićeve kćerke, *Naše novine*, list štampan za Bunjevce i na njihovom maternjem jeziku, otvoreno optužile Majinog oca, ali i konkurentski list:

„Viran katolik podloži se naredbama svoje crkvene oblasti, samo Neven ne” (Naše novine, 1. februar 1914, str. 3).

Svi ovi slučajevi, učvrstili su članove inicijativnog odbora u uverenju da istraju u osnivanju Bunjevačke školske zadruge. Na sastanku održanom 12. januara utvrdili „da se bunjevština oduševljava za svoju narodnu školu, pa želi i stvarno raditi za nju”. Dogovoreno je da se do kraja januara završi sa prikupljanjem potpisa, a da se do osnivačke skupštine sačini nacrt statuta Zadruge (Neven, 17. januar 1914, str. 1). Na talasu tih pozitivnih dešavanja za članove inicijativnog odbora, odlična je bila i vest da je završeno štampanje hrvatskog prevoda knjige Oskara Jasija „Narodnosno pitanje i budućnost Ugarske”. Dokazujući vlastitu predanost ideji osnivanja Zadruge, knjigu je preveo i vlastitim novcem štampao „Stari rodoljub” (Pajo Kujundžić). Po ceni od 50 filera primerci knjige su se mogli kupiti u redakciji *Nevena* i *Pučkoj kasini*, „a čist prihod idje na osnovni fond narodne škole u Subotici” (Neven, 31. januar 1914, str. 4).

U Subotici je početkom februara sa velikim odobravanjem dočekan vest da mađarski ministar vera i obrazovanja Bela Janković (Jankovich Béla, 1865–1939) sprovodi anketu među profesorima srednjih škola „da pripreme knjiga u kojima će se uz mađarski tekst i onaj jezik rabiti koji u općini sridnje škole govori...” (Neven, 7. februar 1914, str. 4). Već u idućem broju lista, u tekstu „Želimo naš jezik u našim općinskim i državnim školama”, vrlo utemeljeno su obrazložena očekivanja subotičkih Bunjevaca povodom najavljenih promena u obrazovanju:

Prigodom da nam se po nalogu visoke vlade širom naše domovine učiteljski korovi razgovaraju i savituju o reformi knjiga, izjavljujemo da je iskustvom posvidočeno: 1. da isključiva mađarska nauka u pučkim školama otuđuje dicu od škole i da ostaju analfabeti, što nam statistika jasno govori, 2. da isključivo mađarsko pridavanje spričava razvoj uma otud biva, da naša dica sa pukim memoriranjem napriđuju donekle, 3. da nam gimnazija priko više decenija samo otuđuje bunjevačku dicu, koja jedva mogu da dođu do zrilosti. Bunjevačke dice broj u gimnaziji ni najmanje ne odgovara broju bunjevačkog pučanstva...

Zato sa potpunim štovanjem prema visokoj vladi nastave tražimo da se u Subotici: a) u pučkim školama i u sridnjim školama ima obzira na bunjevačku dicu kod izbora učitelja, da učitelji koji će se bunjevačkom dicom zabavljati znaju i bunjevački b) u svim školama da se brišu zabrane bunjevačkog govora. To vrida narod da se u jednoj općinskoj školi smi reći da je grih govoriti bunjevački c) u pučkim školama u nižim razredima bunjevački jezik tražimo za ispomagajući jezik i početnicu čitanku na mađarskom i bunjevačkom jeziku, u višjim razredima želimo da se naš jezik uvede kao jedan učevni pridmet d) u gimnaziji zasad tražimo da bunjevačka dica i ona nebunjevačka dica, koje roditelji prijave na bunjevačke sate, imaju posebno sate za materinski jezik, a druge za tuđe jezike... e) kada Bunjevci uredi sebi čisto bunjevačku školu, u okviru dakako zemaljskog zakona, i za tu školu tražimo općinsku i državnu pomoć.

Sve ovo tražimo jer se nadamo da ćemo na ovaj način pospješiti opću kulturu; a drugo zato jer ljubimo svoj materinski jezik i hoćemo da ga negujemo. Ali tako, da nikada ni na jedan čas ne napuščamo i onu želju da i mađarski jezik što bolje naučimo (Neven, 14. februar 1914, str. 1).

Nakon što se 20. februara mađarski premijer grof Istvan Tisa, u svom govoru u parlamentu vrlo pozitivno izjasnio o zahtevima nemađarskih stanovnika da u nastavi, upravi i sudstvu mogu koristiti svoje maternje jezike, on je postao novi ljubimac među subotičkim Bunjevcima. Zaključujući naivno i samo na osnovu pomenutog govora, Tisa je proročki nazvan „pacifikatorom narodnosti” (Neven, 28. februar 1914, str. 1), što će se pokazati neut-

meljenim. Ipak, svi realni pokazatelji navodili su članove inicijativnog odbora za osnivanje Bunjevačke školske zadruge u Subotici da mogu planirati njeno osnivanje.

OSNIVANJE BUNJEVAČKE ŠKOLSKE ZADRUGE U SUBOTICI

Sredinom marta štampa je objavila nameru članova odbora da se osnivačka skupština održi u nedelju, 29. marta 1914. godine u 15,30 sati u dvorani hotela „Hungarija”. Objavljen je i predlog „Pravila Bunjevačke školske zadruge u Subotici”, kako bi se o njemu na osnivačkoj skupštini validno moglo raspravljati (Neven, 14. mart 1914, str. 1). Gotovo istovremeno u štampi na mađarskom jeziku započelo je posredno dovodenje u pitanje potrebe za osnivanjem Zadruga. Prvo je rečeno da je čitava akcija politički motivisana u izbornom procesu, kao i da se strahuje od toga da će Srbi pomoći Bunjevcima (Bácskai Napló, 18. mart 1914, str. 1–2), zatim je izneta teza da „maternji jezik bunjevačke dece odbranjen je u subotičkim osnovnim školama” – što se graničilo sa apsurdom, da bi se u istom članku zamerilo osnivačima Zadruga što su se opredelili da maternji jezik Bunjevaca nazovu hrvatsko–srpskim (Bácskai Hirlap, 24. mart 1914, str. 2). Odgovarajući na ova zakeranja sasvim usputno, istaknut je suštinski problem o kome niko nije govorio i koji nikome u vlasti, izgleda, nije smetao: prema podacima zvanične statistike u Subotici je bilo 4545 dece školskog uzrasta koja nisu pohađala školu (Neven, 14. 3. 1914. str. 3). Među njima je bilo mnogo dece čiji roditelji su se odlučili na taj radikalni korak zbog činjenice da deci nije bila pružena mogućnost da osnovnoškolsko obrazovanje pohađaju na maternjem jeziku.

Zarad punog sagledavanja kompleksnosti stanja valja reći da je paralelno sa ovim društvenim procesom, koji je bio podstaknut i prožet lokalnim nacionalizmima, tekao suprotan proces, sa manje aktera i pompe, proces koji je inicirala racionalna ljudska potreba za sporazumevanjem sa sugrađanima drugog maternjeg jezika. U to vreme u Državnoj devojačkoj preparandiji u Subotici predavan je i hrvatski jezik, u lokalnoj Trgovačkoj školi, koju je pomagalo udruženje trgovaca „Lojd” (Lloyd), direktor Gustav Tonč (Toncs Gusztáv) uveo je hrvatsko–srpski jezik kao fakultativni predmet. Postavljanjem pitanja osnivanja Zadruga u žižu društvenog interesovanja, za maternji jezik Bunjevaca se zainteresovao i urednik subotičkog političkog dnevnika *Bácsmegyei Napló*, Ferenc Fenjveš (Fenyves Ferenc, 1885–1935), koji je sa grupom svojih prijatelja, zamolio učitelja Matiju Ispanovića (1874–1935) da im organizuje program učenja tog jezika. Još u 19. veku je advokat i urednik *Szabadkai Hirlap*-a, Laslo Salai (Szalay László, oko 1853 – 1897), koji je u svom listu često optuživao Bunjevce za panslavizam, svoga sina dao u srpsku školu. U istu priču spada i opredeljenje visokog činovnika gradske uprave, Arpada Karačonjija (Karácsonyi Árpád, 1856 –), koji je prijateljevao sa mnogim Bunjevcima, naučio njihov jezik i postao član Pučke kasine (Neven, 4. april 1914, str. 2).

U takvom društvenom okruženju osnovana je Bunjevačka školska zadruga u Subotici. I dok Neven navodi da je osnivačka akta potpisalo 900 osoba, a da je na skupštini bilo prisutno 600 osoba, štampa na mađarskom jeziku „zarad istorijske lojalnosti” navodi da je tokom tog poslednjeg martovskog popodneva u „Hungariji” bila prisutna samo 321 osoba (Bácskai Hirlap, 31. mart 1914, str. 2). Na samom početku, na predlog dr Josipa Prčića za predsednika zbora aklamacijom je izabran Pajo Kujundžić, a na isti način su na Kujundžićev predlog za

sekretara izabrali dr Mirka Ivkovića Ivandekića, za beležnika dr Josipa Prčića i Bašu Vukmanova Šimokova, a za „ovirovljenje“ su izabrani Šandor Rajčić (1884–1926) i Miško Prčić (1878 –). Predlog statuta Zadruga obrazlagao je svaku tačku pojedinačno dr Stipan Vojnić Tunić. Diskutujući o trećem članu statuta, Mijo Mandić koji je insistirao da naziv jezika kojim govore Bunjevci ostane hrvatsko-srpski. U diskusiji su još učestvovali Blaško Rajić, Miško Prčić i Matija Išpanović. Na predlog dr Stipana Matijevića upućen je pozdravni telegram predsedniku vlade Mađarske Istvanu Tisi (Neven, 4. april 1914, str. 1). Upućivanje pozdrava predsedniku mađarske vlade imalo je svojih protivnika, koji su ekspresno poslali svoje mišljenje uredništvu *Nevena*. Ono je uspešno odgovoriti u istom broju lista u kome je izveštavano o osnivanju Zadruga. U rubrici „Poruke uredništva“ odgovoreno je „Političari-ma“: „Mi sa školskom zadrugom ne tiramo politiku. Tu među osnivačima ima vladinovača, narodnjaka, nezavisnjaka, pučkaša i svakakvog političkog uverenja. A pozdrav je zato otišao, jer se držimo one narodne: koga je moliti, ni ga je srditi“ (Neven, 4. april 1914, str. 4).

Odbijajući insinacije o političkoj utemeljenosti Zadruga, novinar *Nevena* je ukazao na primere na koje se žele ugledati: na „Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru“, osnovanu 1893. godine, „Hrvatsku narodnu stražu“, koja je aktivna od 1912. godine i na udruženje „Ljudevit Gaj“ na Rijeci. Svima je bilo zajedničko da prikupljaju sredstva i ulažu ih u izdržavanje škola i nastavnika, kao i školovanje učenika (Neven, 11. april 1914, str. 1–2).

A onda je podrška osnivačima Zadruga došla iz Budimpešte. Dr Oskar Jasi, univerzitetski profesor i potpredsednik Društva za izučavanje društvenih nauka, obratio se pismom uredniku *Bácsmegyei Napló*-a, u kome je naveo da je strah od osnivanja ovog kulturnog društva neopravdan. U situaciji kada u Subotici živi 34.000 Bunjevaca, od kojih polovina uopšte ne zna zvanični jezik mađarske države, svaki pokušaj da se to stanje prevaziđe je dobrodošao. Dr Jasi je moguće benefite od rada Zadruga sažeo u tri tačke: 1. smanjiće se broj analfabeta među mađarskim državljanima; 2. veći broj opismenjenih Bunjevaca biće osnova za veći broj onih koji će naučiti i mađarski jezik i 3. interes je mađarske države da ima što više građana koji govore više jezika. Bunjevci, uz ostale pripadnike južnoslovenskih naroda, mogu biti kapital Mađarske u privrednim odnosima sa balkanskim zemljama (*Bácsmegyei Napló*, 12. april 1914, str. 5).

U članku „Bunjevačka školska zadruga i jedan Mađar“, stavove dr Jasija čitaocima *Nevena* preneo je dr Josip Prčić, ali ih je dopunio i nekim svojim razmišljanjima:

Samosvist jedne narodnosti zapravo je kulturna pojava, nastojanje, koje nužno nastaje na jednom određenom stepenu gospodarskog razvitka. Ovo kulturno nastojanje samo onda postaje štetnim, ako ga sa kratkovidom nestrpljivošću i zelenim „udri ga domoljubljem“ ugušiti hoće. Najveći neprijatelji Mađarima nisu narodnjaci, nego oni zanešeni Mađari, koji iz svake narodnosne kretnje izdajničku komediju prirede i na taj način u inozemstvu pobude mišljenje, da se prevlast Mađara zaista na nasilju i ugnjetavanju osniva. Skrajnje je vrime, daklem, da već jedamput uvidimo istinu, da mađarskoj kulturnoj nadmoći nije potribno ni nasilje, ni nepravda. Ne mislim da bi se mogao naći jedan član naše školske zadruga, koji bi temeljitije znao obrazložiti potribu i veliku korist iste. Jaszi Oszkar ne vidi u ovom poslu nikake „politike“; to je čisto kulturni, prosvitni rad — veli.

Triba daklem, da i Bunjevci uvide, da ova zadruga nije partajsko ili političko pitanje, nego je to pitanje bunjevačke prosvite i bunjevačkog opstanka. Živio Jaszi Oszkar! (Neven, 18. april 1914, str. 1).

Vrlo brza, brojna i vrlo konkretna podrška osnivačima Zadruga stigla je iz Trojedne kraljevine. U tekstu „Hrvati za Bunjevce“ između ostalog stoji: „Pravo je bratinstvo kada se

hoće pomoći drugu. Brez dila je rič jalova. Hrvati se namirom prijateljske namire pokazuju svoje bratinstvo". Navode se primeri podrške na stranicama štampe (*Obzor, Hrvatski pokret, Novosti, Hrvatski narod...*) ali pomoć pojedinaca preko Hrvatske narodne straže. „Miroslav Tomašić u Zagrebu, Milisav Demerec u Križevcima, Mihovil Ercegović u Dubrovniku nam sakupili lip broj članova. Hrvatski omladinski klub u Osijeku, Mehmed Alije Ferlagić u Trebinju Hercegovina, Mirko Kazić u Bakar (Bakru m.p.) zatražiše naših potpisnih araka, te nas uviravaju u svojoj susretljivosti..." (Neven, 18. april 1914, str. 2).

Prvi segment poslova oko Bunjevačke školske zadruge u Subotici okončan je 21. aprila, kada su statut i 1155 potpisa predati gradskoj upravi, koja je bila dužna da ih prosledi Ministarstvu unutrašnjih poslova. I u tim trenucima, obojenim lakim trijumfalizmom, novinar *Nevena*, koji se potpisao kao „Zadrukar“, ostavio je mesta sumnji: „... Kontrak je gotov. Samo još nije potpisan! I sad se posebno obraćamo svim onim našim prijateljima koji imaju ugleda i upliva bilo kod varoškog senata, bilo kod visoke vlade u Budimpešti; bilo posredno ili neposredno, da svoj upliv uvaž, nužne korake učine. Jer se mogu odkudgod nenadani nepretelji izleći i u zadnji čas nam pomrsiti račune" (Neven, 25. april 1914, str. 1). I bio je u pravu „Zadrukar“!

U POSLEDNJIM MESECIMA MIRA – IŠČEKIVANJE I ODUGOVLAČENJE

U iščekivanju odgovora iz Budimpešte o sudbini statuta Bunjevačke školske zadruge u Subotici, društveni život u gradu i okolini i dalje je bio prožet i dobrim delom uslovljen etničkim momentima. Za drugu „pastirsku igru i muku Isusovu“, koju su pripremila bunjevačka deca, Katoličko momačko društvo nije ponovilo grešku s kraja 1913. godine, nego je širom otvorilo svoja vrata i ovom delu subotičke populacije. Uprava Katoličkog momačkog društva je postigla dogovor „sa bunjevačkim curama i glede njevi nediljni igranaka". Za nedelju 3. maja su članice Bunjevačke ženske kongregacije najavile pozorišnu predstavu „Život sv. Janje (Agneze)". U osvit budućeg Velikog rata, mnogi subotički katolici su se spremali na hodočašće. U uslovima jasno ispoljenih etničkih posebnosti, štamparija „Sv. Antuna" je za putovanje u Lurd i Rim štampala poseban oglas za Bunjevce. I sve bi to bilo gotovo idilično, da se ljubav prema vlastitom etnicitetu za čas ne pretvori u isključivost, a kasnije i netrpeljivost, prema drugačijoj etničkoj posebnosti. Nakon navođenja svih ovih „pozitivnih" primera, u članku koji je patetično nazvao „Hvala Bogu!", novinar koji je se potpisao kao „Katolik", za tili čas je preskočio tu „crvenu" liniju: „...da u samom kath. momačkom društvu uz magjarsko odilenje otvore obaško bunj. odilenje sa bunj. pivanijom. Pa naizminice neka samo momačko društvo priređiva magjarske i obaško bunjevačke zabave i pridavanja..." (Neven, 2. maj 1914, str. 2).

Ovo je tipičan primer nedopustive isključivosti u sredinama sa kompleksnom etničkom strukturom. Jer život u takvim uslovima kroz vekove je stvarao mnoge posebnosti koje su dijametralno odudarale od tih pojednostavljenih rešenja. U reakcijama na osnivanje Zadruga mnogi su, s pravom pitali, kome će u Subotici služiti srpski ili hrvatski jezik kada je mnoštvo Mukića, Milodanovića, Skendereovića... koji uopšte ne govore taj jezik. „Ali draga gospodo, ne zaboravljajte vi, da je u Subotici puno Szilágyija, Szinesa, Návaia, Szücsa, Rá-

czpetina, Lendvaia, Kišša, Horváta, Szente, Ronai i drugih mađarskih imena kojih imena nosioci ne znaju mađarski nego samo racki. Ima tu šila za bricu zadosta" (Neven, 9. maj 1914, str. 3).

I onda je stiglo veliko iznenađenje iz glavnog grada Mađarske. Ministar vera i obrazovanja Bela Janković je, pritisnut zahtevima mnogih etniciteta u zemlji, poništio ministarsku naredbu broj 106276 izdatu 23. oktobra 1908. godine od strane grofa Alberta Aponjija (Apponyi Albert, 1846–1933) i 24. aprila 1914. godine izdao novu naredbu o jeziku vironauke u školama. „Pogledom na tisnu vezu između virskog života i vironauke, držim da je državnim, općinskim, privatnim i društvenim školama pučkog značaja, kao u 6 razreda osnovnih škola, u višjim pučkim i građanskim školama, i u preparandijama učitelja i zabavilja, može dopustiti da se vironauka učenicima pridaje na njegovom maternjem jeziku..." (Neven, 9. maj 1914, str. 1). Reakcije Bunjevaca na ovu vest, pogotovo onih angažovanih oko osnivanja Zadruga, najbolje je opisao *Szabadkai Újság* u tekstu „Radost Bunjevaca" (*Bunyevácok öröme*), ostavljajući mogućnost za „sličnu naredbu i glede abecede. Bože daj što prija!... Ovo je bila u nebo vapijuća nepravda, netaktika i nasilje protiv pedagogije i kulture" (Neven, 9. maj 1914, str. 3).

Ipak, sve su to bile samo usputne kompenzacije u nedostatku vesti o stavu mađarske vlade povodom statuta Bunjevačke školske zadruga u Subotici. „Povisti radi" na stranica-ma *Nevena* zabeleženo je da je 7. maja u 11,45 sati nekoliko članova predsedništva posetilo gradonačelnika Biroa, ali da je statut Zadruga, koji mu je predat 21. aprila, još uvek bio u Subotici (Neven, 9. maj 1914, str. 3). Da ovo kašnjenje nije bila slučajnost, nego promišljen stav vlasti, uverili se članovi predsedništva, koji su 13. maja ponovo posetili gradonačelnika, koji ni tada nije otprio statut Zadruga u Budimpeštu. Ovoga puta Karolu Birou je uručeno „pismeno požurilo" (Neven, 16. maj 1914, str. 3).

U napetoj i naelektrisanjoj atmosferi subotičkoj javnosti se desilo gostovanje Srpskog narodnog pozorišta iz Novog Sada. Glumci ove kulturne ustanove, čije osnivanje su skromnim prilogom pomogle i subotičke gradske vlasti (IAS, F. 2. 2757/polg. 1861) su se od druge polovine 19. veka redovno predstavljali subotičkoj publici: prvih decenija su posećivali najveći grad Bačke svake četvrte godine, zatim svake treće godine, da bi se od 1904. godine njihov dolazak dešavao svake parne godine. Tih šest nedelja, koliko je obično trajalo gostovanje, predstave su se menjale svakodnevno, pa se boravak glumaca Srpskog narodnog pozorišta u Suboticu pretvarao u svetkovine kulture i umetnosti, bar za onaj malobrojni, prosvete deo subotičkog građanstva.

Ali, od godina druge decenije 20. veka predstave novosadskih glumaca su bile masovnije posećivane. Raspaljene etničke tenzije izazvane Balkanskim ratovima, ali i zbog organizovanih akcija u krugovima slovenskog življa, više nego ranije su popunjavale pozorišno gledalište. Tako je 1912. godine zabeleženo da je učitelj iz Kera Pavao Vujković Lamić organizovao decu iz njegove škole da posete predstavu „Kraljević Marko" i da se tom pozivu odazvalo 200 bunjevačke dece. Taj nevini događaj deo štampe je pretvorio u „demonstraciju protiv mađarske državne ideje", a protiv učitelja su školske vlasti povele disciplinski postupak (Naše novine, 12. maj 1912, str. 3).

Šestog majskeg dana 1914. godine počelo je gostovanje Srpskog narodnog pozorišta u Subotici. Interesantno je da su se, pored *Nevena*, u izveštavanje o predstavama novosadskih glumaca uključile i *Naše novine*, koje posle odlaska Blaška Rajića sa uredničkog mesta, nisu

posvećivali ni malo pažnje događanjima u vezi sa osnivanjem Zadruga. I dok su se *Naše novine* trudile da na stranicama njihovog lista osvane nešto što bismo mogli nazvati začecima pozorišne kritike, novinari *Nevena* su u punim gledalištima videli manifestacije etničke samosvesti Bunjevaca. Zato jedan od tekstova s početka gostovanja završava otvorenim pozivom: „Bunjevački roditelji šaljite što više djece na ove predstave!” (Neven, 9. maj 1914, str. 2.) I dok bi samo pre pet godina takav poziv sigurno rezultirao negativnim ishodom, 1914. godine je nadobudni urednik sasvim komotno mogao na prvu stranicu *Nevena* postaviti članak „Malo nam je pozorište”, u kome se tvrdi da je 17. maja pozorište bilo puno – sve lože, sve galerije, svaka stolica.

Kao more zatalasano ustaje narod po ono što je njegovo. Iza onog gorostasnog prela, iza puni crkava triju u kojima se u isto vreme govore hrvatske pridike, iza hiljadu potpisa za bunjevačku školsku zadrugu, još je samo ovaj uspeh srpskog pozorišta tribao, da zanima, da navike zamukne kleveta nanešena bunjevtini, da je bezzvisna, da joj ne triba jezik, da pridike samo iz proste bogoljubnosti sluša. Jer evo, u pozorište hrli bunjevština, novcem svojim plaća lože i stolice pozorišne samo da može uživati jezik svoj!

Umuknite neprijatelji!... (Neven, 23. maj 1914, str. 1).

Pokušaj gradskih vlasti da proces etničkog osvešćenja putem pozorišta prekinu nenajavljenim otkazivanjem predstave na koju je publika sa kupljenim kartama već čekala da uđe u dvoranu, da bi se u njoj prikazala bioskopska predstava u organizaciji Slobodnog liceja, samo je dolila ulje na vatru. Od tog momenta retorika je bila još isključivija. Novinar je otvoreno zapitao Bunjevce i Srbe da li ih peče ova „čuška” (šamar), kada se zna da se iz gradske kase svake godine za dotiranje mađarskih pozorišnih trupa izdvaja 8.000 kruna, dok su glumice i glumice iz Novog Sada bile bez ikakve potpore. „Okrenimo samo drugi kraj batine pa ćemo videti da će biti drugačije s nama”. Na kraju je autor teksta ustvrdio da ovo nije program Tisine vlade i da je daleko od onoga što je rekao „veliki Deak”: „...ako nemamo novaca, da pomažemo srpsko pozorište, nedajmo ni mađarskom. Jer pravda je prvo!” (Neven, 30. maj 1914, str. 1).

Sažimajući početkom juna 1914. godine okončano gostovanje Srpskog narodnog pozorišta u Subotici, novinar je analizirao neobično veliku posetu publike, koju je najviše objašnjavao činjenicom da su Bunjevci konačno shvatili da je jezik na kome su bile predstave, ujedno i njihov. Zato je zahtevao da Pozorišni odbor pri gradskoj upravi obavezno svake godine uvrsti gostovanje novosadskih glumaca u Subotici i da ih finansijski pomogne identičnom svotom kojom se pomažu gostovanja trupa na mađarskom jeziku (Neven, 6. jun 1914, str. 1).

I onda, nakon pet nedelja što su dokumenta za osnivanje Bunjevačke školske zadruga u Subotici predata gradskoj upravi, ona se 27. maja udostojila da ih prosledi ministru unutrašnjih poslova, Janošu Šandoru (Sándor János, 1860–1922) i njegovom kolegi zaduženom za veru i obrazovanje, Beli Jankoviću. Zvaničnim dopisom o tome je obavješten Pajo Kujundžić, uz podsećanje da ako za 40 dana ne stigne primedba ili zabrana na statut, članovi Zadruga mogu početi sa privremenim radom (Neven, 6. jun 1914, str. 3).

Dok se iz Budimpešte očekivao stav Vlade o statutu Zadruga, saradnici *Nevena* su izdali knjižicu „Nemzetiségi kérdés a magyar parlamentben és a közéletben” (Narodnosno pitanje u mađarskom parlamentu i javnom životu), u kojoj su na mađarski jezik prevedeni svi tekstovi iz *Nevena* i *Danice* vezani za status Bunjevaca ili drugih etniciteta, pisma koja su u korist

bunjevštine pisali grof Mihalj Karolji (Károlyi Mihály, 1875–1955) i Jasi, zatim misli Ferenc Deaka (Deák Ferenc, 1803–1876), grofa Đule Andrašija (Andrássy Gyula, 1823–1890), grofa Alberta Aponjija, prelata Šandora Gisvajna (Giesswein Sándor, 1856–1923)... Istovremeno, lokalna priča oko subotičke Zadruge dobila je jugoslovensku konotaciju – o njoj je pisala osiječka *Narodna obrana* Ivana Lorkovića, novosadski listovi *Zastava*, *Trgovačke novine* i *Srpstvo*, zatim *Riječki novi list*, zagrebačka *Nova riječ* i *Podravska hrvatska straža* iz Koprivnice (Neven, 30. maj 1914, str. 4).

Priča oko Bunjevačke školske zadruge u Subotici je animirala mnogo Bunjevaca, a da su *Naše novine*, drugi subotički nedeljnik namenjen istoj toj populaciji, dugo stajale po strani. U pokušaju da se uključe u događanja i da relativizuju i pasiviziraju uspeh (makar među Bunjercima) grupe oko *Nevena*, objavili su tekst u kome optužuju Bunjevce i Neven da su bliži Jevrejima ili slobodnim zidarima nego krugovima oko Rimokatoličke crkve. U tekstu „Narodnosno pitanje i kath. crkva” odgovorio im je Josip Vuković Đido (1890–1950). Bez uestezanja i sa do tada nezamislivom kritičnošću prema Rimokatoličkoj crkvi, on je ustvrdio da su *Naše novine* u donekle u pravu, jer iz katoličkih krugova nikakva podrška ne stiže Bunjercima, a iz ovih drugih, jevrejskih i masonskih, podrška stiže itekako. Ipak, to nikako ne znači da će se Bunjevci odreći svoje vere, ali ako se i ubuduće nastavi sa nipodaštavanjem njihovih zahteva niko ne može pretpostaviti u kom pravcu će se razvijati razmišljanje kod Bunjevaca (Neven, 20. jun 1914, str. 1–2).

Na stranicama *Szabadkai Hétfői Hírlap*-a, čiji je urednik u to vreme bio Jožef Vajda (Vajda József), objavljen je poslednji tekst u mađarskoj štampi koji je pokušao odvratiti osnivače Zadruge od njihove zamisli. Iza zvučnog naslova „Porodice osuđene na smrt” (Halálraítélt családok) stoji pokušaj da se ispravi ispad barona Ištvana Vojnića (Vojnich István (1856 –) koji je u Pučkoj kasini, na molbu Mije Mandića da se zauzme za Bunjevačku školsku zadrugu, izjavio da mu se „zviždi” na nešto... bunjevačko. U nastavku teksta autor je ponovo vratio u javnost staru tezu Lajoša Regenjija (Regényi Lajos, 1850 –) da jezik Bunjevaca nije ni srpski, ni hrvatski, već jedan zaseban, bunjevački jezik, ali da oni nisu sposobni da od njega načine književni jezik. Zato će svi oni koji budu pohađali Zadruginu školu postati „porodice osuđene na smrt”. I na kraju, poput očajnika, novinar je posegnuo za stereotipima i uvredama, te je osnivačima Zadruge savetovao da bi trebalo da se prvo posvete iskorenjivanju bolesti među Bunjercima, posebno heptike (tuberkuloze), da se pobrinu da prestane siromašenje Bunjevaca u privredi i da su to važniji ciljevi od školske zadruge. U tekstu se nalazila i rečenica koja je mogla poslužiti kao zaključak, ali i kao presuda: „Bunjevačka škola u Subotici ne treba nikom!” (Neven, 4. jul 1914, str. 2.)

U dva teksta, tokom naredne dve nedelje, odgovorili su Blaško Rajić i osoba koja je potpisala kao „S.r.t.n”. Izneli su mnogo argumenata protiv tvrdnji u Vajdinom listu, ali se posmatrač iz današnje vizure ne može oteti utisku da su dani u koje se zašlo čekajući verifikaciju statuta Zadruge iznedrili mnogo veće teme, te se, gotovo odjednom, pitanje bunjevačkog školstva našlo na periferiji svakog interesovanja.

EPILOG

I onda je klupko počelo da se odmotava. U ime ministra unutrašnjih poslova, državni sekretar Perenji (Perényi) je 16. juna 1914. godine poslao dopis u kome obaveštava gradonačelnika Subotice da je statut Bunjevačke školske zadruge u Subotici uzet u proceduru, ali da joj se do donošenja mišljenja ministarstva nikako ne dozvoli početak rada. Dakle, dva meseca pošto je statut predat organima vlasti, došlo se do stavljanja predmeta u proceduru. Više je nego očigledno da su vlasti kupovale vreme kojim su se podnosioci zahteva navodili da odustanu. Dve nedelje nakon što je državni sekretar poslao dopis, Karolj Biro je smatrao umesnim da pomenuti dopis dostavi štampi. Pošto je u međuvremenu Gavrilo Princip ispalio revolverске hice u prestolonaslednika i njegovu suprugu, i pošto je austrougarska javnost bila u iščekivanju skorog i „konačnog” ratnog obračuna sa Srbijom, neimenovani novinar je u kratkom komentaru mogao poručiti Paji Kujundžiću da vreme koje žive nije primereno za propagiranje etničkih nesporazuma (*Bácskai Hirlap*, 2. jul 1914, str. 3).

Šandor Rajčić, izdavač *Nevena* je 2. jula u ime redakcije izjavio gradonačelniku da se njihov list ubuduće neće baviti politikom. Gradonačelnik je to prihvatio na znanje i obećao skoro vraćanje kaucije položene da bi se list mogao baviti političkim temama. U korektnom redakcijskom komentaru *Bácskai Hirlapa* izneto je mišljenje da se „sa prestankom politiziranja želi demonstrirati da *Nevenovo* najčešće spominjano delo, Bunjevačka školska zadruga, nije zamišljena sa političkim ciljevima” (*Bácskai Hirlap*, 3. jul 1914, str. 5). Od 18. jula uređivanje *Nevena* je preuzeo Bašo Vukmanov Šimokov, jer su se Šandor Rajčić i Mirko Ivković Ivandekić povukli iz lista i svaki dan očekivali pozive da civilno odelo zamene vojničkom uniformom. Ostareli i bolešljivi Pajo Kujundžić, glavni inicijator osnivanja Zadruga, ali i *Nevena* kao političkog nedeljnika, bio je u banji (*Bácskai Hirlap*, 18. jul 1914, str. 4). Odluku o rešavanju statusa Zadruga nije bilo ko da požuruje ili iščekuje. Ali, to i nije bilo najvažnije. U živote svih aktera ovog rada uselio se rat!

Novi urednik *Nevena* je u poslednjem broju lista mogao štampati oglas o delimičnoj mobilizaciji, proglase mađarske vlade i ministra inostranih poslova Austrije i Mađarske grofa Bertholda (Leopold von Berchtold, 1863–1942), kao i zajednički proglas Franje Josipa (Franz Joseph I, 1848–1916) i grofa Ištvana Tise povodom rata koji je brojao svoje prve dane. Mogao je navesti da je opšta mobilizacija zakazana za 4. avgust. Kao posebnu dragocenost ostavio je nekoliko redaka, kojima je opisao svoje okruženje:

Samo iz Subotice je zaregijeno mnogo hiljada Bunjevaca. Među njima stari i novi urednik i mnogi saradnici. Jedan otac pet sinova otpravlja, drugi tri sina i devet zetova. Ovde udovica otpravlja sve sinove, tamo još i otac ode sa sinovima na svojih koli kao kočijaš. Iz podružnice Hrvatske Zemaljske Banke otišlo je 10 činovnika. Ni polak osoblja nije ostalo u zavodu. Ali rad se bankovni i uz najveći napor nastavlja, da narod može u najnužnijem poslužiti... Neki ljudi zastrašeni nagrlili da iz bojazni vade svoj novac. Drugi baš u banku sklanjaju svoju dragocinje i mnogi hiljade (*Neven*, 1. avgust 1914, str. 3–4).

U članku „Za pravdu i domovinu” urednik je još jednom potvrdio nepokolebljivu odanost Bunjevaca prema „miloj domovini Ugarskoj” i ovako definisao svoja očekivanja: „Uzdajmo se u Boga dragoga u pravdu rata našega i u snagu vojske naše. S Bogom! srično urednici *Nevena*, srično suradnici *Nevena*! Iza vas kloni *Neven* vaš, ali samo na čas, dok se vi iz vašega pothvata ne vratite. S Bogom! srično sva braćo” (*Neven*, 1. avgust 1914, str. 2). Umesto

„časa”, rat se pretvorio u četiri godine, a sledeći broj *Nevena* izašao je u novoj, južnoslovenskoj državi. U njoj su osnivanje Zadruga i borba za nastavu na maternjem jeziku Bunjevaca bili nepotrební, što nije isključivalo društveno angažovanje na nekim drugim poljima.

LITERATURA

A bunjevac iskola egyesület. A ministerium tárgyalás alá vette az alapszabályokat. (1914. július 2.). *Bácskai Hírlap*, o. 2.

A „Nevent” gazda cserélt. Vukmanov Simokov Fábíán feltűnése. (1914. július 28.). *Bácskai Hírlap*, o. 4.

Bilješka uredništva. (20. jul 1913). *Naše novine*, str. 1.

Bunjevac. Sa zrakoplova. (23. novembar 1913). *Naše novine*, str. 3.

Bunjevac. Srpsko pozorište. (30. maj 1914). *Neven*, str. 1.

Bunjevac iskolaegyesület Szabadkán. (1914. március 24.). *Bácskai Hírlap*, o. 1–2.

Bunjevacok öröme. (9. maj 1914). *Neven*, str. 3.

4545–1169. (14. márt 1914). *Neven*, str. 3.

Dajemo na znanje. (13. septembar 1913). *Neven*, str. 1.

(D–e). A bunjevacz egyesületi iskolák. (1914. március 18.). *Bácskai Napló*, o. 1–2.

Gjido (Josip Vuković). Narodnosno pitanje i kath. crkva. (20. jun 1914). *Neven*, str. 1–2.

Grof Stipan Tisza pacifikator narodnosti. (28. februar 1914). *Neven*, str. 1.

Halálraitélt családok. (4. jul 1914). *Neven*, str. 2.

Hegedüs, B. Odgovor „Vučjidolskom”. (26. oktobar 1913). *Naše novine*, str. 3.

Hrvati za Bunjevce. (18. april 1914). *Neven*, str. 2.

Hrvatska narodna straža. (11. april 1914). *Neven*, str. 1–2.

IAS, F:002 (Istorijki arhiv Subotica, Fond Gradskog veća 1861 – 1918)

Jankovich ministar... (7. februar 1914). *Neven*, str. 4.

Jászi, O. A bunyevác Iskolaegyesület. (1914. április 12.). *Bácsmegyei Napló*, o. 5.

Jedno krštenje u Subotici. (17. januar 1914). *Neven*, str. 2.

Káplán a plébános ellen. A „svába” válasza a „nagyhorvátinak” (1913. október 17.). *Bácskai Hírlap*, o. 2.

Katolik. Hvala Bogu! (2. maj 1914). *Neven*, str. 2.

Kujundžić, P. Prva školska zadruga u Subotici. (30. avgust 1913). *Neven*, str. 1.

Kujundžić, P. Čudesa novoga vika. (31. avgust 1913). *Naše novine*, str. 1.

Kujundžić, P. Zašto stupam ja za kandidata kod izbora općinarskih? (4. oktobar 1913). *Neven*, str. 1–2.

Lome se neka gospoda. (9. maj 1914). *Neven*, str. 3.

Malo nam je pozorište. (23. maj 1914). *Neven*, str. 1.

Naša knjiga. (31. januar 1914). *Neven*, str. 4.

„Neven” nem politizált többet. Bejelentette a polgármesternek. (1914. július 3.) *Bácskai Hírlap*, o. 5.

Objava. (17. 1. 1914). *Neven*, str. 1.

Pastirska igra. (20. decembar 1913). *Neven*, str. 3.

Pölöskei, F. (1970). *Kormányzati politika es parlamenti ellenzék: 1910-1914*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Poruke urednika. (1. februar 1914). *Naše novine*, str. 3.

Poruke uredništva. (25. januar 1914). *Naše novine*, str. 3.

Poruke uredništva. (4. april 1914). *Neven*, str. 4.

Poziv na osnivanje školske zadruge. (14. mart 1914). *Neven*, str. 1.

Pravila Bunjevačke Školske zadruge. (16. maj 1914). *Neven*, str. 3.

Pravila školske zadruge. (9. maj 1914). *Neven*, str. 3.

- Prčić, J. Bunjevačka školska zadruga i jedan Mađar. (18. april 1914). *Neven*, str. 1.
- Prijaznost varoškog senata. (6. juni 1914). *Neven*, str. 3.
- Prisutan. Iz usta nejačadi. (10. januar 1914). *Neven*, str. 2.
- Prisutan. Osnovali smo školsku zadrugu. (4. april 1914). *Neven*, str. 1.
- Rajčić, Š. Nevenovim prijateljima. (5. jul 1913). *Neven*, str. 1.
- Rajić, B. Sličice. (10. avgust 1913). *Naše novine*, str. 2.
- Rajić, B. Štovanim čitaocem! (10. avgust 1913). *Naše novine*, str. 2.
- Rajić, B. Škulska stolica. (10. avgust 1913). *Naše novine*, str. 2-3.
- Rajić, B. Škola i narod. (17. avgust 1913). *Naše novine*, str. 1.
- Rajić, B. Subotička gimnazija. (17. avgust 1913). *Naše novine*, str. 2.
- Rajić, B. Šta smo mi? (31. avgust 1913). *Naše novine*, str. 1-2.
- Rajić, B. Kake škole mi očemo? (21. septembar 1913). *Naše novine*, str. 4.
- Rajić, B. Očitovanje. (27. septembar 1913). *Neven*, str. 1.
- Referent. Pozor braće. (30. maj 1914). *Neven*, str. 4.
- Rendbe van...A bunyeváci skolaegyesület közgyűlése. (1914 marcius 31.). *Bácskai Hírlap*, o. 2.
- Rodoljub. S Bogom! (6. jun 1914). *Neven*, str. 1.
- Saopštenje za članove Prve školske zadruge. (14. septembar 1913). *Naše novine*, str. 1.
- Srpsko narodno pozorište. (9. maj 1914). *Neven*, str. 2.
- Sudilovanje bunjevtine u ratu. (1. 8. 1914). *Neven*, str. 3-4.
- Suvišna graja. (12. maj 1912). *Naše novine*, str. 3.
- Svim čitaocima! (3. avgust 1913). *Naše novine*, str. 1.
- Šta hoćemo? (28. septembar 1913). *Naše novine*, str. 1.

Uče bunjevački jezik. (4. april 1914). *Neven*, str. 2.

Vermes, G. (1994). *Tisza István*. Budapest: Századvég Kiadó.

Visti iz mista i naroda. (8. novembar 1913). *Neven*, str. 3.

Vučjidski. „Poštuj – starije”. (25. oktobar 1913). *Neven*, str. 2.

Za pravdu i domovinu. (1. 8. 1914). *Neven*, str. 2.

Zadrugar. Hiljada. (25. april 1914). *Neven*, str. 1.

Želimo naš jezik u našim općinskim i državnim školama. (14. februar 1914). *Neven*, str. 1.

Živio gospodin Blaž Rajić! (17. januar 1914). *Neven*, str. 1.

Mirko Grlica

BUNYEVÁC ISKOLA EGYESÜLET

Utolsó kísérlet bunyevác iskola létesítésére az Osztrák–Magyar Monarchia Szabadkáján

Összefoglaló

A birodalmi Szabadka fél évszázadában a bunyevácok sikertelenül próbálták törvényekkel elérni anyanyelvükön való alapfokú iskoláztatásukat. Egy olyan helyzetben, amikor Magyarország lakosságának fele nem a magyart használta anyanyelveként az elmagyarosítás minden kormány szerves politikája volt abban az időben. Ugyanilyen fontos érv, ami miatt legalább néhány iskolában nem szerveztek szerb nyelvű képzést, a bunyevác vezetők megalkuvása. A kicsinyes személyi előnyökért elhagyták saját etnikai csoportuk gyermekeit. Így olyan nyelven kellett tanulniuk, amely nem az anyanyelvük. Ennek eredménye a nagyszámú írástudatlan, és az oktatásban részt vevők szerény oktatási profilja.

Ezen helyzet megoldása érdekében néhány fiatal értelmiségi a *Neven* politikai hetilap köré csoportosult, és két római katolikus pap által támogatva 1914-ben megalakította a Bunyevác Iskola Egyesületet. Megpróbálták megragadni azt a formát, amit a monarchia többi kisebbsége már használt, hogy az iskola szövetség tagjai forrásaikból támogassák a szabadkai bunyevácok anyanyelven való oktatását. Az etnikumok közötti feszültség, a szabadkai városi hatóságok, de az államiak, a budapestiek is, késleltetve adtak választ a szövetség bejegyzéséről. A nagy várakozás idején megtörtént a szarajevói gyilkos merénylet, majd egy hónap múlva elkezdődött a nagy háború, és így a Bunyevác Iskola Egyesület munkája is kérdésessé vált. Így vált sikertelenné az Osztrák–Magyar Monarchia Szabadkáján a bunyevácok utolsó kísérlete, hogy anyanyelvükön tanulhassanak.

Az összefoglaló magyar fordítása: Bába Anikó

Papp Árpád¹

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24 000 Szabadka, Szerbia

e-mail: papp.arpad.1968@gmail.com

UDC 341.382(443.611)"1946"

94(4)

SZERB–HORVÁT–SZLOVÉN KIRÁLYSÁG A NÉPRAJZI-TÖRTÉNELMI BIZOTTSÁGÁNAK JEGYZŐKÖNYVEI²

THE ETHNOGRAPHIC-HISTORICAL COMMITTEE'S RECORD OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES³

Apsztrakt: A tanulmány az első világháborút lezáró párizsi békekonferencia kimenetelét helyi értelemben jelentősen befolyásoló néprajzi-történelmi bizottság, mint az újonnan létrehozott délszláv állam politikai küldöttsége egy szakmai csoportjának tevékenységét mutatja be, az ott készült jegyzőkönyvek segítségével. A békekonferencia eseményeit és döntéseit irányító Négyek Tanácsa, eleget téve a kor kihívásainak, az új európai rend kialakításakor tudományos érvek sorát kívánta felsorakoztatni a maga és az utódállamok területi aspirációi érvényesítésének alátámasztásául. Eddig nem publikált, de kéziratban megmaradt jegyzőkönyvek fordítással egybekötött közlésére kerül sor, amiből a 1919. januárjától júniusig terjedő időintervallum tevékenységének váza bontakozik ki: betekintést nyerhetünk a korábbi elképzeléseket felülíró memorandumok és jegyzékek születésének folyamatába, azok megírásának körülményeibe. A munka alapvetően a forrásközlés kategóriájába tartozik, szándéka szerint a politikai etnográfia módszerével kutatható esztörténet, illetve a lehetséges etnográfiai szemlélet határmezsgyéjén egyensúlyozva tárja elénk a sorsdöntő hónapok néprajzának karakterét. Tekintettel arra, hogy a mai napig uralkodó szemlélet csupán területserzés vagy területi veszteség oldaláról közelíti meg az első világháborút lezáró, de a második világháborúnak ajtót nyitó békekonferencia határozatait, a jegyzőkönyvek újabb ismeretekkel gyarapíthatják tudásunkat.

Kulcsszavak: Jovan Cvijić, párizsi békekonferencia, délszláv küldöttség, néprajzi-történelmi bizottság jegyzőkönyvei

Abstract: The study presents the actions of the ethnographic-historical committee of the newly established South Slav state at the Paris Peace Conference, which ended World War I, with the use of original local records. This committee was a professional group of the state's political delegation. The actions of this committee influenced the outcome of the Peace Conference and thus their actions were of a significant impact on our region. The Big Four – who governed the events and decisions of the Peace Conference – complying with the challenges of the era, wished to present a list of scientific arguments to support the vindication of their own but also of the successor states' territorial aspira-

¹ Dr. Papp Árpád, etnológus–antropológus, kurátor

Dr. Árpád Papp, etnolog–antropolog, kustos

PhD Árpád Papp, ethnologist–anthropologist, curator

Közlésre átadva: 2014. augusztus 29.

Közlésre javasolva: 2015. december 25.

² A tanulmány az MTA HTMT Domus ösztöndíjának támogatásával készült.

³ This study was made with the support of the MTA HTMT Domus scholarship.

tions when shaping the new European order. Now, previously unpublished manuscript records of the Conference have been made public together with their translations. These disclose the framework of actions happening in the time period between January and June, 1919. This way we gain access to the processes leading to the creation of memorandums and records which overwrite former conceptions, and also the circumstances they were written in. This study – which primarily falls into the category of source communication – displays the ethnographic characteristics of those historic months, balancing on the borderline between being an intellectual history explored with political-ethnographical methods and a potential ethnographical approach. Taking into account that the dominant approach up until today has explored the decisions of the Peace Conference – which marked the end of World War I, but also lead to World War II – only through the notions of land acquisition and territorial losses, these records could greatly enrich our knowledge.

Keywords: Jovan Cvijić, Paris Peace Conference, South Slav delegation, records of an ethnographic-historical committee

A Museion 12-es számában Jovan Cvijić szubjektív meglátásaiba és magánjellegű véleményébe nyerhettünk betekintést. Tekintettel arra, hogy Jovan Cvijić Párizs-környéki tevékenységéről kifejezetten kevés információ áll rendelkezésünkre, a béketárgyalásokon részt vevő Szerb–Horvát–Szlovén Királyság küldöttségének leginkább tevékeny szakbizottságát, a politikai antropológia/néprajz szempontjából mindenképpen megkerülhetetlen néprajzi-történelmi bizottság (szekció) munkamenetéről tanúskodó jegyzőkönyvek fordításban történő megjelentetésére vállalkozunk ehelyütt.

Forrásközlést végzünk, korábbi gyakorlatunkhoz híven. Az olvasók számára ismert összefoglaló munkák (Romsics, 1996) helyett olyan forrásokra támaszkodom a továbbiakban, mint a belgrádi székhelyű Jugoszláv Levéltár (Arhiv Jugoslavije), a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (Rukopisno odeljenje Srpske Akademije Nauke i Umetnosti), illetve az újvidéki Szerb Matica Kézirattárában (Rukopisno odeljenje Matice Srpske) található dokumentumok.⁴ A Jugoszláv Levéltár fundusai között a Párizsi Konferencián részt vevő küldöttség archívuma volt a kutatás tárgya, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Levél- és Kézirattárában a Cvijić-hagyaték egyes részeit (levelezése, visszaemlékezések) tekintettem megkerülhetetlennek, az újvidéki Matica Srpska kézirattárában a néprajzi-történelmi szekció dokumentumai és Ljubica Cvijić, Jovan Cvijić özvegyének gondozásában összegzett visszaemlékezések voltak fontosak a kutatásra nézve.

A forrásközlés aktualitását nem csak az első világháború kitörésének századik évfordulója (1914), de Jovan Cvijić születésének 150-ik évfordulója adja (1865).⁵

A délszláv küldöttség a párizsi konferencián

A Békekonferencia többhónapos működéséről visszaemlékezések, jegyzőkönyvek állnak az olvasó rendelkezésére. A döntéshozatal-előkészítő rendszer nagy vonalakban történő

⁴ Nem lehet elsiklani afelett, hogy az említett dokumentumok túlnyomó többsége kézzel írott ciril betűs dokumentum, ami okozhat némi gondot a gyanútlan kutatónak.

⁵ A kéziratot 1913 nyarán zártam le.

bemutatása azért elkerülhetetlen, mert annak döntéshozatali és döntés-előkészítési mechanizmusának hierarchiája szolgált mintául a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság küldöttségén belüli hierarchia felállításához is. Ennek szellemében a legfelsőbb döntéshozatali szerv a politikai bizottság, aminek szakbizottságok (szekciók) lettek alárendelve⁶ részkérdésekre adandó szakszerű válaszok előkészítésére.⁷

1919 májusában – tehát a területi kérdések formális lezárásának idején – számbeliséget tekintve a negyedik legnépesebb csoportot az Sz H Sz Királyság küldöttsége képezte Párizsban.⁸ A küldöttségben belül a legmagasabb szerv a politikai küldöttség volt, amely a kormánnyal együtt a Királyságot képviselte. A titkárság és a szekciók teljes egészében alárendelt szerepet játszottak: a titkárság a politikai bizottság munkáját segítette, míg a szekciók lényegében az előállított problémákat vizsgálták – szakvéleményezték, és tanácsokat adtak, adatokat rendeztek, és készítettek elő, valamint a propagandaanyagot rendezték, és készítették. A politikai küldöttségben Pašić, Trumbić, Vesnić, Žolger, majd Bošković, Smoldaka, valamint Ribarž voltak, a számunkra kiemelten fontos néprajzi-történelmi bizottságban Jovan Cvijić elnökölt (Mitrović, 1975, 7).

A nemzeti önrendelkezés elvének érvényesítésének formába öntése a néprajzi-történelmi bizottság feladata lehetett volna, ha éppen ez a szekció ne tett volna olyan észrevételeket, és ne fogalmazott volna meg olyan bírálatot, ami némiképp helyrezhette a külső – szekción kívüli, ebben az esetben politikai küldöttség részéről megfogalmazott – túlzott katonai vagy gazdasági-stratégiai törekvéseket.⁹ Ettől az néprajzi-történelmi elvtől leginkább Albánia esetében tért el a küldöttség, ahol kifejezetten a stratégiai elvek döntöttek.

⁶ Sajtóval, nemzetközi joggal, katonai kérdésekkel megbízott szekció, illetve a néprajzi-történelmi szekció.

⁷ A háború befejezését követően a Protić-kormány első lépése 1918. december 22-én azon küldöttség kinevezése volt, amit Pašić miniszterelnök vezetett, a tagok pedig Trumbić, Vesnić, Žolger, Mateja Bošković, Josip Smoldaka voltak: ugyanennek a többnemzetiségű küldöttségnek 1919 januárjában nem volt világos képe arról, hogy pontosan milyen területi követelésekkel lép fel: természetesen ez nem jelentette azt, hogy bizonyos köröknek ne lettek volna határozott elképzelései, mint például a szerb kormánynak. (Mitrović, 1975, 5) Ennek ellentmond az 1914-ben már fokozatosan kirajzolódó elképzelés, és az ezt követő években tudósok által végzett diplomáciai tevékenység. Mitrović szerint „...a történészekből, egyetemi tanárokból, néprajzosokból és földrajztudósokból összeállított szekció sajátos, már-már egyéni meglátása a kérdést illetően általánosan ismert volt: Stojan Protić 1918 augusztusában megjegyzi, hogy mindegyik tudósnak külön-külön elképzelése és néprajzi térkép áll rendelkezésre, így”... Županić térképén az északkeleti etnikai határ Temesvárat is magába foglalja, Stanojević térképén nem. Hogy az ilyen jellegű félreértések ne forduljanak elő, és hogy ebből a majdani küldöttségnek ne származzon kára, javasolja, hogy J. Cvijićet, Belićet, Radonićot és Stanojevićet hívják el, és egyezzenek ki egy határvonalban (Mitrović, 1975, 7).

⁸ Angliának 154, Franciaországunk 137, Olaszországnak 124, addig a későbbi Jugoszláviának 110 tagú küldöttsége volt, kettővel több, mint az Egyesült Államoknak (Mitrović, 1975, 6).

⁹ „Követeljük, hogy elismerjék azon területek egyesülését államunkba, amelyek a nemzeti önrendelkezés elve alapján hozzá kell, hogy tartozzanak.” A régens 1919. január 6-i kijelentése: Kormányom legelső és legfontosabb feladata a sorsdöntő pillanatban gondoskodni arról, hogy határaink egybeeszenek a néprajzi határokkal, és hogy egyetlen darabkája se essen idegen hatalom alá” (Mitrović, 1975, 96. old. 58. jegyzet).

Az érvek megfogalmazásában azokat az elveket hívták segítségül, melyek az egész küldöttség számára érvényes paradigmaként szolgáltak:

1. Az egységes nemzet koncepciója „...A szerbek, horvátok és szlovénok egy egységes nemzetet alkotnak, melyet ősidők óta közös civilizációs vonások és szellemi egység jellemez. Mára ez a nemzet irodalmi és művészeti szempontból a korszerű előrehaladás csúcán áll. A II. balkán háború kimerítette ugyan, de népünk ez utóbbi, ráerőltetett háború alatt arra a szilárd elhatározásra jutott, hogy végre megvalósítja régen dédelgetett, nemzeti egységről szóló álmát... Népünk ideológiája azonban mindvégig, a kezdetektől az utolsóig, hű maradt önmagához. A harcok kitörésének kezdetétől az egész nemzet összefogott annak érdekében, hogy a zászlajukra kitűzött jelszó: „Egy államba való egyesülés” megvalósuljon” (Krizman i Hrabak, 1960, 328–373).

2. A jugoszláv népek lakóterülete és ennek jelentősége.. „A népünk által lakott területeket a Német-Ausztria határán húzódó Dél-Alpok, a Szocsa, Mura, Dráva, Száva, Duna, Tisza, Timok, Vardar és Sztruma folyók, és az Adria-tenger partjai határolják. Népünk együvé tartozásának tudata igen fejlett. Az általuk lakott területek földrajzi elhelyezkedésük miatt fontosak az európai érdekeltségekben. Összekötik Közép-Európát a Közel-kelettel, a Földközi-tengerrel és Kis-Ázsiával. Az elmúlt 500 évben szinte folyamatosan dúltak a kontinens két hatalmas császársága, Ausztria és Törökország közötti véres háborúk, melyek célja e területek megszerzése volt, mára azonban mindkettő megszűnt” (ibid., 1960, 332).

3. Nemzetiségi elvek és önrendelkezés joga. „A nemzetiségi elvek figyelembe vétele, amihez a Békekonferencia járul hozzá, az új állapot keretét hivatott biztosítani. Országunk nemzeti alapokon nyugszik, és népünk ezért követeli azt, ami őt megilleti. A nemzeti összetartozás és a népek önrendelkezési joga államunk létrejöttének alapjai. Ennek értelmében azt követeljük, hogy a nemzetiség elvével összhangban, minden tagállamnak ismerjék el az egyesülésre való jogát” (ibid., 1960, 332).

A dolgozat mellékletét az újvidéki Matica Srpska Kézirattárában található néprajzi-történelmi bizottság jegyzőkönyvei (a Matica Srpska arhívumából [MSA], M14.507), és egy „jelenléti IV” alkotják. Ez utóbbi természetesen nem képezte az eredeti dokumentum tárgyát, de azon eldöntendő kérdésekben, hogy a sorsdöntő pillanatokban ki és milyen tartalommal járulhatott hozzá az események végkifejletéhez, mindenképpen hasznos adalékként szolgálhat.

A néprajzi-történelmi bizottság ülésein állapodtak meg a területi követeléseket tartalmazó memoárok végleges formájáról és tartalmi elemeiről, de a feladatok megosztása is itt történt: a jegyzőkönyvek alapján betekintést nyerhetünk a békekonferencia előkészületeinek folyamatába is.

Andrej Mitrović, a korszak legjelesebb ismerője szerint nem maradt fenn semmilyen nyilvántartás a szekció munkájáról és összetételéről. A megjegyzés alapján egyértelműsíthető, hogy a megállapítás leírásának idején nem volt tudomása az újvidéki Matica Srpska kéziratárában található jegyzőkönyvekről.¹⁰

Az általam lefordított jegyzőkönyvek tanulsága szerint az első előzetes ülés után, amin a politikai küldöttség tagjai is részt vettek (1919. január 24-én), még aznap elkezdte tevékenységét a magát időnként néprajzi-történelmi, máskor területi bizottságnak nevező szekció,

¹⁰ A szerző felesége, Ljubinka Trgovčević viszont 1986-os könyvének megjelenésekor igen korlátozott mértékben, de használja azt: a korlátozott használat egyik okát talán abban kereshetjük, hogy a kéziratban maradt jegyzőkönyvek Tihomir Dorđević ciril betűs sorai, amik avatatlan olvasó számára igen nehezen, már-már egyáltalán nem olvashatók.

aminek egyik igen húsbavágó problémája a saját nevén túl saját hatáskörének, a saját döntések pozicionálásának kérdése volt. Miután a szekció megtartotta első tíz ülését (január 24-e és február 15-e között), annak elnöke, Jovan Cvijić jobbnak látta alszekciókban folytatni a munkát, vélhetően a hatékonyság növelése céljából. 1919. február 17-e és május 29-e között huszonnyolc ülés jegyzőkönyve maradt fenn, hogy június 6-a és 20-a között ismét mint néprajzi-történelmi szekció működjön még három alkalommal a korábbi alszekció helyett, ami a jugoszláv kérdés összességével foglalkozó alszekció elnevezést viselte. Június 20-a utáni tevékenységének nyomait a levéltári forrásokban nem találtam meg.¹¹

A fennmaradt jegyzőkönyvek alapján három markánsan elkülönülő szakaszt különböztethetünk meg a szekció munkájában:

- az első szakasz a megalakulástól március közepéig tartott, amiben az osztatlan szekció munkája és a már alszekciókban folyó munka is folyt. Az alszekciók megalakulását vélhetően nagyban befolyásolta a feladatok szerteágazó volta, és az időszűke is, hiszen február közepéig Bánát, Bácska, Baranya, Skadar, Rijeka, Isztria, Gorizia és a sop-vidék kérdése is felmerült, és a feladatok is kiosztásra kerültek, és február 21-én már rendelkezésre állott a Rijekával kapcsolatos memoár, valamint a Bánátról szóló memoár is. Ezután került sor a február 25-i Területi bizottsági meghallgatásra Tardieu elnökletével, ahol a Bánátra vonatkozó kérdésekre kikristályosodott, a többi felmerülő kérdésre csak rögtönzött válaszokat adhatott Cvijić.¹² A Tardieu-bizottság előtt tett meghallgatás után elkészül a Baranyára vonatkozó memoár elsődleges szövege, de a bánáti és bácskai memoárok nyomdába adását követően a munkát sikeresen befejező Radonić, Stanojević, Bilić, Marković, Vojinović újabb feladatot kapnak, ezúttal Macedónia, a Muraköz és Skadar kapcsán.

- a második szakaszban – március közepétől – az időzavartól továbbra is félve (Cvijić értesülései szerint a területi bizottság március közepe után nem kívánt újból összeülni) külső szakértőket, a helyi körülmények jó ismerőinek számító személyeket hívta el Párizsba.¹³ A nagyszámú helyi notabilitás létszáma május elején érte el a csúcst: május 3-án huszonegyen voltak jelen, majd ez a létszám fokozatos csökkent. A szakaszt a szekcióelnök május 29-én felolvasott összetett tanulmánya zárta az új ország északi határaitól.¹⁴

- míg az első szakaszt a memoárok gyors, már-már rohamlépésben történő írása jellemezte, a harmadik szakaszban – Karintia és Dalmácia kérdése mellett – a kis engedmények érdekében tett apró lépésekre került sor: olyan városok hovatartozásának eldöntését (pl. Baja vagy Mohács) tűzték ki célul, amelyek korábban nem szerepeltek a területi követelések sorában, de bátorítást kapva ennek elérését sem tartották elképzelhetetlennek.¹⁵

¹¹ A szekció jegyzőkönyveit lásd a függelékben.

¹² Lásd a függelékben szereplő jegyzőkönyveket.

¹³ „Párizs, 1919. március 20-a, Az Sz H Sz Királyság küldöttsége a Békekonferencián 645. sz. A néprajzi szekció elnökének.

Kormányunk tudtával tegnap megérkezett Párizsba Blaško Rajić szabadkai bunyevác pap, aki jól ismeri Bácskát és a bunyevácokat. Jó lenne, ha barátaink és ellenségeink is személyesen találkozhatnának vele, hogy meggyőződjenek arról, hogy a bunyevácok ugyanazok, mint a szerbek és a horvátok” (A Srpska akadémija nauka i umetnosti arhívumából [SANU], F13484/587).

¹⁴ Lásd a függelék vonatkozó részét.

¹⁵ Cvijić véleménye szerint (amint azt Mitrović írja) a szekció feladata a vitás területekre vonatkozó térképek kidolgozása és olyan adatsorok beszerzése lett volna, amik a legkisebb falura is bizonyító erejűek. A szekció tagjainak tanácsadói jogkörük is volt, és Cvijić joggal vette észre a nagy mulasztást, hogy a területi ügyekben illetékes bizottságnak nincs jugoszláv tagja.

*A politikai bizottság és a történelmi-néprajzi szekció szakembereinek előzetes ülése
1919. január 24-én*

Jelen vannak: Pašić, Pešić, Cvijić, Smoldlaka, Ribar(ž), M. Bošković, Belić, Radonić, Stanojević, T. Đorđević, Vesnić, Žolger.

Pašić közli a küldöttekkel és a szakemberekkel, hogy eszmecserére gyűltek össze annak tárgyában, hogy hol legyenek a jövődöbeli államunk határai, amit a Békekonferencia elé javaslatként terjesztenénk.

Cvijić szerint ez a néprajzi-történelmi szekció feladata a precíz néprajzi határ meghatározása a többi néppel szemben, és ezt kell a politikai bizottságnak rendelkezésére bocsátani. Összetett követelményeinket, ami azt jelenti, hogy néprajzi és politikai határokat, a politikai bizottságnak kell meghatározni. Értelemszerűen mi segítünk neki, ha szükség mutatkozik tanácsunkra. Ezek szerint a néprajzi-történelmi szekció mindjárt, de legalább két napon belül a franciák 1:1.000.000 főtérképén meghatározza népünk pontos határait (szállásterületét), ami majd a politikai bizottság kezében fegyverként szolgál a memoár megalkotásánál. A térkép mellett a néprajzi határ rövid magyarázata is mellékelve lesz, ha erre szükség mutatkozik. Mellesleg, én már (Cvijić) a külügyminiszter kérésére egy ilyen térképet a politikai bizottság rendelkezésére bocsátottam. Most ugyanezt a térképet a néprajzi-történelmi bizottság rendelkezésére bocsátom.

Ezen térkép mellett a néprajzi-történelmi szekciónak következő a feladata:

1. az adatok rendezése a nyugati határszakasz és Bácska, Bánát, Baranya esetében
2. néprajzi térképek kidolgozása 1:200.000 arányú térképeken
3. néprajzi térképek kidolgozása azokra a területekre, ahol a lakosság vegyes vagy kevert (Bánát, Bácska, Baranya, Nyugat-Isztria, Trieszt, Gorizia, a német és szlovén lakosság határa, és így részletes néprajzi térképeink lennének ezekre az országrészekre).

Ezek az első és legfontosabb munkák, amik feladatot adnak nekünk, hogy nemzeti területünket a vegyes és nemzetközi bizottságok előtt védhessük, lett legyen a politikai küldöttek békekonferenciáján. A részletes cselekvési terv kidolgozásához a néprajzi-történelmi bizottság a soron következő ülésén lát hozzá.

*A néprajzi-történelmi bizottság első jegyzőkönyve a Békekonferencián
1919. január 24-én*

Az előzetes ülés után azonnal megtartotta első ülését a néprajzi-történelmi bizottság.

Jelen voltak: Cvijić, Stanojević, Radonić, Belić, Đorđević.

Cvijić javasolja, hogy alakuljon meg a szekció. Cvijićet választják elnöknek, és Đorđević lesz a titkár, és a helyettes is.

Cvijić ezután bemutatja az előbb már említett térképet, amin a népünk elterjedésének határa látható.

Az ülés legelőbb azt a kérdést akarta eldönteni, hogy milyen elvek mentén használják a néprajzi határok kérdését a mai Bulgária esetében. A mai Bulgária és Szerbia határán van egy átmeneti zóna, amiben nehéz kérdés, hogy hol kell meghúzni a szerb-bolgár határt. A többség azon a véleményen van, hogy ki kell alakítani egy átmeneti sávot, amely a mostani határokat piros színnel jelölné, ahonnan észak felé haladva rajzolnák be az átmeneti zónát ami a bolgár (sic!) színbe hajlana. A végleges határról más szempontok alapján születne döntés (néprajzi, gazdasági, földrajzi szempontok).

Belić azon a véleményen van, hogy két határvonalat kellene kijelölni: az egyik az ellen határvonal, ami a néprajzi határvonallal azonos (nyelv, szokás, hagyományok) Kelet-Szerbia lakosságával, a másikba, amelybe a vegyes szerb-bolgár lakosság is belevétetné Bulgáriába.

Döntés született arról, hogy Cvijić javaslatát a szekció minden tagja átnézi, a saját észrevételeikkel kiegészítik.

A következő találkozó holnap 10 órakor.

*A néprajzi-történelmi bizottság második ülésének jegyzőkönyve a Békekonferencián
1919. január 25-én*

Jelen vannak: Cvijić, Stanojević, Belić, Vojinović, Radonić, Đorđević.

Az előző ülés jegyzőkönyvét elolvasták, és minden ellenevetés nélkül elfogadták.

Cvijić kifejezi annak szükségét, hogy a szekciónk szigorúan és kizárólag tudományos elvek mentén végezze munkáját, és ne bonyolódjon bele a határok kérdésébe azon a szinten, amin az a politikai küldöttség feladata.

Stanojević javasolja, hogy a sajtószekcióba egy tagunkat küldjük el azért, hogy magyarázatokat adhasson a munkánkkal kapcsolatos kérdések esetén. A szekció tagjai elvben egyeznek a felvetéssel.

Vojinović tiltakozik szekciónk hivatalos neve miatt: „a néprajzi határokért felelős osztály, amely a múlt rövid történelmi áttekintését végzi, külön tekintettel a germanizációs törekvésekre, saját fennmaradására és fejlődésére” túl hosszú, és amiben csak a germanizmus elleni harc kerül kihangsúlyozásra, de nem az elmagyarosítás, elolaszosítás vagy elbolgárosítás elleni küzdelem. Kéri a feladat újradefiniálását.

Vojinovićot megkérték, hogy észrevételeit fogalmazza meg, és adja át a szekciónak.

Ezek után a térképeken található határok tanulmányozására került sor, amik a múlt ülésen a szekció tagjainak lettek adva tanulmányozás céljából. Az anyag át lett nézve, és meg lett beszélve. Belić, Radonić, Stanojević Bánátról érkezett, arról, hogy milyen elv alapján került megvonásra az itteni határ. Döntés született arról, hogy Cvijić határozza meg a bánáti határt a meglévő vagy a még felmerülő adatok alapján. Tegye meg ugyanezt Bácska irányába is.

Vojinović attól tart, hogy a Bánátban alkalmazott kritériumok Bácska esetében gyengítik érvrendszerünket és elveinket.

Cvijić válaszol Vojinovićnak, hogy Bánát esetében mi szigorúan ragaszkodunk a néprajzi határokhoz, amelyek a mellékelt térképen is a mi javunkra döntenek a kérdést, mert éppen ezen a részen vagyunk néprajzilag alátámasztva....Végül is arra az álláspontra jutottunk, hogy minden egyes esetben a néprajzi elvet fogjuk érvényre juttatni.

Baranya esetében is hasonló módon jártunk el, mint Bácska és Bánát esetében.

Döntés születik arról, hogy a néprajzi-történelmi bizottság minden nap 5 órakor fog találkozni, kivételt a hétfő és a csütörtök fog jelenteni.

*A néprajzi-történelmi bizottság harmadik ülésének jegyzőkönyve a Békekonferencián
1919. január 25-én délután*

Jelen vannak: Cvijić, Vojinović, Radonić, Stanojević, Belić.

Vojinović elolvasta feljegyzéseimet a szekció célkitűzéseiről, és javasolja, hogy a hasonló funkciójú angol területi bizottsághoz hasonlóan nevezzük szekciónkat területinek, mert végső soron nemzeti érdekeink megvalósítása is célunk. A határok igazságos megvonása érdekében jött létre, míg a másik elnevezés a néprajzi-történelmi, ami a hivatalos elnevezése a bizottságnak. A követelés világos, javasolják, hogy az elnevezés kerüljön megvitatásra. Amíg ezt a javaslatot a szokás szerint elfogadják a bizottság tagjai is, mivel nem felel meg a hivatalos elnevezésnek, ami a történelmi-néprajzi szekció, és aminek munkájával a dunai bizottság foglalkozik.

Ami a bizottság munkáját illeti, némely tag kinevezése kapcsán negatív a véleménye.

A Bizottság feladata a mi nemzeti igazságunk megvédése azoktól, akik támadni merik, a németeken és románokon túl a bolgárokig és olaszokig. Emellett munkáját nem csak a néprajzi-történelmi határoknak, de a politikai nemzeti küldetésnek is (szenteli). Ki kell bővítenie együtműködését szomszédai irányába is. Stanojević és Radonić egyezik Vojinovićtal.

Cvijić azt gondolja, hogy a néprajzi-történelmi bizottságnak kell kidolgoznia saját anyagát. Ami a politikai vonzatát illeti a dolgoknak, itt a tagok magánbeszélgetéseket folytatnak, majd úgy a mi küldöttségünk, úgy más külföldi küldöttségek tagjaival. Ez a küldöttség nem dönt határkérdésekben, mivel arra nincs módja sem eszköze, hogy politikai álláspontját és érveit érvényre juttassa, de törekedni kell arra, hogy hangját hallassa. Ebben az irányban fejtette ki véleményét Belić is.

Döntés született arról, hogy a bizottságok elnökeinek elküldik azok nevét, akik a memoárok elkészítése során segíteni fognak. Vojinović, Stanojević elviszik a levelet Pašićnak, aki megígéri, hogy továbbítja a legfőbb (SzHSz) küldöttségnek.

Ahogy egy fontos munka – a tagok összehívása és megismeretése a többi bizottság tagjaival megtörtént, hangot adtak azon kérésünknek, hogy a tagok számoljanak be esetleges megbeszéléseikről a további lépések megtétele érdekében.

Ennek kapcsán Cvijić, Stanojević számolt be.

*A néprajzi-történelmi bizottság negyedik ülésének jegyzőkönyve a Békekonferencián
1919. január 26-án*

Jelen vannak: Cvijić, Vojinović, Stanojević, Radonić, Đorđević (csak az ülés elején és végén).

1. a szekció hatáskörének meghatározása kapcsán elkezdett beszélgetés folytatása. Eldöntik, hogy Vojinović és Stanojević elmennek, és elmagyarázzák Pašićnak azt, hogy ott kell lenniük a Küldöttség azon gyűlésein, ahol a határok kérdését tárgyalják, ami egyébként a szekció kompetenciája, és ennek értelmében fogadja ezt el.

Vojinović, Stanojević azonnal elvégzik a nekik adott feladatot, és beszámolnak arról, hogy Pašić tudomásul vette a szekció kérését, és a küldöttség elé tárja annak tartalmát.

2. a munkamegosztás: A legsürgősebb feladata Cvijić és a többi tag szerint a néprajzi-történelmi anyag elkészítése minden területről, amelyek az országunk (itt földünk) határain találhatók:

a) Radonić, Stanojević és Belić az adatok alapján Bánát, Bácska és Baranya lakosságára vonatkozó adatokat, ezt elsősorban a magyar határ irányába tegyék meg, azután pedig más értékes(?) részek felé. Mindegyik közül először Bánát adatait dolgozzák fel, azután a többi tartományt;

b) Tihomir Đorđević és Županić dolgozzon ki külön értekezést tartományainkról: Isztriáról, Triesztról, Goricáról, Gradiskáról, Karintiáról és Stájerországról.

c) Vojinović Skadarról és Rijekáról memoárt és Dalmácia gazdasági-etnográfiai állapotáról. Cvijić vállalja magára, és dolgozza ki az összes néprajzi-történelmi térképet, azokat is, amelyek a mai állapotokat mutatják, és azokat is, amelyek a korábbi állapotokat tükrözték.

3. a tagok politikai-nemzeti töltetű közlései.

*A néprajzi-történelmi bizottság ötödik ülésének jegyzőkönyve a Békekonferencián
1919. január 26-án*

Jelen vannak: Cvijić, Vojinović, Marković, Belić, Radonić, Stanojević, Đorđević.

A második, harmadik és negyedik ülés jegyzőkönyvét elolvasták, és elfogadták.

Cvijić beszámol arról, hogy tudomására jutott Pavle Popović áthelyezése a sajtóbizottságba, Volf Vukovićot a tengerészeti bizottságba helyezték, amivel a bizottságunk két taggal lett szegényebb. Éppen ezért azt javasolja, hogy táviratilag hívják el Županićot Londonból. Döntés születik arról, hogy elhívják, és hogy kezdje el munkáját a szekciónban.

Cvijić közvitára bocsátja a szekció munkáját és feladatát. Vojinović ragaszkodik ahhoz, hogy a szekciót területi szekciónak nevezzék, mert egyedül a szekció foglalkozik népünk területi kérdéseivel. Saját véleménye mellett ennek még egy oka van, ez pedig az, hogy így nevezik az amerikaiak és az angolok hasonló szerepkörrel ellátott szekcióit is.

Belić, nem osztja az új elnevezés helyességét. Kétli, hogy ez felelne meg munkánk és feladataink céljának. Emellett nem biztos abban sem, hogy a történelmi és néprajzi kérdések a területi bizottság hatáskörébe tartoznának.

Cvijić azt gondolja, hogy jobb lesz elodáznia a néprajzi-történelmi szekció nevének eldöntését, mert csak elvi kérdések eldöntésén maradnánk. A területi bizottságnak tágabb jelentősége van. Boža Marković úgy gondolja, hogy a szekciónak van neve, és ez az, amit ő így olvasott: „a néprajzi határok és a rövid történelmi áttekintés elkészítésére hivatott osztály, külön tekintettel a germanizmus elleni küzdelemre, a fennmaradásért és fejlődésért való küzdelemre” nem elnevezés, hanem program, ami több dolgot tartalmaz (a néprajzi határok meghatározásának feladatát, történelmi áttekintést, a germanizmus elleni harcot, a fennmaradásért és fejlődésért folytatott küzdelmet). Ha a szekciónak a néprajzi-történelmi szekció nevet adjuk, az sem foglalja magába, hanem szűkítjük a munka tervét, ami a szekció feladatává válik. Úgy véli, hogy, a szekciónak egy jegyzéket kell küldenie békeküldöttségünknek, hogy az előbbi kifejtéssel összhangban a szekciónknak a területi szekció nevet adják.

Belić megállapítja, hogy Marković szépen időzítette a dolgot, de mégis attól tart, hogy a területi szekció elnevezéssel a feladatok közé kerülhetnek olyan természetű dolgok is, melyeket nem itt kellene megoldani. Nincs szükség arra, hogy az elnevezéssel olyan dolgokat vállaljunk fel, melyekhez nincs közünk. Addig ez az elnevezés, és a szélesebben értelmezett feladat, nem pedig fordítva.

Marković azt gondolja, hogy nem kell félni a felelősségtől, vagy a nekünk szánt munkától. Azon dolgozva olyan helyzetbe kerülünk, hogy minden felelősséget magunkra vehetünk. Végül soron tudja, hogy az utolsó szó joga nem a szekciót, hanem a politikai küldöttséget illeti meg.

Belić sem fél a felelősségtől, de mégis úgy gondolja, hogy nem megfelelő a területi bizottság elnevezés. Kérli a többieket, hogy mit szólnának a nemzeti bizottság elnevezéshez.

Vojinović kifejti, hogy bizonyos részletnek jutott birtokába az angol területi bizottság szerepéről. Ott a politikai bizottság nem tehet egyetlen lépést sem a területi bizottság nélkül, és nem vállal semmiféle felelősséget sem ez utóbbi nélkül. Megítélése szerint a szekción is ugyanolyan jogokkal kell hogy rendelkezzen, és részt kell vennie a küldöttség munkájában, a memoár kidolgozásában, de mindenek előtt, meg kell határoznia viszonyát a küldöttséggel és a saját feladatkörét. Éppen ezért azt javasolja a szekció elnökének, hogy tárgyaljon a politikai küldöttség elnökével annak ügyében, hogy a szekció legyen tényezője a küldöttség munkájának.

Radonić azt kérli, hogy érkezett-e bármiféle válasz azon levelünkre, amit a küldöttség irányába intéztünk. Cvijić válaszol, hogy semmiféle válasz sem érkezett.

Boža Marković azt bizonygatja, hogy a szekciók kapcsán kormányrendelet és program van, nem elegendő, ha tiszta lappal akarunk indulni, hogy a szekció átrajzolja a munkafeladatát és viszonyát a küldöttséggel.

Belić azt gondolja, hogy erről az egész küldöttséggel kell beszélni, elmondani nekik gondolatainkat, hogy érdekünkben áll a ránk bízott feladatot elvégezni. Ezzel egyidőben javaslatot tenni arra, hogy a küldöttség továbbítsa jegyzéket a szekció részére.

Cvijić úgy véli, hogy mindezer azért került sor, mert nem volt előzetes tájékoztatás a várható eseményekről. A küldöttség és a szekció első ülésére az ő személyes levele eredményeként került

sor. Már az első megbeszéléseken világossá vált, hogy nincs minden rendben. Most pattant ki, hogy jegyzéket kell a küldöttség irányába megfogalmazni annak érdekében, hogy a memoár megfogalmazásában vegyen részt a szekció. Javasolja, hogy Marković dolgozza ki azt a jegyzéket, amiben pontosítják a feladatokat és a küldöttséghez való viszonyt. Elfogadják.

Vojinović kéri, hogy a kormány jegyzékének minden olyan szavát magyarázzák meg, amelyek a szekcióra vonatkoznak.

Belić úgy gondolja, hogy feladatkörünket pontosítani kell a küldöttség mellett a küldöttségen kívüliekkel szemben is.

Döntés születik arról, hogy minden felmerülő kérdés kapcsán Marković megfogalmaz egy jegyzéket a küldöttség irányába.

*A néprajzi-történelmi bizottság hatodik ülésének jegyzőkönyve a Békekonferencián
1919. február 4-én*

Jelen vannak azok, akik eddig is jelen voltak a gyűléseken: Cvijić, Vojinović, Belić, Radonić, Stanojević, B. Marković, T. Đorđević, az újak közül: Zeremski, Tresić-Pavičić, Marković, Čok, Županić.

Cvijić bemutatja Zeremski püspököt és a szekció új tagjait. Eztán hangsúlyozta feladatuk fontosságát... Javasolja, hogy egy egységes memoár is kidolgozásra kerüljön minden országrészünkre, aminek két része lenne: egy általános és egy speciális. Hogy ezt felgyorsítsa, egyidejű munkát és munkamegosztást javasol:

1. Általános rész: ezt Vojinović, Belić és Cvijić dolgozzák ki, ebben Vojinović dolgozza ki az anyag általános részét, Belić a területek és határok általános részét, Cvijić a nagyságokat és területet, a néprajzi sajátosságokat, a lakosság számát, a főbb útvonalakra és kikötőkre vonatkozó adatokat, illetve ezek viszonyát a szomszédos országokkal.

2. A speciális részeket

Tresić-Pavičić: Isztria, Trieszt, Gorizia.

Vojinović Rijekát.

Cvijić a karszti határokat.

Zeremski, Radonić és Stanojević: Bánát, Bácska, Baranya.

Belić, Marković és Đorđević a sopokat.

Zeremski, Marković és Đorđević azon lakosságunk statisztikai adatait, amelyek államunk keretein belül fog élni. A javaslat egészét elfogadták.

Az elnök kéri azokat a tagokat, akik Bánát kérdését dolgozzák fel szombatig.

Vojinović kéri, hogy Tresić-Pavičićtel együtt készítsék el Rijeka és Dalmácia anyagát. Elfogadva.

Ugyancsak Vojinović azt is javasolja, hogy a múlt ülésen elfogadott határozatokat továbbítani kell a küldöttségnek. Eldöntötték, még ha a döntés következményeként munkától és hatáskörtől fosztják is meg őket. Cvijić javasolja, hogy ezt a kérdést hagyják meg az ülés végére, mert most fontosabb dolgokról kell döntést hozni. Elfogadják.

Čok kéri, hogy Murántúl kapcsán is nevezzenek ki tagokat, akik majd a kérdést feldolgozzák. Döntés arról, hogy mi a belső ügyünk a magyarokkal, és hogy hagyják azt.

Vojinović a saját tervezetét olvassa a memoárhoz.

Radonić megjegyzi, hogy a románokkal közös határ kérdésén kellene elidőzni, kiváltképp az 1916-os (bukaresti békén).

Belić visszatér Cvijić javaslatára a memoárt illetően. Úgy gondolja, hogy a memoár általános részét két részre kellene osztani: egy történelmi-nemzeti részre, és a szomszédos államokkal való viszonyunkról szólóra, ebben minden tényezőre és szerződésre kitérve. Véleménye szerint az első részt Stanojevićnek kell kidolgoznia.

Vojinović Belićnek azt mondja, hogy az általa leírásra javasolt terület európai mércéjű.

Čok megjegyzi, hogy a mi terveinkben és munkánkban olyan részek is vannak, amik politikai és gazdasági jellegűek, és amik kapcsán már kidolgozásra került memorandum. Azt kérdi, hogy milyen viszonyban lesz a munkánk a már kidolgozott memorandummal.

Vojinović azt javasolja, hogy szekciónk tartson egy együttes ülést a küldöttséggel, amikor egyértelművé válna az, hogy mit kell elvégeznünk.

Cvijić elmagyarázza, hogy szekciónk az előző együttes ülésen, amit a küldöttséggel tartottak, megerősítette munkatervét, és azt a küldöttek is jóváhagyták. A politikai dolgok nem érdeklik szekciónkat. Amennyiben a küldöttségnek még további adatokra is szükségük van az eddig meghatározottak mellett, arról írásban kell értesítenie a szekciót, és mi minden tőlünk telhetőt megteszünk. Minden másban, amiben nem történt megegyezés, és amit nem kérnek tőlünk, abba nem keverjük be a szekciót.

Županić megállapítja, hogy a küldöttségnél nincs feladata, és minden tag a maga feladatánál kell, hogy maradjon. Kérdi még, hogy a bolgárok és albánok felé fekvő határok kérdése eldőlt-e már. Cvijić azt válaszolja, hogy még nem.

Marković azt javasolja, hogy még ezen az ülésen kezdődjön meg egyes kérdések átgépelése. Minthogy a bánáti kérdéssel már szombatig készen kell hogy legyünk, ezért ezen az ülésen erről essen szó. Jóváhagyják a javaslatot.

Cvijić Zeremski püspököt kéri meg, hogy fejtse ki véleményét a bánáti kérdéssel kapcsolatban. Stanojević megállapítja, hogy Bánát kérdésére vonatkozó követelések nagyságát ő már csökkentette. Véleménye szerint a tervnek a következő részeket kell tartalmaznia: 1) földrajzi helyzet, 2) múlt, 3) települések és lakosság, 4) gazdasági adottságok és szükségek, 5) kommunikáció, 6) stratégiai feltételek. Ugyanez a terv szerint kell a többi kidolgozandó területre vonatkozó feladatot elvégezni: Bácska, Baranya, Muraköz, Isztria, Trieszt, Rijeka, Dalmácia, Macedónia és Sop-vidék azzal, hogy most azonnal Bánatra kell rátérni, a többi területről meg akkor, ha rájuk kerül a sor.

Zeremski püspök Bánátról kiváló beszédet tartott.

7. jgyzk. (1919. február 8.)

Bánát memoár felolvasása előtt jelzi Radonić, hogy február 5-én behívták őket a Küldöttségbe, és Bácska és Baranya memoárjának kidolgozására szólították fel, így nem volt érkezésük Bánátot kidolgozni.

8. jgyzk. (1919. február 11.)

Radonić olvassa Bánátot, helyenként rövidíteni kell Bánát gazdasági életét - elfogadják.

Zeremski Bánát statisztikája - elfogadják.

Vojinović olvassa a Románok Szerbiában c. munkát.

Kilátásba helyezik a munkák francia és angol nyelvű publikációját is.

9. jgyzk. (1919. február 12.)

Vojinović kész Rijekával.

Cvijić szerint külön memoárok kellenek hogy szóljanak Isztriáról, Triesztről, Goriziáról, és Gradiskáról, amihez szakértőnek Žic urat invitálja.

10. jgyzk. (1919. február 15.)

A standard tagokon kívül Barac, Lakatoš?

Cvijić javasolja, hogy csoportokban (albizottságokban) folyjon a további munka:

Olaszország.

Murántúl és a korridor.

Bánát, Bácska és Baranya az egész jugoszláv kérdés ügyében.

Egy szerkesztőbizottság (létrehozását kéri).

A tagok: Šišić, Tresić-Pavčić, Šorli, Čok, Žic, Ribarič, Lenau, Durbešić, Benant, Vojinović, Šenoa, Signar, az ülések csütörtökönként 3 órákor.

A szlovén-német határ kérdésében, Murántúl és a Korridor: Županić, Marković, Kovačić, Slavić, Lakatoš. Az ülések keddenként 3 órákor.

Bánát, Bácska és Baranya alszekciójában Zeremski, Šenoa, Radonić, Stanojević, Mihaldžić, Belić, Stajić, az ülés szerdánként 3 órákor.

A jugoszláv kérdés egészét tekintve: Cvijić, Vojinović, Pešić, Stanojević, Marković, Županić, Đorđević és az összes albizottság főnöke. Az ülések péntek 3 órákor.

Szerkesztőbizottsági gyűlések Cvijić, Belić, Šišić, Marković, Đorđević. Az ülések szükség szerint.

A memoárok célja az elnök szerint:

1. hogy egy adag eszmét és okot rögzítsenek a küldöttség minden tagjánál
2. hogy ismerettel szolgáljanak azon nemzetközi szaktekintélyeknek, akik az ügyünket előrébb vihetik
3. hogy a különösen sikeres memoárokat a Békekonferencia elé tárják
4. hogy általánosan dokumentáljanak.

Cvijić jelenti, hogy a politikai bizottság a Maroson túli szerbek kérvényeit átadták a bizottságnak: ezt továbbutalják az albizottságnak.

A szerkesztőbizottság első ülése 1919. február 17-én

Cvijić, Belić, Radonić, Stanojević, Đorđević.

Cvijić időszerűnek tartja a Bánáti memoár nyomdába adását.

A jugoszláv kérdéssel foglalkozó albizottság első ülése 1919. február 21-én Olvashatatlan.

A jugoszláv kérdéssel foglalkozó albizottság második ülése 1919. február 23-án

Cvijić egy olyan néprajzi térképet hoz Bánátról, amit a hivatalos magyar statisztikák alapján dolgozott ki.

A Jugoszláv kérdéssel foglalkozó albizottság harmadik ülése február 24-én, du. 5 és fél 7 között.

Stanojević jelzi, hogy átadta a memoárt Baranyáról, tudomásul veszik.

Cvijić a magyar statisztikát kritizálja.

Stanojević említi a Bácskáról szóló memoárt.

Negyedik jegyzőkönyv február 28. du. 3-6 óra

Cvijić jelzi, hogy Baranyáról beszélhetnek a Ligában, mert Kantakuzen beszédével nekünk nem tetsző eredményt váltott ki.

Cvijić javaslata, hogy Smoldaka és Sorli menjenek a Commission d'Etudes-be, és ott indokolják a jugoszláv álláspontot.

Cvijić kéri, hogy Stanojević beszéljen Bácskáról, Baranyáról és Bánátról, Sorli a szlovén határról, Vojinović és Pavičić Dalmáciáról.

Stanojević azt javasolja, hogy csak egy ember beszéljen az egész problémáról (elfogadják) azzal, hogy Cvijić, Smoldaka és Sorli valamint az, akit Cvijić kijelöl, mint legmegfelelőbb.

Cvijić közli, hogy a területi bizottság mindössze március 8-ig dolgozik, és ezek szerint igyekezni kell a memoárok átadásával.

Cvijić beszámolt a területi bizottságon tett február 25-i megbeszélésekről:

Tardieu kérdései: Miért kell a Dunán átkelni? Erre Pešić válaszolt.

II. Néprajzi kérdések: a románokról. A román néprajzi térképek nem jók, nem jelzik a szerbeket ott, ahol többséget alkotnak, azon a térképen is, amit a magyar statisztikai adatok alapján készített el. Ezek alapján a szerbek a Bánát nyugati felében képeznek többséget, Fehértemplom és Versec városokkal. Attól nyugatra csak román oázisok léteznek. A románok a 18. századtól vannak a területen, némely oázisok pedig 19. századiak. Az említett városokban a szerbek száma 44.500, románok 4000 vannak, tehát szerb tízszer több van.

Tardieu: a területszerzés vagy a néprajzi határ a fontosabb önöknek? Cvijić a küldöttekkel való megvitatását kéri a kérdésnek, Vesnić a küldöttek nevében a választ későbbre halasztja. Tardieu a magyar statisztikai adatok szavahihetőségéről készült memoárról kérdezi Cvijićet. Cvijić azt feleli, hogy kizárólag Bánát statisztikájára támaszkodva mondhatja, hogy a nem magyar nemzetek nem sok bizalommal vannak a statisztikák iránt. Különösen az a gyanús, hogy tízévente változnak a kitöltés szempontjai, így a nem magyar gyermekek gyakran nem a saját nemzeti tömegükben lettek bejegyezve. Ez leggyakrabban a szerbeket és a szlovákokat sújtotta. A szerb katolikus vallásúakat gyakran vezették a sokác, bunyevác és dalmát nevek alatt, vagy az egyéb, vagy mások kategória alatt. Amíg a Bánátban ilyen (torzítás) kevés van, Bácskában több, kiváltképp Szabadkán, Zomborban és környékükön. A román statisztikai és néprajzi térképek a szerbeket leginkább a magyarok közé sorolták. Azt gondolja (Tardieu), hogy a magyar statisztikai adatok a pravoszláv szerbek és románok esetében kevésbé pontatlanok.

Tardieu: Vannak még szlávok Bánátban? Cvijić még 33.000 szlovákok és csehet említ, illetve 11.000 bolgárt, akik alapvetően szerbül beszélnek.

III. Gazdasági jellegű kérdések

Tardieu a Bánság gazdasági körülményeiről érdeklődik. Cvijić a küldöttekhez fordul, de maga válaszolhat. Ezek jóváhagyják. Cvijić: Bánát két részből áll a nyugati, síksági Fehértemplommal, Versecclal és Temesvárral. Erdélytől a Kárpátok és a Pannon hegység választja el. Bácska Szerbia felé nyitott... A közlekedés vasúton lényegesen könnyebb Fiume felé Belgrádból. Bánátban nincs közlekedési kapcsolata Romániával.

Tardieu: A memoárban említik, hogy Bánát gabonájára szüksége van Szerbiának, de ebből van elég Szerbiának.

Cvijić: Nem Szerbiának kell, hanem Hercegovinának, Dalmáciának, Montenegrónak és a többi jugoszláv országrészeknek.

Tardieu: Mely vasútvonalak kellenek maguknak?

Cvijić: Buziás – Temesvár és Pancsova – Temesvár, leginkább észak-déli irányban.

Tardieu a csatornákról kérdez. Cvijić azt válaszolja, hogy ami a bánáti csatornákat illeti, nem biztos a dolgában, de azt is hozzáteszi, hogy a szállítás zömében vasúton történik, de azért mégis leellenőrizné a helyzetet.

T.: A memoárban az áll, hogy a szerbeknek 11-szer több föld áll rendelkezésükre, mint a románoknak. Szerinte ez nem érv.

C.: Nem tudja, hogy került be ez a szám a memoárba, de kétségtelen, hogy a szerbek sokkal több földet birtokolnak, mint a románok. Hogy ez pontosan mennyi lenne, arra nem emlékszik.

T.: Mióta figyelhető meg a szerbek földbirtoklásának ilyen aránya?

C.: ...A törzsi társadalom birtokolta, ez egy demokratikus intézmény, amit később a szerbek nagycsaládban és zadrugákban használtak. Emellett a szerbek birtokolják a legjobb földeket, mert korábban érkeztek.

T.: A románok konszignációt kérnek Bánátban.

C.: azt mondja, hogy ez megint egy olyan pont, ahol a románok, a Szerbiában élő 350-400.000 románról beszélnek, holott az első szerb statisztikák szerint 1900 és 1910 között az 500.000 lakosú rész négy körzetében van román, összesen 120.000 az 1910-ben összeszámlált 630.000 lakosból 90.000 volt román. Az adatok a bojároktól származnak, főképp Miloš idejéből.

Köztük találhatók elrománosodott szerbek is, akik Oláhországba mentek, majd visszatértek Szerbiába. Nincs román nemzettudatuk...

T.: szavatul az iskolákért és a nyelvükért? Cvijić erre nem válaszolhat...

T.: ... C... (Olvashatatlan).

C.: Észak-Bácskában a lakosság igen kevert, de a területi követeléseinken belül, amint azt bizottságunk elmondta, nekünk többségünk van. Ezen a tájon kifejezetten sok bunyevác él és itt különösen sértően meg lett változtatva a magyar hivatalos statisztika által a valós adat. A hivatalos statisztika szerint Észak-Bácskában 67.000 bunyevác él, de a bunyevác statisztika szerint 1897-ben is 95.000 bunyevác élt itt, most meg már 100.000. A különbség több mint 30.000. Szabadkán, a legészakibb általunk követelt városban nekünk abszolút többségünk van a bunyevácoknak köszönhetően, és a magyar lakosság ellenére. Hozzá kell adni itt, hogy Bácska különösen fontos számunkra, mert az új civilizációnk bölcsője.

Tardieu: Mi a helyzet Baranya néprajzával?

Cvijić: Ez még nem volt napirenden, és ezért további adatokra van szüksége. A területi követelések kapcsán megvont határok tárgyában, amint az küldöttségünk a térképen is megjelölte itt a pravoszláv szerbek, illetve a sokácokként feltüntetett szerbek jelennek meg a magyar statisztikákban, körülbelül 40.000 lélek, és ők a többséget képezik a magyar és német lakossággal szemben.

Amennyiben az Elnök úgy kívánja, további adatokat készíthetünk, kiváltképp egy etnikai térképet.

Tardieu: Miért kell a határt a Dráván túl meghúzni? Erre a kérdésre Pešić tábornok válaszolt.

Terdieu: (olvashatatlan kérdés) Vesnić válaszol a kérdésre.

Belić a Rijeka kapcsán felmerülő kérdésekre tér rá. Döntés született arról hogy Vojinović ekkor átadja memoárunkat Rijekával kapcsolatban, és hogy Šišić, valamint Belić, Žic úr kéziratát nyújtják át.

Sorli úr beszámol az isztiai kérdéssel kapcsolatos kéziratáról, amit Žic és társai dolgoztak ki. Döntés született arról, hogy holnap Cvijić úr átnézi azt.

Cvijić arról számol be, hogy a politikai küldöttség a saját memoárjába emelte Pašić javaslatát, és ezért most új memoár kidolgozására van szükség.

Eldöntöttük, hogy ezt Vojinović készíti el.

Ezután Bácska kérdésére tértek át, és eldöntötték, hogy Radonić, Zeremski valamint Stanojević dolgozzák ki.

A következő ülés időpontját hétfő délután háromra helyezték.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdés egészével foglalkozó alszekciójának ötödik ülése 1919. március 3-án

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Šišić, Vojinović, Stanojević, Šenoa, Mihaldžić, Radonić, Belić, Marković, Đorđević.

Egyéb kötelezettségek miatt, az előző ülés jegyzőkönyvét nem olvashatták el a tagok.

Cvijić javasolja, hogy azonnal térjenek rá Bácska kérdésére.

Zeremski felolvassa jelentését Bácska statisztikájáról, külön felhívva a figyelmet a magyar állami statisztika hibáira. Döntés születik arról, hogy ezt azonnal fordítsák le a többi Bácskáról szóló memoárral együtt, és ezt a néprajzi-történelmi bizottság memoárjaként tegyék.

Döntés születik továbbá arról is, hogy a Rijekáról szóló memoárt, miután Šišić és Belić is átnézték, azonnal küldjék nyomdába.

Mihaldžić felolvassa saját tanulmányát Baranyáról történelmi és gazdasági szempontok (alapján). Döntés születik arról, hogy Mihaldžić és Belić közösen gépelték át még egyszer az

anyagot, valamint hogy dolgozzanak ki ketten egy Baranyáról szóló néprajzi vázlatot és térképet, ahol az adatok alapján határozzák meg az országhatár vonalát.

A következő ülés napja csütörtök.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdés egészével foglalkozó alszekciójának hatodik ülése 1919. március 6-án

Jelen vannak: Vojinović, Stanojević, Mihaldžić, Radonić, Belić, Marković, Đorđević.

Belić elnököl.

Mihaldžić felolvassa Baranyáról szóló geográfiai szempontú tanulmányát. Belić a néprajzi összefoglalót olvassa fel Baranyáról. Döntés születik arról, hogy mindkét memoárt azonnal fordítsák le, és küldjék nyomdába. A következő ülés holnap délután három órára van meghirdetve.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdés egészével foglalkozó alszekciójának hetedik ülése 1919. március 7-én

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Marković Vojinović, Radonić, Pešić, Županić, Đorđević.

Egyéb kötelezettségek miatt az előző ülés jegyzőkönyve nem készült el.

Még egyszer elolvasták a Baranyáról szóló memoárt. A korábbi döntésnél maradván csupán az a megjegyzés születik, hogy a memoárnak tartalmaznia kell azon szerbhorvátok számát, akik a követelt országhatáron kívül maradnak. Miután minden kérdést megválasztak, Cvijić kérdi, hogy esetleg valakinek van-e még kérdése.

Stanojević javasolja, hogy készüljenek el a skadari, crnagorai, muraközi, macedón kérdések kapcsán készülő elaborátumok, és hogy ezek kerüljenek nyomdába, ha azokra szükség lesz: megegyeznek, hogy a muraközi kérdést Šišić, a skadart Stanojević, Radonić, Marković, valamint Vojinović, a macedon, valamint montenegrói memoárt Belić és Đorđević dolgozzák ki. Ugyancsak megegyeztek abban, hogy a magyar statisztika tárgyában is ki kell dolgozni egy tanulmányt. A kidolgozással Zeremskit, Belićet, ... Mihaldžićot bízzák meg.

Belić javasolja, hogy az általános memoárban helyezzenek hangsúlyt a nemzeti kérdésünkre 1) a szerb-horvát egység kérdésére, 2) a jugoszláv egység és a környező országok kérdésére (Bulgária, Görögország, Albánia, Románia, Magyarország, Ausztria, Olaszország). Cvijić javasolja, hogy egy ülést szenteljenek ennek a kérdésnek.

A következő ülést holnap 9 ½-re hívták össze.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdés egészével foglalkozó alszekciójának nyolcadik ülése 1919. március 12-én, 11 és 12 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Radonić, Belić, Šišić, Signjar, Marković, Stanojević, Mihaldžić, Županić, Đorđević.

Egyéb kötelezettségek miatt az előző ülés jegyzőkönyve nem készült el.

Cvijić bemutatja Bácska elkészült néprajzi térképét, amit a Bácskáról készült memoár mellé szánnak. Rövidebb kérdések elhangzása után a térképet elfogadták.

A következő ülés időpontja péntek délután három óra.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdés egészével foglalkozó alszekciójának kilencedik ülése 1919. március 14-én, 3 és 6 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Vojinović, Radonić, Barac, Stanojević, Šišić, Marković, Šenoa, Županić, Slavić, Kuharić, Radović, Belić, Lakatoš, Đorđević.

Elolvasásra és elfogadásra került három jegyzőkönyv.

Cvijić bemutatja Radovićot, szekciónk első (külső) tagját. Vojinović beszámol «Italie et Yougoslavie» címen tartott előadásáról, amit a Sorbonne egyetemen tartott. Eldöntötte, hogy az előadást külön könyv formájában is meg kell jelentetni.

Döntés született arról, hogy a következő ülés napirendjére kerüljön fel a macedón, a crnago-rai, a skadari és más kérdések, amiről már szó volt egy korábbi ülésen.

A következő ülést szerda 9 ½ -kor tartjuk.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdés egészével foglalkozó alszekciójának tizedik ülése 1919. március 19-én, 10 és 12 ½ óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Slavić, Kovačić, Radonić, Stanojević, Radojević, Šišić, Belić, Županić, Vojinović, Marković, Signjar, Stajić, Mihaldžić, Đorđević.

Egyéb kötelezettségek miatt az előző ülés jegyzőkönyve nem készült el.

Cvijić beszámol azokról az értesüléseiről, amikhez a külföldi missziók egyes tagjai révén jutott, és amelyek a jövőben megvondandó határainkra vonatkoznak.

Belić javasolja, hogy küldöttségünk eszközölje ki, hogy azokon a bizottságokon, ahol a mi kérdéseink kerülnek napirendre, valaki részt vehessen a mi szekciónkból. Cvijić, Stanojević, Vojinović, valamint Zeremski felszólalása után döntés születik arról, hogy Belić legyen az, aki ezt a kérvényt megírja, és aminek tartalma alapján arra kell felhívni a figyelmet, hogy a szekció tagjai közül valaki részt vehessen a Békekonferencia bizottságának vagy albizottságainak ülésein akkor, ha bennünket érintő kérdésekről tárgyalnak.

Belić a továbbiakban beszámol a Baranyáról szóló memoár állapotáról, és arról, hogy még néhány adatot be kell emelnie a szövegbe. Döntés született arról, hogy a részleteket beemelheti az anyagba.

Stanojević tiltakozik amiatt, hogy a küldöttség ülésein csak egyetlen tag vehet részt, míg a sajtószekcióból ketten, tiltakozik még azért is, hogy a szekciónk befejezte a munkáját, és több dolga nincs neki.

Cvijić megmagyarázza, hogy a szekciónk két személlyel volt képviselve a küldöttség ülésein, és mellette még Pavičić az, aki valójában nem is volt a szekció tagja, és nem is úgy tekintettek rá.

Ami pedig a küldöttségen belül tett kijelentést illeti, miszerint a szekció már befejezte munkáját, az csak egy közbevetett megjegyzés volt, és nem az volt a szándék, hogy a szekciónk munkáját bírálata érje.

Marković kifejti, hogy azért volt a sajtószekciónak két tagja jelen, mert a másik tag más minőségben volt jelen.

Cvijić javasolja, hogy két szekcióbéli tagot jelöljenek ki arra az esetre, ha ő éppen elfoglalt, vagy amikor erre szükség mutatkozik. A kiválasztott két tag Zeremski és Vojinović lett.

Cvijić továbbá javasolja, hogy a szekció bizonyos feladatköreit osszák fel, amit a szekció elfogad.

Ezek alapján Stanojević feladata lesz a szekció által elkészített elaborátumok nyomdába kerülésének ellenőrzése, Radojičić feladata pedig a publikált anyag további sorsa.

A következő találkozó pénteken 3 órakor.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdés egészével foglalkozó alszekciójának tizenegyedik ülése 1919. március 21-én, 3 és 6 ½ óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Blaško Rajić, Mihaldžić, Radonić, Stanojević, Radojičić, Slavić, Šišić, Županić, Belić, Kovačić, Marković, Gazari, Erlich, Đorđević.

Egyéb kötelezettségek miatt az előző ülés jegyzőkönyve nem készült el.

Belić elolvassa azt a levelet, amit a szekció nevében írt meg a küldöttség részére, és amit a szekció elfogad.

Cvijić bemutatja Blaško Rajićot és Erlichet, akiket a szekcióhoz irányítottak, annak munkájának segítésére. Erlich beszámol az amerikai küldöttség munkájáról, akikkel együtt utazott – miután ez a beszámoló inkább politikai jellegű információkat tartalmaz, ezért a szekció úgy véli, hogy ezt a politikai küldöttség elé kell tární, hogy azok felhasználhassák.

Radonić felolvassa Murántúlról készülő memoár kéziratát, amit Slavić dolgozott ki. Tudomásul vétetett, és Žolger azt a feladatot kapja, hogy az adatok alapján a rajzolókat bízta meg egy térkép elkészítésével.

A következő ülés holnap 10 órakor.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdés egészével foglalkozó alszekciójának tizenkettedik ülése 1919. március 22-én, 10 és 12 ½ óra között

Jelen vannak: Cvijić, Radonić, Šišić, Kovačić, Slavić, Mihaldžić, Radojičić, Stanojević, Rajić, Ribarić, Đorđević, Zeremski, Gazari.

Egyéb kötelezettségek miatt az előző ülés jegyzőkönyve nem készült el.

Cvijić arra kéri Belićet, hogy helyettesítse, mert más kötelezettségei miatt nem lehet jelen, amit a szekció elfogad.

Kovačić elolvassa kéziratát, amit Stájerországról állított össze. Döntés születik arról, hogy Kovačić, Belićtyel együtt készítse elő kéziratát a nyomda részére.

A szekció következő ülésére kedden 10 órakor kerül sor.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdésének egészével foglalkozó alszekciójának tizenharmadik ülése 1919. március 25-én, 10 és 12 ½ óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Stanojević, Radonić, Kovačić, Slavić, Rajić, Županić, Ribarić, Žic, Mihaldžić, Šišić, Lenau, Radojičić, Marković, Gazari, Signjar, Đorđević, Belić.

Az elmúlt három jegyzőkönyv felolvasásra és elfogadásra került.

Zeremski beszámol arról, hogy csütörtökön Mihaldžić úrral Londonba utaznak tizenkét napra, amihez a szekció hozzájárulását kéri. Tudomásul véve.

Cvijić tájékoztat a Goriziáról, Gradiskáról és Murántúlról készülő memoárok állapotáról – tudomásul vétetett.

Slavić közli azon értesülését, hogy a Murántúl helyzet megnehezedett, és hogy mielőbb ki kell dolgozni a térképet, és statisztikai adatokkal kell alátámasztani azt.

Cvijić közli, Murántúl néprajzi térképe már elkészült, és hogy be lett mutatva a bizottságnak, és van arra remény, hogy a kérdés még egyszer a bizottság napirendjére kerüljön.

Radonić azt javasolja, hogy Bácska tárgyában tett területi követeléseink körébe Baja és környéke is belekerülhetne – a szekció ezt elfogadja, azzal, hogy a kérdést Radonić, valamint Rajić együttesen dolgozzák ki.

Cvijić közli az amerikai küldöttségen belül szerzett értesüléseit Dalmácia és Rijeka kérdésében, amit a szekció tudomásul vesz.

A crnagorai kérdésre térnek át. Radonić, Stanojević, Belić, Marković, Županić Cvijić véleményei után döntés születik arról, hogy készüljön egy memoár, ami szükség szerint nyomdába kerülhet.

Skadar kérdésében döntés született arról, hogy ezt Radonićtyal együtt kell elkészíteni, és azután a nyomdába küldeni. Legelőször Karintia memoárjának kell elkészülnie.

A következő ülést pénteken 3 órára hívják össze.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának tizennegyedik ülése 1919. március 28-án, 3 és 6 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Vojinović, Stanojević, Belić, Radonić, Županić, Radojičić, Slavić, Žic, Ribarić, Erlich, Signar, Rajić, Gazari, Barac, Đorđević, Šišić.

Cvijić Úr arról számol be, hogy a küldöttség (az Sz H Sz) beszámolt ennek a szekciónak arról, hogy döntést hoztak arra vonatkozóan, hogy minden kéziratot nyomdába küldés előtt átadnak ennek a szekciónak. El lett döntve, hogy magyarázatot kérnek a küldöttségtől arra vonatkozóan, hogy a döntés minden kéziraatra vonatkozik-e, vagy csak a mi szekciónkra. Emellett arról is döntés született, hogy a küldöttséggel kapcsolatban kapott kéziratokat miképpen fordítják le.

Radonić beszámol az almási és bajai járás kapcsán írt memoár állapotáról, amit Rajićtyal együtt dolgoznak ki. Ezt tudomásul veszik azzal a megjegyzéssel, hogy javaslatot kell továbbítani a politikai küldöttség irányába, hogy kidolgozhassák az almási és bajai járás (Bács megye), a halasi és kiskörösi járás (Pest megye) részleteit. Amennyiben ez lehetséges lesz, akkor Cvijić és Rajić adatai és az új adatok segítségével etnikai térképet dolgoz ki.

Erlich úr beszámol az amerikai javaslatról Karintia esetében, és bemutatja saját elaborátumát Karintiával kapcsolatban. Ezzel kapcsolatban az a döntés születik, hogy majd a következő ülésen kerül felolvasásra.

A következő ülés időpontját kedd délelőtt 10 órában határozzák meg.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának tizenötödik ülése 1919. április 1-én, 10 és 12 ½ óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Vojinović, Šišić, Belić, Signar, Stanojević, Božanić, Durbešić, Mihaldžić, Županić, Ribarić, Erlich, Radojičić, Radonić, Rajić, Slavić, Juras, Gazari, Kovačić, Đorđević.

Cvijić bemutatja Jurast, aki Zarából érkezett, és felkéri arra, hogy számoljon be azokról az állapotokról, melyek az olaszok által megszállt területeken uralkodnak. Eldöntötték, hogy erről Juras úr a következő ülésen tartsa meg beszámolóját.

Választ fogalmaztak meg a területi bizottság titkárának, az Isztriával kapcsolatban feltett kérdéseire.

Cvijić Rajićnak adja az almási és környező járasok térképét azokkal az adatokkal, amelyek még nincsenek feldolgozva.

Županić felolvassa a Karintiára vonatkozó néprajzi beszámolóját.

Erlich is elolvassa a saját Karintiára vonatkozó referátumát.

A következő ülés ideje péntek délután 3 óra.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának tizenhatodik ülése 1919. április 4-én, 3 és 6 óra között délután.

Jelen vannak: Cvijić, Vojinović, Županić, Pavičić, Marković, Radonić, Kovačić, Signar, Gazari, Šišić, Radović, Belić, Đorđević.

Erlich tovább olvassa elaborátumát Karintiáról. Ezek után Stanojević, Vojinović, Cvijić szól hozzá, és döntés születik arról, hogy Erlich munkáját kinyomtatják.

A következő ülés kedden lesz, délután 3 órakor.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának tizenhetedik ülése 1919. április 8-án, délután 3 és 6 ½ óra között

Jelen vannak: Cvijić, Marković, Gazari, Stanojević, Radonić, Rajić, Signar, Žic, Radojičić, Kovačić, Belić, Žok, Marušić, Ribarić, Lenau, Đorđević.

Az utolsó három jegyzőkönyv felolvasásra és elfogadásra került. A küldöttségnek április 4-én írt levél is elolvasásra került, amiben arról értesítik a küldöttséget, hogy a külügyminiszter úr afelől érdeklődik, hogy vajon a szekció minden tagjára szükség van-e, vagy pedig némelyi-küket hazájába lehet küldeni.

Stanojević beszámol a crnagorai és skadari kérdésben tett munkájáról. Döntés született arról, hogy a következő ülésen felolvassa a két kérdésben készített munkáját.

Belić közli, hogy Marković, valamint Đorđević urakkal közösen kidolgozták a sop területre vonatkozó feladatot. Ezt az egyik soron következő ülésen olvassák fel.

Belić a Triesztről írott memoárt olvassa, amit Gregorin dolgozott ki. Döntés született arról, hogy Šišić, Žic, Marušić még egyszer átdolgozzák Gregorinnal egyetértésben.

A következő ülés időpontja péntek 3 óra.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának tizennyolcadik ülése 1919. április 12-én, 3 és 5 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Vojinović, Stanojević, Radojičić, Radonić, Rajić, Šišić, Marković, Žic, Kovačić, Ribarić, Juras, Gazari, Belić, Signar, Lenau, Đorđević.

Cvijić jelenti, hogy Isztria térképe elkészült. A többiek ezt tudomásul veszik. Annak kapcsán, hogy valami románok a Szerbiában élő románokról és azok elterjedésének határáról kiadványt jelentettek meg, döntés születik arról, hogy Đorđević választ ír, amit francia és angol nyelvre fordítanak.

A következő ülés időpontja április 16-a, délután 3 óra.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának tizenkilencedik ülése 1919. április 16-án, 3 és 6 ½ óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Čok, Radonić, Marković, Stanojević, Radojičić, Signar, Šišić, Gazari, Žic, Slavić, Juras, Ribarić, Mihaldžić, Rajić, Vojinović, Đorđević.

Felolvasták azokat a változtatásokat a trieszti memoár kapcsán, amiket Šišić, Čok, valamint Marušić Gregorinnal egyetértésben tettek. Döntés arról, hogy a memoárt a nyomdába küldik.

Belić felolvassa elaborátumát, amely majd a sop-vidék memoárjába kerül. Marković úgy véli, hogy noha az elaborátum igen meggyőző és dokumentatív, mégsem kell most nyomdába küldeni, és ehhez a saját érveit sorolja fel (lásd az ügyviteli könyv 26 számát?). Radonić, Cvijić, Đorđević, Vojinović hozzászólása után a kérdés megvitatását a következő ülésre halasztották, miután az elnöknek sürgősen távoznia kellett, és ezért az ülést megszakították.

A következő ülésre holnap 3 órákor kerül sor.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának huszadik jegyzőkönyve 1919. április 17-én, 3 és 5 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Šišić, Marković, Stanojević, Radonić, Mihaldžić, Vojinović, Županić, Pavičić, Lenau, Belić, Radojičić, Signar, Gazari, Belić, Đorđević.

Cvijić közli, hogy a küldöttség április 16-án IV-1055 szám alatt adott kérdésre válaszolt, amiben afelől kérdezték, hogy kire vonatkozik a küldöttség tiltása, amivel minden nyomtatásra kerülő anyagot átnéznének. A szekció úgy véli, hogy a küldöttség válasza nem válasz, és sajnálja, együttal feljogosítja az elnököt, hogy legjobb belátása szerint válaszoljon.

Tresić-Pavičić beszámol arról, hogy a küldöttség elmulasztotta Palagruža szigetét magának követelni, ami a halászat miatt nagyon fontos sziget. Döntés születik arról, hogy Tresić-Pavičić írja meg Palagruža követelésének okait, és ezt küldjék el a küldöttségnek.

A következő ülésre szerdán kerül sor, 3 órákor.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának huszonegyedik jegyzőkönyve 1919. április 23-án, délután 3 és 6 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Signjar, Županić, Stanojević, Radonić, Lenau, Šišić, Vojinović, Radojičić, Rajić, Kovačić, Juras, Gazari, Đorđević.

Felolvasták a küldöttség április 20-i 1055 sz. levelét, amivel értesítik a szekciót, hogy 19. sz. jegyzékét április 19-én a küldöttség tagjaival megismertették, és az észrevétel, ami a körlevél tartalmára vonatkozik, nem erre a szekcióra és munkájára értendő.

Cvijić beszámol arról, hogy beszélt Pašićnyal a sop-vidékről, és hogy az amerikai misszióhoz küldte, hogy kifejtse az álláspontját a szekció képviselőjében, és hogy a memoárt küldjék a nyomdába vagy ne. Úgy döntöttek, hogy addig, amíg Belić nem érkezik meg, addig a kérdést nem döntenek el, miután Belić társzerzője a memoárnak.

Đorđević a saját elaborátumát olvassa, aminek címe: „Az igazság a szerbiai románokról.” Döntés születik arról, hogy francia és angol nyelven is nyomtassák ki.

Vojinović a saját Dalmáciáról szóló munkáját olvassa. Döntés születik nyomtatásáról.

A következő ülésre szombaton 3 órákor kerül sor.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának huszonkettedik jegyzőkönyve 1919. április 26-án, délután 3 és 6 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Radonić, Belić, Stanojević, Šišić, Signjar, Županić, Vojinović, Rajić, Kovačić, Juras, Radojičić, Đorđević, Čok.

Cvijić beszámol a saját megbeszéléseiről a Békekonferencia különböző bizottságaiban és határaink jelenlegi állapotáról.

Stanojević a saját Crna Goráról írt elaborátumát olvassa. Vojinović, Belić, Radonić, Đorđević Županić hozzászólása után döntés születik, hogy nyomtatásra javasolják.

A következő ülés szerdán délután 3 órákor.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának huszonharmadik jegyzőkönyve 1919. április 30-án, délután 3 és 6 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Šišić, Radonić, Stanojević, Radojičić, Signjar, Čok, Rajić, Ribarić, Žic, Mihaldžić, Belić, Kovačić, Marković, Erlich, Juras, Đorđević, Lenau, Slavić.

Stanojević beszámol arról, hogy a gazdasági szekció megkérte arra, hogy írjon egy rövid történelmi áttekintést a délszlávok történelméről, amit a „délszláv földek gazdasági viszonyai” című elaborátum elé nyomtatnának. Tudomásul vétetett.

Belić azt javasolja, hogy a sop-vidékről írt elaborátum a küldöttséghez jusson.... Döntés születik arról, hogy ő írja azt meg.

Stanojević a saját elaborátumát olvassa Skadarról, ami mint összehasonlító füzet kerülne nyomtatásra, és amit a mi szekciónk nyomtatna. Vojinović, Radonić, Zeremski, Stanojević felhívása után döntés születik arról, hogy a crnogorai kérdés mellékleteként lásson napvilágot.

A következő ülésre szombaton 3 órákor kerül sor.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának huszonnegyedik jegyzőkönyve 1919. május 3-án, délután 3 és 6 óra között.

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Županić, Šišić, Signjar, Radojičić, Vojinović, Rajić, Kovačić, Mihaldžić, Stanojević, Belić, Radonić, Žic, Čok, Slavić, Gazari, Radović, Tresić-Pavičić, Lenau, Đorđević.

Cvijić a Baranya kapcsán folytatott megbeszéléseiről számol be. Döntés születik arról, hogy Belić készít egy rövid elaborátumot Baranya kapcsán. Belić azt a levelet olvassa, ami alapján a sop-vidék fordítását a küldöttség jóváhagyja részére. Zeremski, Vojinović, Stanojević, Belić hozzászólása után döntés születik arról, hogy a kéziratot és az elaborátumot a küldöttségnek elküldik.

Tresić-Pavičić írását olvassák Vis szigetéről, amit a küldöttség mellett Wilson elnök részére is elkészített. Tudomásul veszik.

Tresić-Pavičićet megkérlik, hogy írjon választ arra a cikkre, amely a New Europe-ban jelent meg, és amely szerint az olaszoknak ítélik Losinj szigetét és Isztria egy részét.

Šišić a jugoszláv népek egységének szentelt elaborátumról értekezik, amit Stanojevićtel, Vojinovićtel, Belićtel együtt dolgozott ki. Stanojević, Vojinović, Belić reagálása után döntés született arról, hogy a bizottság elnöke dolgozzon ki egy értekezést, amit továbbít ennek az alszekciónak.

A következő ülést csütörtök 3 órakor tartják.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának huszonötödik jegyzőkönyve 1919. május 8-án, délután 3 és 6 óra között.

Jelen vannak: Zeremski, Radonić, Belić, Stanojević, Rajić, Županić, Čok, Signjar, Tresić-Pavičić, Kovačić, Slavić, Mihaldžić, Radojičić, Đorđević.

Cvijić távollétében Zeremski elnökölt addig, míg az elnök vissza nem érkezett.

Az előző ülések jegyzőkönyvét felolvasták, ami ellenszavazat és észrevétel nélkül lett elfogadva.

Blaško Rajić búcsúzik a szekciótól, mert visszatér hazájába. Tudomásul vétetett.

Belić beszámol arról, hogy a múlt ülés határozatával összhangban a sop-vidék és Baranya kapcsán írt elaborátum továbbításra került a küldöttséghez. Továbbá beszámol arról, hogy a jugoszlávok egységéről szóló elaborátum kidolgozására kijelölt bizottság Stanojević, Šišić, Vojinović Belić összetételben már találkozott, és hozzálátott a munkához. Tudomásul vétetik.

A következő ülés hétfő 3 órakor.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának huszonhatodik jegyzőkönyve 1919. május 12-én, délután 3 és 5 óra között.

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Radonić, Radojičić, Čok, Stanojević, Šišić, Signjar, Ribarić, Županić, Vojinović, Đorđević, Belić, Lenau, Kovačić, Slavić, Gazari.

Az előző ülés jegyzőkönyvét elolvasták és elfogadták.

Cvijić a Slobodan Jovanovićtel folytatott beszélgetésről számol be, aki azt javasolta neki, hogy meg kellene kérdőjelezni minden bolgár hazugságot, amit a szerb határok kapcsán nyilatkoztak, és hivatalosan is az alszekció álláspontját közölni. Ezek után következett Belić, Zeremski, Đorđević, Stanojević, Cvijić álláspontjának ismertetése. Ezek után született az a döntés, hogy Đorđević jelentkezzen Jovanovićnak a közös munka kapcsán.

A következő ülés pénteken 3 órakor.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának huszonhetedik jegyzőkönyve 1919. május 16-án, délután 3 és 6 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Zeremski, Radonić, Ribarić, Županić, Kovačić, Slavić, Vojinović, Stanojević, Belić, Mihaldžić, Šišić, Čok, Signjar, Đorđević.

Felolvasták, és elfogadták a huszonhatodik ülés jegyzőkönyvét.

Vojinović beszámol arról, hogy minden, a jugoszlávok egységére vonatkozó elaborátumot átnéz, és hogy a napokban rendezi, és felolvassa azokat az alszekciónak.

Vojinović arról számol be, hogy küldöttségünk közlése szerint az olaszok minden igyekezetükkel azon vannak, hogy bebizonyítsák azt, hogy az osztrák kormány módszeresen processzualta a délszlávokat az olaszok ellen. Vojinović magára vállalta, hogy ennek kapcsán kidolgozza a Dalmácáról írt memoárt, Ribarić, Šišić, Čok Trieszt, Šorli Gorica (Gorizia) kapcsán. Tudomásul veszik.

Radonić arról számol be, hogy a küldöttség néhány magyar lakosú település nyilatkozatát is eljuttatta hozzá, amiben azt kérik, hogy csatlakozzanak Jugoszláviához. Ő ezeket a nyilatkozatokat Mihaldžićyal átnézte, és a küldöttségnek beszámolt azokról. Tudomásul véve.

Stanojević arról számol be, hogy a mi memoárjainkkal azonos fedővel ellátott, azonos formátumú írás jelent meg. Felhatalmazták az elnököt, hogy foglalkozzon a kérdéssel, és hogy a szekción kívül kiadott brossúráknak ne legyen olyan formája, mint amilyen a mi kiadványunk, és hogy ne lehessen összekeverni azokat.

Kovačić kéri a szekció minden tagját, hogy a barátokkal folytatott magánbeszélgetések során is minden erejükkel azon legyenek, hogy a veszélyben lévő szlovén vidékeink érdekében tegyenek meg mindent. A szekció minden tagja egyezett Kovačić gondolatával és megígérték, hogy a mostani erőfeszítések felett is azon lesznek, hogy népünk ne kerüljön idegen hatalom alá. Erről beszélt Belić, Čok, Đorđević, Stanojević, Cvijić is, és döntés született arról, hogy egy külön dokumentumot küldjenek ennek kapcsán Wilson, Lloyd George és Clemenceau részére.

A következő ülés időpontját később határozzák meg.

A néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának huszonnyolcadik jegyzőkönyve 1919. május 29-én, délután 3 és 6 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Vojinović, Ribarić, Šišić, Županić, Mihaldžić, Radonić, Slavić, Belić, Kovačić, Šorli, Đorđević.

Mihaldžić beszámol tárgyalásáról Temperleyvel, aki az angol küldöttségben Baranya kérdésével van megbízva. Tudomásul véve.

Cvijić beszámol a különböző bizottságokban határaink kapcsán folytatott beszélgetéseiről. Tudomásul véve. Bemutatja a „Frontières Septentrionales des Yougoslaves” című tanulmányát. Tudomásul véve.

A következő ülés kedden, 4 órakor lesz.

A néprajzi-történelmi bizottság tizenegyedik ülése, amit 1919. június 6-án tartottak, délután 3 és 6 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Vojinović, Radonić, Kovačić, Šišić, Stanojević, Ribarić, Belić, Đorđević, Županić, Lenau.

Felolvasásra került a néprajzi-történelmi szekció jugoszláv kérdések egészével foglalkozó alszekciójának huszonhetedik és huszonnyolcadik ülésének jegyzőkönyve.

Miután az alszekciók befejezték munkájukat, olyan döntés született, hogy megszüntetik azokat, és munkájukat a szekció végig ezentúl.

Vojinović közli, hogy a jugoszláv nemzeti egység elaborátummal jövő csütörtökön készül el, és hogy akkor tartsák meg a következő ülést, amikor az elaborátum felolvasására is sort kerítene. Elfogadva.

Vojinović beszámol arról, hogy a Wilsonnak, Lloyd Georgenak és Clemanceau-nak küldött jegyzék a szlovének kérdésében (lásd a huszonhetedik jegyzőkönyvet) megírták, és elküldték, majd ezután kérték a délszlávok helyzetét Ausztriában bemutató memoárt.

Cvijić beszámol a bolgár határral foglalkozó bizottságnál végzett tevékenységéről. Tudomásul véve.

Felolvasásra került a küldöttség 1919. június 4-i 1984. sz. jegyzéke, ahol azt kérdik, hogy van-e a szekciónak olyan tagja, aki befejezte a munkáját, és hazájába küldhető. Döntés születik arról, hogy a munkájukat befejezők hazatérjenek, a többiek pedig folytassák munkájukat.

A következő ülés csütörtök 4 órakor lesz megtartva.

A néprajzi-történelmi bizottság tizenkettedik ülése, amit 1919. június 14-én tartottak, délután 3 és 5 óra között

Jelen vannak: Cvijić, Vojinović, Šišić, Ribarić, Stanojević, Radonić, Đorđević, Lenau

A tizenegyedik ülés jegyzőkönyvét felolvasták, és elfogadták.

Vojinović beszámol a jugoszláv egységről írt elaborátumáról. Döntés született arról, hogy elolvassák, hogy megismerkedjenek tartalmával, és esetleg bírálhassák azt, majd a nyomdába küldhessék.

Stanojević bemutatja a bajai iskolai felügyelőt, Aranickit, aki újabb adatokat hozott Baja környékéről. Aranicki beszámol a Baja környéki helyzetről.

A következő ülésre pénteken 3 órakor kerül sor.

A néprajzi-történelmi bizottság tizenharmadik ülése, amit 1919. június 20-án tartottak, délután 3 és 4 ½ óra között

Jelen vannak: Cvijić, Vojinović, Šišić, Belić, Erlich, Kovačić, Lenau, Ribarić.

Cvijić közli, hogy néhány nap múlva Brüsszelbe utazik az Akadémiánk küldötteként...

Döntés születik arról, hogy mielőbb összegyűjtik a szekciók munkájának eredményeit, és intézeteknek és könyvtáraiknak küldik szét.

A memoárokat két nagy csoportba lehet sorolni, az egyik az északi határookra vonatkozó memoárok, míg a másik az adriai kérdés kapcsán papírra vetettek.

Határozat születik arról, hogy a néprajzi-történelmi bizottság jegyzőkönyveit átírják, és tartós megőrzésre Cvijićnek adják át.

A következő ülés hétfőn, e hó 23-án délután 3 órakor kezdődik.

[illegible]

Dátum/ résztvevő	IV.8. (II/17)	IV.12. (II/18)	IV.16 (II/19)	III.17. (II/20)	IV.23. (II/21)	IV. 26. (II/22)	IV.30. (II/23)	V.3. (II/24)	V.8. (II/25)
Cvijić	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Belić	+	+	+	+		+	+	+	+
J. Radonić	+	+	+	+	+	+	+	+	+
St. Stanojević	+	+	+	+	+	+	+	+	
T Đorđević	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Vojinović		+	+	+	+	+		+	+
Marković	+	+	+	+			+		+
Zeremski			+	+	+	+	+	+	
Tresić-Pavičić				+				+	+
Čok			+			+	+	+	
Županić				+	+	+		+	+
Šišić		+	+	+	+	+	+	+	+
Šenoa									
Mihaldžić			+	+			+	+	
Signjar	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Slavić			+				+	+	
Radović								+	+
Kovačić	+	+			+	+	+	+	+
Rajić	+	+	+		+	+	+	+	
Radojičić	+	+	+	+	+	+	+	+	
Gazari	+	+	+	+	+			+	+
Erlich							+		
Ribarić	+	+	+				+		
Žic	+	+	+				+		
Lenau	+	+		+	+		+	+	
Juras		+	+		+	+	+		
Žok	+							+	
Marušić	+								

Dátum/ résztvevő	V.12. (II/26)	V.16. (II/27)	V.29. (II/28)	VI.6. (I/11)	VI.14. (I/12)	VI. 20. (I/13)
Cvijić	+	+	+	+	+	
Belić	+	+	+	+		
J. Radonić	+	+	+	+	+	
St. Stanojević	+	+		+	+	
T Đorđević	+	+	+	+	+	
Vojinović	+	+	+	+	+	+
Zeremski	+	+				
Čok	+	+				
Županić	+	+	+	+		
Šišić	+	+	+	+	+	+
Mihaldžić		+	+			
Signjar	+	+				
Slavić	+	+	+			
Kovačić	+	+	+	+		+
Radojičić	+	+				
Gazari	+					
Erlich						+
Ribarić	+	+	+	+	+	+
Žic						
Lenau	+			+	+	+
Šorli			+			

IRODALOMJEGYZÉK

Arhiv Jugoslavije, Delegacija Kraljevine SHS na konferenciji mira u Parizu, F334, F336.

Cvijić, J. (1965). *Autobiografija i drugi spisi*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Cvijić, J. (1987). *Sabrana dela. Govori i članci. Knj. 3 (tom I)*. Beograd: SANU – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Cvijić, J. (2009). *A Balkán-félsziget és a délszláv országok*. Szabadka – Újvidék Vajdasági Művelődési Intézet.

Ekmečić, M. (1973). *Ratni ciljevi Srbije 1914*. Beograd: Politika – Biblioteka Srpsko pitanje.

Gaál, Gy. (É.n.). *Délvidék – Vajdaság Trianonban*. In: <http://ski.vmmi.org/trianon/gaaltrianon.html> a letöltés dátuma: 2013. május 3.

Hornýák, Á. (2010). *Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs: Bocz Nyomdaipari kft.

Katona, Cs. (2010). *Összefoglaló a Külügyminisztérium számára az 1919-es párizsi békekonferenciáról*. http://www.archivnet.hu/diplomacia/osszefoglalo_a_kulugyminiszterium_a_szamara_az_1919es_parizsi_bekekonferenciarol.html?oldal=1 letöltés dátuma: 2013. március 13. 13.42

Krizman, B., i Hrabak, B. (ur.) (1960). *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919–1920*. Beograd: Institut društvenih nauka. Odeljenje za istorijske nauke.

A Matica Srpska arhívumából, Istorijisko-etnografska sekcija, M14.507.

A Matica Srpska arhívumából, Sa konferencije mira, M14.511.

Matijević, Z. (É.n.). *Države Slovenaca, Hrvata i Srba*. <http://documents.tips/documents/zlatko-matijevicdrzave-slovenaca-hrvata-i-srba.html> letöltés dátuma: 2013 május 3.

Mitrović, A. (1969). *Jugoslavija na konferenciji mira 1919–1920*. Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.

Mitrović, A. (1975). *Ragranice Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919–1920*. Novi Sad.

Mitrović, A. (2003). *Političke konsekvence prodora Solunskog fronta*. In: *Istorija 20. veka* (31–49).

Protić, M. (1930). *Zlatni dani Subotice. Od oslobođenja do potpisa mira 13. nov. 1918 – 4. juna 1920. Zapis i istorija*. Subotica: Gradska štamparija i knjigoveznica.

Piše, M. (2009). *Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914–1919. Istorijski pregled. Etnološko-antropološke sveske, 14*, 43–77.

Romsics, I. (1996). *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Budapest: Oziris Kiadó.

A Srpska akademija nauka i umetnosti arhívumából, Zaostavština Jovana Cvijića, F13484/587.

Stojančević, V. (red.) (1965). *Jovan Cvijić autobiografija i drugi spisi*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Šišić, F. (1920). *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS 1914–1919*. Zagreb: Matica hrvatska.

Trgovčević, Lj. (1986). *Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države*. Beograd: Narodna knjiga – Srpska književna zadruga.

Vlahović, P. (1987). *Rad Jovana Cvijića na proučavanju etnopsihičkih osobina stanovništva Srbije*. In: Pisci naše etnologije i antropologije (79–95). Beograd.

Arpad Pap

ZAPISNICI ETNOGRAFSKO-ISTORIJSKE KOMISIJE KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA¹⁶

Rezime

Andrej Mitrović, najznačajniji poznavalac tog perioda tvrdi da nije sačuvana nikakva dokumentacija o radu i sastavu ove sekcije. Ova napomena potvrđuje da u trenutku ove izjave nije imao saznanja o postojanju zapisnika¹⁷ u arhivi rukopisa novosadske Matice srpske.

Ovi zapisnici, koje sam lično preveo na mađarski jezik, potvrđuju da je nakon prve, preliminarne sednice, na kojoj su prisustvovali i članovi političke delegacije (dana 24. januara 1919. godine), još istog dana započela sa radom sekcija, ponekad zvana kao etnografska-istorijska, a ponekad kao teritorijalna komisija. Među najznačajnijim problemima, osim određivanja naziva, našlo se pitanje delokruga i pozicioniranja sopstvenih odluka. Nakon što je sekcija održala prvih deset sednica (između 24. januara i 15. februara), njen predsednik, Jovan Cvijić, smatrao je svrsishodnijim da se rad nastavlja u podsekcijama, verovatno radi povećanja efikasnosti. Sačuvan je zapisnik sa ukupno dvadeset i osam sednica između 17. februara i 29. maja 1919. godine, pa je od 6. do 20. juna nastavljen rad još tri puta kao etnografsko-istorijska komisija, umesto prethodne podsekcije za jugoslovensko pitanje. U arhivskim izvorima nisam našao tragove aktivnosti nakon 20. juna.¹⁸

Na osnovu sačuvanih zapisnika, mogu se razlikovati tri markantno drugačija perioda u radu sekcije:

Prva faza je trajala od osnivanja do sredine marta i obuhvatila je kako rad jedinstvene komisije, tako i aktivnosti podsekcija. Osnivanje podsekcija je verovatno iziskivana raznovrsnošću zadataka i nedostatkom vremena, pošto je do sredine februara raspravljano pitanje Banata, Bačke, Baranje, Skadra, Rijeke, Istre, Gorice, podeljeni su zadaci, a 21. februara je već bio raspoloživ memorandum o Rijeci, kao i memorandum

¹⁶ Izradu studije podržao je sekretarijat za Mađare van granice, Mađarske akademije nauka, stipendijom „Domus”.

¹⁷ Međutim, Ljubinka Trgovčević, njegova supruga, mada ograničeno, ali se ipak poziva na iste prilikom izdavanja knjige 1986. godine; razlog za ograničeno korišćenje možemo naći u činjenici što su zapisnici u rukopisu redovi Tihomira Đorđevića, pisani ćirilicom pismom, a koji su veoma teško čitljivi za neupućene čitaoc.

¹⁸ Zapisnike sekcije vidi u prilogu rada.

o Banatu. Nakon toga je sledilo saslušanje u teritorijalnoj komisiji 25. februara gde je predsedavao Tardieu, a na kojoj je na pitanje Banata, Cvijić dao već iskristalisan odgovor, dok je kod ostalih pitanja samo improvizovao.¹⁹ Posle saslučanja u Tardieu-komisiji, sastavljen je prvobitni tekst memoranduma o Baranji, dok su nakon uspešnog završetka i slanja na štampanje memoranduma o Banatu i Bačkoj, Radonić, Stanojević, Bilić, Marković i Vojinović dobili novi zadatak, ovaj put u vezi Makedonije, Međumurja i Skadra.

U drugoj fazi, od sredine marta, još uvek strahujući od nedostatka vremena (prema Cvijićevim saznanjima teritorijalna komisija nije nameravala ponovo sastati posle sredine marta), Cvijić je pozvao u Pariz stručnjake sa strane, dobre poznavaoce lokalnih prilika.²⁰ Broj lokalnih uglednika je dostigao svoj vrhunac početkom maja: 3. maja bilo ih je prisutno dvadeset i jedan, pa je ovaj broj postepeno smanjen. Ovu fazu je okončao čitanjem složene studije predsednika sekcije o severnoj granici države, dana 29. maja.²¹

Dok je prvu fazu karakterisalo brzo, užurbano pisanje memoranduma, u trećoj fazi – pored pitanja Koruške i Dalmacije – došlo je do *sitnih* koraka radi davanja manjih popusta: sa ciljem da se odredi pripadnost takvih gradova (npr. Baje ili Mohača), koji ranije nisu bili na spisku teritorijalnih potraživanja, ali uz hrabrenje sa strane, nisu smatrali nemogućim čak ni osvajanje istih.²²

¹⁹ Vidi zapisnike u prilogu.

²⁰ „Pariz, 20. mart 1919, delegacija Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji, br. 645. Predsedniku etnografske sekcije.

Uz saznanje naše Vlade, juče je stigao u Pariz bunjevački sveštenik iz Subotice, Blaško Rajić, dobar poznavalac Bačke i Bunjevaca. Bilo bi dobro da ga lično upoznaju kako naši prijatelji, tako i naši neprijatelji, da bi se uverili da su Bunjevci isti kao Srbi i Hrvati” (SANU, 13484/587).

²¹ Vidi odgovarajući deo priloga.

²² Prema mišljenju Cvijića (kako to piše Mitrović), zadatak sekcije bi bio da izradi karte spornih područja i da nabavi takve serije podataka koji mogu poslužiti kao dokaz u slučaju i najmanjih sela. Članovi sekcije su imali i savetodavnu ulogu, pa je Cvijić sa razlogom naveo propust što komisija za teritorijalna pitanja nije imala jugoslovenskog člana.

Papp Árpád¹

Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagóga tér 3.

24 000 Szabadka, Szerbia

e-mail: papp.arpad.1968@gmail.com

UDC 94(100)"1914/1918"

A HÁTORSZÁG – A 86. CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI GYALOGEZRED TOBORZÓKÖRZETÉNEK – MINDENNAPJAI A NAGY HÁBORÚBAN²

**Előzetes megjegyzések és munkálatok a készülő kiállításához és az azt kísérő
katalógushoz**

EVERYDAY LIFE IN THE HINTERLAND CONCERNING THE RECRUITING DISTRICT OF 86. IMPERIAL AND ROYAL INFANTRY REGIMENT

Notes and preliminary work for accompanying exhibition and catalog

Apsztrakt: Az első világháború történetével foglalkozó kutatások és kiállítások zöme a háborús eseményeket, és az azokkal kapcsolatban álló jelenségeket – hadiesemények, ütközetek – vizsgálja: ezzel együtt is különbség teendő a közvetlen hadieseményeknek kitett és az attól megkímélt területek mindennapjai között. Miután a korabeli Bács-Bodrog vármegye nem volt hadiesemények színhelye, de miután az ország hadban állt, annak mindennapjait is befolyásolta a háború. A tanulmány a következő kérdésekre keres választ: egyrészt milyen mértékű háborús részvételt kell feltételeznünk a háború négy és fél éve alatt (ezt elsősorban statisztikai adatok útján kísérli meg) a vizsgált területen, másrészt mi mindent tekinthetünk a mindennapi élet megnyilvánulásának. Ez utóbbi kérdés vizsgálata annál fontosabb, mert ez eddig nem képezte a helyi vizsgálatok tárgyát.

Kulcsszavak: hátország, mindennapi élet, Bács-Bodrog vármegye, tehervállalás

Abstract: The majority of the investigations and exhibitions concerning World War I examine mainly the wartime events and phenomena related to it: military events or battles. Nevertheless, we should also have a closer look at the everyday life during this period, in which a difference can be observed between those areas directly exposed to military events and those that were spared. Bács-Bodrog County of that time was not a scene of military events itself. However, the country was at war, so the everyday life of the county was also affected by it. This study is looking for answers to the following questions: on the one hand, what degree of participation in the war should be assumed of the studied area during the four and a half years of war (this is examined primarily by means of statistical data), and on the other hand, what can be considered a manifestation of everyday life. The examination of the latter issue is more important because it has not been the subject of local studies yet.

Key words: hinterland, everyday life, Bács-Bodrog County, taking on a burden

¹ Dr. Papp Árpád, etnológus–antropológus, kurátor

Dr Arpad Pap, ethnologist–anthropologist, curator

PhD Árpád Papp, ethnologist–anthropologist, curator

Közlésre átadva: 2015. december 20.

Közlésre javasolva: 2015. december 25.

² A cikk A hátországban projekt eredményeként jött létre, *Mindennapok Szabadkán az I. világháború éveiben* címmel, amelyet a Szerb Köztársaság Művelődési és Tájékoztatási Minisztériuma, illetve Tományi Művelődési és Tájékoztatási Titkársága támogatott.

BEVEZETŐ

A Szabadkai Városi Múzeum történelmi, művészettörténeti és néprajzi osztálya – az interdiszciplinaritás kétségtelenül fennálló előnyeit kihasználva – az első világháborúról, más szövegkörnyezetben Nagy Háborúról közös kiállítással kíván megemlékezni. Az ily módon szerveződő múzeumi tevékenység – tapasztalataink alapján – lényegesen több előnnyel jár, mint a menet közben kötendő kompromisszumok hátrányosnak ítélt következményei. Korábbi pozitív tapasztalatoktól vezérelve határozták el tehát a három osztály kutatói, hogy a jelzett időszak mindennapi életéről gyűjtenek kiállításra alkalmas, és eddig nem publikált új információkat, amiket olyan katalógus kíséretében bocsájtanak útjára, melyek a régió specifikus vagy éppen átlagos jellegét még inkább egyértelművé teszik.

A Szabadkai Városi Múzeum jelenlegi alaptevékenysége három község területén folyik: ez a szabadkai, a topolyai és kishegyesi község, korlátozva ezáltal a korábbi történelmi egységek vagy tetszőleges értelmezési tartományok – mint ahogy a továbbiakban bővebben kifejtem okát, a címben jelzett katonai alakulat toborzókerületének egésze – mentén, azok egészén folyó kutatást. A régió ilyen adminisztratív felosztásának kultúrpolitikai előzményei vannak, és többször jelentettek gondot, mintsem könnyítést a mindenkorin munká folyamán az elmúlt évtizedekben. Szerencsére ez a korlátozás elsősorban a klasszikus múzeumi tevékenységre vonatkozott, az összehasonlítás, elméleti tevékenység – rész- és összefoglaló tanulmányok – során már nem kötnek gúzsba ilyen gátak.

A FOGALMI RENSZER DEFINICIÓS ÉS ÉRTELMEZÉSI NEHÉZSÉGEI, MÓDSZERTANI ÉSZREVÉTELEKKEL

Az időszak

Az első világháború bő négy évének bemutatása a centenárium közeledtéig nem került a figyelem középpontjába – főképpen nem bővebb környezetünkben, Közép-Európában. Számos okot sorolhatunk fel ennek magyarázataként, ehelyütt néhány tetszőlegesen kiválasztott ok álljon itt: az Osztrák–Magyar Monarchia területe nem volt közvetlen hadiesemények helyszíne, ennek okán a klasszikus tárgybemutató (fegyverek, ütközetek leírása) oldaláról történő megközelítés nem vezetne olyan eredményre, aminek alapján a hátszín mindennapjai világosan kirajzolódna.

Tágabb időkontextusba – a korábbi időszak rendelkezésre álló adataival való összehasonlítás módszere – helyezve pedig csak a korábbi időszak bőségéről, majd a háború alatt bekövetkező hátszíni jellegből fakadó restriktív életmódról lehetett volna, – és mint a vizsgálatunk után kiderül, lehet kizárólag – beszámolni.

A harmadik szempont az utódállamok „új időszámítása” lenne, ami meglehetősen egyoldalú, korántsem a korábbi időszakot minden részletében bemutató, elsősorban saját legitimizációs kényszerétől vezérelt szemlélet.

Tekintettel arra, hogy a vizsgált terület közigazgatásilag az Osztrák–Magyar Monarchia magyarországi részéhez, Bács-Bodrog vármegyéhez tartozott az említett időszakban,

és hogy csupán a trianoni békekötés után lett az utódállam része, a mindennapi élet és egyáltalán a mindennapok alapszintű megragadását nem tudom másként elképzelni, mint a korabeli statisztikák és egyéb források útján. Az időszak megragadására tehát a statisztikai adatokat és a puha (szubjektív) adattári és levéltári, illetve újságcikkek mentén folyó adatok összefüggéseiben való értelmezését tekintem módszertanilag elfogadhatónak.

Mindennapi élet, mindennapiság

A világháború harci eseményei mögött folyó mindennapi élet – a háború jellegéből adódó sajátosságokból, mint a férfiak bevonulása, a háború borzalmainak, a rokkantak, hadiárva, hiánycikkek, nélkülözés, kényszerbeszolgáltatás – általánossá válásával alapjaiban változott meg. Azzal, hogy ilyen módon billent meg a háború előtt strukturális értelemben egyensúlyban lévő társadalom, olyan jelenségek vizsgálatát eredményezte, mint a nők helyzete, a feminizmus, a hadiápolás, hadisegélyek, melyek valóban a férfiak „eltűnése” okán lettek markánsak és eredményesek. Ez a szemléletmód a férfi-nő viszony oldaláról közelítene meg – a nők szerepének hangsúlyossá válásával – a mindennapiság kérdését, és a közösségtől távolmaradó férfi helyére lépő nő megerősödött szerepét és annak színtereit vizsgálná.

Ugyancsak hagyományos vizsgálat tárgyát képezi a beszolgáltatás, a hadiipar, a háborús célokat szolgáló tevékenység más formái is. Ettől a hagyományos szemlélettől sem tudunk maradéktalanul megszabadulni, hiszen a korábbi feldolgozások is ezeket a szempontokat követték. Ez az olvasat a hadiesemények anyagszükségletét kielégítő hátszági megfelelő párosával definiálható legegyszerűbben.

Másként – struktúrát feltételezve, amire még visszatérünk a megfelelő helyen – is megragadható a mindennapi élet mikéntje, ami nem feltétlenül tagadja a fenti megfigyelési és elemzési szempontokat, hiszen a „mindennapi élet”, illetve a „mindennapiság” megragadására korántsem áll rendelkezésre olyan minőségű és mennyiségű forrás, mint például a mindennapi élet ellentétpárjaként értelmezett „ünnepi, extraordináris” pillanatok vagy időszak felidézése. Számos ok mellett csupán egyetlen: az „emlékezetes esemény” terminus az emlékezés szükségszerűségével, többletével felruházott eseményt jelent, ami elüt a „mindennapi élettől”. Ebből a mindenki számára elfogadható tényből módszertani bonyodalmak is származnak, amiről a későbbiekben ejtünk szót. Ehelyütt maradjunk annál a látszólag felületes meghatározásnál, hogy a mindennapi élet alatt az alapvetően szokványos mederben folyó, mindennapok során tapasztalható, az ünnepi vagy rendkívüli eseményektől eltérő élet leírására törekszünk annak ellenére, hogy róla szól legkevesebb híradás.

A „hátszág”

A „hátszág” fogalma katonapolitikai értelemben, elvben világos meghatározást hordoz, hiszen ellentétpárja a frontvonalnak, a háborús események színterét és annak hátterében húzódó, meghatározatlan kiterjedésű területet érthetünk alatta: úgy tűnhet, hogy a mindenkor háborúk időrendi előrehaladtával ez a „hátszág” funkciókkal ellátott sáv vagy régió egyre inkább kiszélesedett, hogy a totális háborúk esetében – és az első világháborút már ismérvei alapján annak tekinthetjük – az egész ország hátszággá váljon. Ennek egyszerűsítéseként: a hátszág földrajzi értelemben mindaz, ami nem a frontvonalon található, és nem folyik területén közvetlen hadicselekmény.

Az első világháború már az első évben bizonyította, hogy nem csupán díszes uniformisokban tetszelgő tisztek és altisztek felvonulását kell érteni alatta, hanem az előzetes becsléseket messze felülmúló hátországi angazsáltságot is. Ennek értelmében nem csak a hadieseményekkel közvetlenül és közvetve kapcsolatban álló hadseregek, de a hadban álló országok is függvényévé váltak a háborús eseményeknek: nők, férfiak, gyerekek, a hátország teljes infrastruktúrája.

Mindennapi élet a fronton és a hátországban – néprajzi aspektusból szemlélve³

Általánosságban - némiképp vitába szállva történészekkel, keserű tapasztalatokkal bíró bölcsekkel - a mindennapi, egyszerű ember természetes, nyugalmi állapota békében, gyarapodásban következik be, ennek tükrében a háborús állapotok - katonáskodás, csatározás - nem tekinthetők annak. Az első világháború egésze kétségtelenül és döntően imperatívusként befolyásolta számos (hát)ország szerepébe kényszerülő állam mindennapjait, meghatározva és alárendelve azt saját céljainak. Ugyanakkor a háborúban részt vevők is törekedtek valami "békebeli" állapot vagy látszat kialakítására, jobb esetben a békebeli állapot látszatába való visszakerülésre.

Ha tehát a háborút, hadbavonulást, öldöklő tusákat és azok minden velejáróját szemléljük mint a jelenség egyik pólusát, és az általa így módon meghatározott "rendkívüli élet" maga a harc, a katonai akciók, szuronyroham stb, annak ellenpólusa megvalósulhat a katonáskodás kapcsán, a harc szünetében, és a hátországban egyaránt.

Ha a *katonai szolgálatát töltő* egyén szempontjából vizsgáljuk a „hátországi élethelyzetet, úgy a katonai szolgálat, frontszolgálat szünetében - és erre vonatkozóan szép számban akadnak példák, - a katonák körleteiket igyekeztek szépíteni, kis - békebeli városi struktúrákat idéző városkákat hoztak létre, vélhetően otthoni vagy egyéb mintákat követve, azokhoz igazodva. Ugyancsak, a szigorú katonaélet szüneteiben visszavedlik korábbi civil életének szereplőjévé, otthonától távol is, így némi megengedéssel a nem fegyverben töltött idő is "specifikus hátországi" időnek tekinthető: korábbi foglalkozásának fortélyaihoz nyúlva tesz kísérletet a helyzet jobbítására.

A *valódi* - tehát a frontoktól, csatazajtól távol, civil ruhában töltött idő - *hátországi tér és idő* viszont közvetetten kapcsolódik a háborúhoz: mindazon funkcióját el kell látnia, ami a sikeres és eredményes háborúzás előfeltétele: biztosítani a nyersanyagot, élelmet, lőszert, és akadálytalaná tenni az ellátást. Amiben merőben különbözik a "valódi békebeli" állapotoktól, az a korábbi pénzkereső személy távolléte, a fennmaradáshoz szükséges kezek nélkülözése, és helyettesítésének imperatívusza.

A két egymásra támaszkodó végpont között több olyan átmeneti folyamat is feltételezhető, melyek kiindulási és végpontjuk szempontjából ellentétesek: a katona, aki hazavágyódik, és civil életéhez térne vissza, más technikához folyamodik - mondjuk leszerelése, alkalmatlanná tétele érdekében - mint a katonaságban eltöltött időt elviselhetőbbé tevő otthoni impulzusokkal őt feltölteni, ellátni kívánó hazaiak.

³ A katonaság mint specifikus és totális társadalom viszonylag korán - magyar szempontból először Georg von Gaal: *Marchen des Magyaren* (Wien 1822) esetében - keltette fel az akkor még éppen csak lábra kapó néprajztudomány érdeklődését. A Gaal-féle gyűjteményt követően már korántsem a kényszerűségből éveket együtt szolgáló férfiak otthonról hozott folklórtudása, hanem a katonaság során tanult, majd más környezetben előadott katonanóták keltették fel a kutatók figyelmét.

Amennyiben az egyértelműen alárendelt szerepet formáló kiváltó ok (a háború) megszűnik, az átmenetet megtestesítő jelenségek is megszűnnek, vagy visszazökkennek eredeti – nyugalmi – állapotukba.

Csupán a katonazubbonyt magán viselő szempontjából vizsgálva, a számításba vehető témacsoportok így módon tehát legalább három csoportba sorolhatók: a katonák civil alapon nyugvó tevékenysége (civil életmód, életforma, foglalkozás űzése a fronton), a katonák azon szándéka, hogy visszakерüljenek egy civil, békebeli állapotba – akár öncsonkítás, akár fertőző betegségek szerzésével, vagy szimulálással, de ide tartoznak a kapcsolattartás modelljei (levelezés, csomagok küldése, és szállítása).⁴ A hamadik- katonaságtól függő állapot az otthoni sebesültápolás biztosítása⁵ lenne.

A hátszázág szempontjából az otthonmaradottak helytállása, a távollevők helyett érdekelni figyelmet, de ugyanúgy hátszázági tevékenység a sebesült katonákat, valamint a rokkantak és az elesettek családtagjait támogató hadsegélyező akciók⁶ és hadigondozás⁷ megszerve-

⁴ „Wienachtsurlaub nicht gestattet.” – karácsonyi szabadságot nem engedélyeztek, így volt a napi parancsban. Ennél fogva a lefele menő vonatok zsufolva voltak, asszony-zászlóaljok törtek be a különböző átszálló állomásokon, parasztasszonyok, kis polgári és uri asszonyok hadba kötvé fejüket, lehetetlen cekkerekkel, lapos kerek dobozokkal, bőrdöndőkkel: hordár, hordár kiabálták, és az utasok szemébe néztek, hogy azok segítsenek. Valóságos karácsonyi trén ment lefelé s a cekkerekből hólyagpapírral bekötött fizek kanikáltak ki.

– Ugyan mit tetszik benne vinni, nagysága volt a kérdés. Tetszik tudni, kérem szépen, az uram, izé, népfölkelő, szereti a töltött káposztát, gondoltam magamban, egy kis tölteléket viszek neki, szegény augusztus óta nem evett hazait, – nem tetszik tudni, kérem szépen, hogy zugsführer Kis Péter hol lehet: És így mentek (Fényes, 1914).

⁵ Magyarokizsa város már 1902-ben kötelezettséget vállalt a Honvédelmi Minisztérium felé, melynek értelmében háború esetén – feltételezhetően a gyógyvízre alapozva – biztosítja 200 sebesült, de már lábadozó katona teljes gyógykezelését és ellátását.

Az 1914 augusztusában Szerbia ellen megindított hadjárat a kezdetektől fogva nagy emberveszteségeket okozott a Monarchia haderejének. Az elesettek mellett nagyszámú sebesültről és betegtről is gondoskodni kellett. Ez engedményekre készítette a várost: a létrehozott kisegítő kórháznak minden ide utalt sebesültet és beteget be kellett fogadnia. A kisegítő kórháznak a Haynald-féle Leánynevelő Intézet adott otthont... Az első sebesültek már 1914. október 5-én megérkeztek. Kezdetben valóban csak könnyebb sebesültek érkeztek, mert meglehetősen alacsony volt a halálozási arány, ám annál magasabb a kezelt betegek száma. A polgármester erről 1915 márciusában a következőket mondta: „A sebesültek 1914. október 5-től megkezdett a mai napig csoportokban küldettek ki gyógykezelésre, számszerint 588-an. Ezek közül gyógyultan visszautaltatott 551, meghalt 4, kezelés alatt áll jelenleg 33” (Nagy, 2013).

⁶ „Az 1914 augusztusában uralkodói parancsra életre hívott Hadsegélyező Hivatal is széles, az önkéntes segélynyújtás minden területére kiterjedő tevékenységet folytatott. Támogatta a fronton küzdő katonákat; segítette a háborúban elesett, vagy a megbetegedett katonák hozzátartozóit; jelentős bevételekkel növelte az özvegyek és árvák számára létesített pénzalapot. E törekvések megvalósításában szorosan együttműködött a karitatív szervezetekkel és az egyházakkal. E harmonikus kapcsolatok eredményeként különböző akciókat, mozgalmakat szerveztek, készpénzt és természetbeni adományokat gyűjtöttek.” Debrecenben például: „...Hetenként egyszer-kétszer katonazenekar szórakoztatta az otthon vendégeit. Vasárnaponként pedig mozgófilmeket vetítettek. Ünnepeken kaláccsal, süteménnyel, gyümölcscsel és más finomságokkal lepték meg a betérő katonákat” (Topor, 2015).

⁷ Az első világháború során alkalmaztak először tömegmértben nőket férfiak ápolására, nemcsak Nyugat-Európában, de a Monarchiában is. A rendelet hasonló elbárást biztosított az ápolónőknek,

zése, a harctérre visszatérő katonák búcsúünnepségei⁸, valamint a feministák akciói és a nők szavazati jogáért való küzdelem.⁹

Amennyiben kísérletet teszünk a felsorolt szempontok rendszerbe foglalására: az alábbi táblázat lehetséges modellt képez. Ami szembeűnő - bár kézenfekvő dolog - hogy a nők esetében nem számolhatunk közvetlen frontszolgálattal, hanem a frontvonalak hátszágában teljesítenek ápolónői szolgálatot, először a történelem során. A hadseregeket hagyományosan kísérő jelenségnek kell tekintenünk a prostitúciót, amely azért kapott hangsúlyos szerepet, mert talán először fordult elő annak gyakorlata, hogy a frontszolgálat elkerülése végett fertőzték meg magukat a katonák.

mint a közkatonáknak. Az ápolónők illetményeit a császári és királyi hadügyminisztérium 1915. évi 29445/14. számú rendelete határozta meg. A rendelet alapján az ápolónők utazási illetményt kaptak a tartózkodási helyükről a behívási állomásra, majd innen az alkalmazási területükre történő utazáskor, mégpedig a katonai menetlevél alapján a II. kocsiosztályra... A szolgálat ideje alatt 4 korona napidíj illette meg őket, mely a behívó állomáson történt jelentkezés napjától kezdődően az elbocsátás napjáig járt (Szóts, 2013).

⁸ Külön eseményszámba mentek a harctérre visszatérő katonák búcsúünnepségei. Az egyszerű étellel, egy-két pohár borral, és szívhez szóló, lelkesítő beszédekkel búcsúztatott bakák számára kitörölhetetlen emlékké váltak. Erről tanúskodnak az otthonból harctérre bocsátott katonák pénzadományai, akik sok száz korona értékű adományaikkal segítették a további működést (Topor, 2015).

⁹ pl a Feministák Szegedi Egyesülete 1914. január 11-én alakult meg, tíz évvel az országos egyesület létrejötte után. Ahogy a korabeli helyi sajtó fogalmazott: „modern eszmék iránt fogékony úrinők” alapították meg, akik már az alakuló ülésük elhangzott programbeszédükben is egyik fő céljuknak a rendszeres társadalmi és szociális munkát nevezték meg.... Gyakorlati tanácsadójukban jogi, anya-és gyermekvédelmi, pályaválasztási kérdésekben segítettek a hozzájuk fordulóknak. Felvállalták az írni és olvasni nem tudók tábori levelezésének intézését és segítettek az elhunytak, sebesültek és az eltűntek felkutatásában.... A szegény sorsú anyákat a foglalkoztató műhelyben igyekeztek munkához juttatni, az elhagyott anyákat pedig ideiglenesen a bábaképezdeben „háziterhesnek” helyezték el, és a gyermekágy idejére gondoskodtak róluk.

.... A nőtisztviselők szakosztálya tanfolyamain „amíg elérhető lesz a férfakkal való egyenrangú képzés”, a német nyelvű tanfolyamok mellett német levelezést, kereskedelmi számtant és könyvelést tanulhattak ingyen a jelentkezők... A politikai bizottság működéséről szólva a jelentés kiemelte: „Az első háborús működésünk volt a munkaközvetítő létesítése, melynek hiányát városunk már régebben érezte, úgyszólván egyik napról a másikra létesítettük...”

Foglalkoztató műhelyük már városszerte ismert volt az augusztusban elindított varrodai munka megszervezése miatt. 1914. december 1-jén pedig egy másik nagy horderejű kezdeményezést indítottak, az „ingyentej” akciót. A város három iskolájában naponta közel kétszáz nélkülöző gyermeknek biztosították a reggeli egy pohár tejet és zsömlét a tanítás előtt.

A feministák már a háború első pillanatától kezdve a pacifizmus és a háborúellenes agitáció szószólói voltak. Alaptételük volt, hogy ez a Nagy Háború a férfiak háborúja, és egyben a férfivilág csődje. „Meggyőződésünk, hogy ha a földteke összes asszonyai fölszabadult, szavazati joggal rendelkező emberek lennének, nem törhetett volna ki a minden kultúrát, minden alkotást megbontó háború” – írták 1915. évi jelentésükben (Sz. n, A háború, a borzalmak borzalma, szolgálatába lépett a nőmozgalomnak).

Hagyományos értelemben a hátszág funkciói az utánpótlás biztosítása¹⁰ és rekvirálás¹¹ útján, illetve a legénység feltöltésében¹² merültek ki és ezek a csoportok viszonylag jól kutathatóak. Ami a hagyományos értelemben vett néprajz feladata volt, az a hátszági mindennapi családfenntartás, és gazdasági egység működtetésének kutatásába tartozó témák: pl az inszegeledel, ruházkodás, ember- és igaerő helyettesítése stb.

¹⁰ "Még a háborúra leginkább felkészült német hadvezetés is legfeljebb néhány hónapos katonai konfliktusra számított, s kezdetben az új típusú háború anyagigénye is szokatlan volt: a német hadsergnek már 1914 októberére elfogyott a lőszerkészlete (Bikerich, 2010, 156).

¹¹ "Az állam egyre szigorúbb szabályozást vezetett be a mezőgazdasági termékek zár alá vételére, majd a rekvirálásokkal igyekeztek hathatósabb eredményt elérni. A rekvirálást (ingóságok, pl. termény, állat, harang hatósági igénybevétele bizonyos térítés ellenében, főként hadi célokra) a Haditermény Rt bizományosai végezték. Kezdetben a gabonafélékre és a takarmányra terjesztették ki, később már a tökmagtermelésre, a nádtermény lefoglalására, sőt még a házinyúlőrök lefoglalására is született rendelet. 1918-ban a rekvirálásokat a közlelmezési miniszter vezetésével kormánybiztosok hajtották végre katonai segédlettel. A rekvirálók munkája hálátlan volt, hisz többnyire a családok utolsó tartalékait szedték össze, s ez sokszor nem ment zökkenőmentesen... Hajdú vármegyében 150 rekviráló bizottság kezdte meg munkáját 1918. január 9-én. A március 10-ig tartó rekvirálás még a nagyobb katonai egységek kivezénylése ellenére sem tudta az előírt 800 vagon terményt produkálni, mindössze 414 vagon és 94 q termény beszállítása történt meg. Az Országos Közlelmezési Hivatal által elrendelt pótrekvirálás sem eredményezett újabb jelentős mennyiséget. Az alispán kénytelen volt megállapítani, hogy az állandó rekvirálások fokozzák a lakosság ellenállását, és több kárt jelentenek, mint hasznót. A szomszédos Bihar vármegyében is hasonló volt a helyzet. 1918 januárjában olyan kevés terményt tudtak rekvirálással begyűjteni, hogy a miniszter újabb, szigorúbb rekvirálást írt elő. Az Országos Közlelmezési Hivatal 1918 májusában újabb rekvirálást rendelt el, de mivel ez sem érte el a kívánt mennyiséget a megye lakosságának kétheti szükségletét büntetésből nem elégítették ki." Megyaszai Szilvia: Püspökladányi rekvirálók az I. világháború idején (Megyaszai, 2015).

Szegeden "...az 1915/1916-os tanév értesítőjében olvasható beszámolók szerint az oktatást teljesen átszervezte a háború.

...A népfelkeltési bemutató szemléken alkalmasnak talált, „éppen aktuális születési dátumú” középiskolai tanulók az iskolapadból hamar a fronton vagy katonai akadémián találhatták magukat. A szegedi gimnáziumban pl. **Az 1914/1915-ös tanévben** az iskola összes tanulói létszáma: 793 fő... a tanév során 26 fő VII. és VIII. osztályos tanuló életét borította fel a háború oly mértékben, hogy a behívó miatt osztályvizsga, vagy hadiértségi vizsga letételére kényszerültek.

A 1915/1916-os tanévben az iskola összes tanulói létszáma: 877 fő.

Ebben a tanévben jelenik meg először a katonadiákok tanfolyama 1916. május 25. – június 25. között. Ezen a tanfolyamon azok vettek részt, akik a VII. osztályt elvégezték, de a katonai bevonulás miatt a VIII. osztályt el nem kezdhették, illetve értségi vizsgát nem tehettek, és azok a VII. osztályosok, akik népfelkeltői szemlén alkalmasnak találtattak.

Az 1916/1917-es tanévben az összes tanulói létszám: 949 fő... Az 1917 januárjától tartott értségiken volt, hogy a tanuló csak az osztálybizonyítványa alapján kapott értségi bizonyítványt, volt, hogy az írásbeli vizsgát mellőzésével csak szóban kellett értségét bizonyítania a bizottság előtt, és természetesen a rendes variáció is előfordult. Katonai előkészítő tanfolyam elvégzése után 10 fő lett „érett”. 43 fő értségizöböl 24 tanulóra vonatkozott a vkm valamelyik „kedvezményes rendelete”. A besorozott tanulók száma: IV. B oszt. 1 fő (58 fös osztálylétszám); a VI. A oszt. 2 fő (59 fő); VI. B oszt. 2 fő (27 fő); a VII. oszt. 10 fő (56 fő); VIII. oszt. 23 fő (80 fő). Összesen 43 tanuló lépett katonai szolgálatba. **Az 1917/1918-as tanév** tanulói létszáma: 900 fő. Önként nem vonult be egy tanuló sem. A besorozott tanulók számának alakulása: VI. osztály 3 fő (69 fös osztálylétszám). VII. osztályból 8 fő (85 fös osztálylétszám); VIII. osztályból 20 fő (37 fös osztálylétszám). Azaz összesen 31 tanuló. 1918 áprilisában és májusában 16 és 20 fös részvétellel tartották az intézményben a katonadiákok tanfolyamát” (Kukonka, 2013).

	férfiak		nők	
	rendkívüli	mindennapi	átmeneti	mindennapi
front	hadviselés	Visszazökkenés a civil mindennapokba, civil foglalkozás		ápolónők
átmenet	Menekülés: szimulálás, harcképtelenség	levelezés		Kéjnők, prostitúció
hátsószög	A háborúból fakadó sebesülés, rokkantság	Utánpótlás: legénységben, rekvirálás és beszolgáltatás ¹	Feminizmus, választójog	Mindennapi családfenntartás, gazdasági egység működtetése ²

KORÁBBI KÍSÉRLETEK A HÁTORSZÁG BEMUTATÁSÁRA

Amikor a címbe foglalt „hátsószög” jelenségét, annak tartalmi elemeit foglalmaztuk meg, számos korábbi módszertani sajátossággal kellett kisebb-nagyobb sikerrel szembeülni: a tapasztalat azt mutatta, hogy a Kárpát-medence számos pontján születtek – a mi majdani kiállításunkat időben megelőzve – olyan tárlatok, melyek az első világháborút elsősorban mint katonai és politikai eseményt, és az ennek kapcsán összegyűjthető háborús emléktárgyak és hadizsákmányok, emlékérmék és kitüntetések összességeként mutatták be, tehát a legkevesebb adatot éppen a hátsószög mindennapi életéről tudhattunk meg belőlük. Ezek a kiállítások viszont kiváló alkalmat szolgáltatottak a korabeli nemzeti propaganda apoteózisának nyomon követéséhez, hiszen a világháborút lezáró békekötések új államok – más szóhasználatban utódállamok – születését is eredményezték, így nem tekinthető véletlennek, hogy ezek a kiállítások éppen a mindennapi élet – amely a háború alatt kétségtelenül nyomorúságával és a túlélés kis stratégiáival ékeskedett – rovására ábrázolták a nemzeti eszme virágba borulását. Nem kizárt, hogy a mindennapi élet ilyen módon árnyékot vetett volna az eredeti koncepcióra, ezért elmaradt részletes kitárgyalása is. Azt is mondhatjuk, hogy az ilyen kiállítások a világháborús események bemutatása során egyszerre képviselték a szervező állam ideológiai, identitásbeli és nemzetpolitikai legitimitációját.¹³

A tudomásulvétel mellett is fontos megjegyezni, hogy az így kialakult „hadi cselekmények és fennkölt pillanatok, időszakok” fogalompár valójában a kutatásunk tárgyát képező mindennapi élet olyan ellentétpárja, azt számos szállal átszövő jelenség.

Ha egy olyan adatsort – esetünkben az 1910. évi országos népszámlálás – adatait használjuk, ami igen sok vitára, bírálatra adott alapot, majd ennek ellenére mint a legmegbíz-

¹³ Számomra tanulságos példa erre a 2015 tavaszán Pozsonyban (hivatalos nevén: Bratislava) megtekinthető, az első világháború kapcsán megrendezett nagy kiállítás is: két nyíltan felvállalt koncepció összefonódását lehetett tapasztalni, ahol az első a népek történekeként ábrázolt Osztrák-Magyar Monarchia nyilvánvaló tévedéseire és hiányosságaira helyezte a hangsúlyt – benne a szlovák nemzeti (ellen)propaganda nyomtatékosításával – míg a másik vezérfonal a Cseh Légő dicsőséges tetteinek igen markáns bemutatásával tűnt ki.

hatóbb népszámlálásra hivatkoznak rá, arra a kézzel fogható módszertani megállapításra jutottam, hogy az első világháború idején megfigyelhető mindennapi életre vonatkozó általános kép felvázolására mégis ezt az adatsort fogom használni, a következő módszertani megfontolásokból:

- az 1910. évi népszámlálás az utolsó népszámlálás az első világháború előtt
- adatai bizonyos megszigorítások mentén pontosnak tekinthetők – a gazdasági mutatókra vonatkozó adatok mindenképpen
- a vizsgált régió háborút közvetlenül megelőző időszakáról nem készült pontos kép, ezt a hiányosságot pedig mielőbb pótolni kell
- a háborús időszak semmiképpen sem a rohamos fejlődés időszaka, így joggal vélhetjük azt, hogy a gazdasági körülmények konzerválódtak, stagnáltak majd leépülés következett be
- ahhoz, hogy ennek fokát legalább elemi szinten megragadjuk, elsősorban az összehasonlítható adatokat kell ismernünk.

A dúsgazdag Szabadka és sajátosságai, avagy a helytörténetírás helyben toporgása

Közhelyes, számtalanszor elhangzó, de kellően meg nem alapozott mondatok foglalták aranykeretbe Szabadka gazdagságát, regionális kulturális főváros voltát, anélkül, hogy tényekkel vagy legalább körvonalait sejtető tartalmi elemekkel indokolták volna azt. A sajátos és egyoldalú diskurzus kialakulásának kezdeti időpontját a városi lakosság felduzzadásának időszakára, tehát a kiegyezés és a millennium közötti periódusra tehetjük: a bácskai dzsentrifelemelkedésének időszaka ez, amit gazdasági elemekkel a vasúthálózatra – ezáltal a gabonakereskedelembé és gabonafeldolgozásba – való bekapcsolódás, illetve az ebből fakadó látványos fogyasztás mértékének bámulatos emelkedése jellemzett. A földek termékenysége további, más városokat jellemző elemek megjelenéséhez vezetett: a városközpont emeletes házai és városi adminisztráció megnövekedett helyigénye mind-mind olyan jelek, aminek alapján Szabadkát sokan Bács-Bodrog vármegye gazdasági központjának titulálták.

Szabadka városa kapcsán számos téves és elferdített elképzelés öltött testet ezidáig. Az árvalányhajas elképzelések legfőbb jellemzője, hogy a várost – vitathatatlan gazdagsági éréjétől vezérelve – egyszerre szerették volna kulturális és gazdasági központnak is láttatni, holott az eddigi képre jócskán rácafol a statisztika felettébb durva valósága. A továbbiakban Bács-Bodrog vármegye városok nélküli adatait, a vármegyében található városok és három további város (közelség okán Szeged, hasonlóság okán Kecskemét és a főváros Budapest mint dinamikusan fejlődő világváros) összehasonlítható adatait vetjük össze.

Előzetes megjegyzésként: amennyiben Szabadka szemszögéből vizsgáljuk a számadatokat, úgy a következő megállapítások mindenképpen idekíváncsoznak: Szabadka lakóházainak száma egymagában több, mint a hasonló státussal bíró vármegyei székhely (Zombor), a kereskedelmi és kulturális központ (Újvidék), és a fontos kereskedelmi hely (Baja) lakóházainak száma. Vele lényegében azonos lakóház-számmal bír Szeged (minőségben viszont lényeges eltérések mutatkoznak, hiszen az 1879-es árvízét követően egy modern város elképzelése kezd kirajzolódni), de Kecskemét elmarad Szabadka mögött. Budapest ebben az időben már fővárosokhoz illő léptékkal fejlődik. A már említett árvíz után, az újjáépítés eredményeként Szeged lakóházai az alföldi átlagtól kedvezőbb képet mutatnak (a földszintes házak aránya a magas, 99% helyett csupán 84.5%), Budapesten pedig a lakóházak 58.9%-a

földszintes. Az igen magas arányú földszintes építkezés – ami lehetne bármelyik falu jellemzője is – arányaiban csak Újvidék tér el némiképp.

Ha a házak emeletes voltát tekintjük a fejlődés vagy polgárosodás egyik fokmérőjének, úgy a kép még lesújtóbb. A vármegye városok nélküli területén az emelettel rendelkező lakóházak – amelyek nem közintézmények – aránya 0.2% és a városok esetében sem tapasztalunk lényegesen eltérő eredményeket: Zombor lakóházainak 1.6%-a emeletes, Baján 1.2%, Szabadkán 1%. Újvidék a maga 5.9%-os emeletességével igazi városnak tekinthető, ahol a földszintes építkezés is ennek függvényében szorult némiképp a háttérbe. Korábban is jeleztük, hogy a szegedi árvízét követően egy városi átgondolt építkezés folyt Szegeden, aminek következtében mondjuk a szabadkai arányok több, mint tízszeresét mutatja az emeletes házak aránya (pontosan 10.7%). Budapesten ez az arány 36.8%.

A hagyományos építkezésnél némiképp korszerűbb jelenség a kőből vagy téglából építkezés, ami már tőke és életminőség-javítási szándékot sejtet. Valóban, a vármegyei átlag a szabadkaival lényegében azonos (9.6% és 9.3%), Baja, Zombor és Kecskemét képviseli az átmenetet a valódi városok felé: Szeged, Újvidék és Budapest (24%, 33.2% és 92.3%)

A hagyományos, nád- vagy zsúptetős, illetve vályog vagy sárfalból épült lakóházak arányát tekintve Szabadka minden kétséget kizáróan első: lakóházainak 59.6%-a (összesen 9.256 lakóház) épült a hagyományos, többszázéves technológiával. A vármegyei arány (a lakóházak 35.4%-a) ettől jóval kisebb. A Bács-Bodrog vármegyei lakóházak esetében éppen a vármegyeszékhely, Zombor közelíti meg Szabadkát a maga 44%-ával, míg Baja és Újvidék a közel 20%-kal sokkal inkább mutat a fejlődésre hajlandóságot: ebből azt a megállapítást vonhatjuk le, hogy e két utóbbi város – kereskedelme révén – a hagyományokkal sokkal előbb szakított – mint a megyeszékhely vagy a „leggazdagabb város”. Azt gondolhatnánk, hogy a városban egyrészt az „öslakosok” laktak, míg a társadalom másik, kisebb hányadát a magát elitnek nevező szűk réteg alkotta.

Összegzésül: a lakóházak emeletessége, a falazat anyaga alapján Bács-Bodrog vármegye esetében csak Újvidék tesz határozott lépéseket a várossá válás irányába. Szeged építészeti fejlődése az árvíz utáni lendületben keresendő, a regionális kereskedelmi és adminisztratív központok – Baja, Zombor, Kecskemét – vélhetően csak egy igen vékony réteg fogalmazott meg a maga számára világos jövőképet.

Szabadka a vármegye többi, alacsonyabb státusban lévő településével azonos sorsot választott magának, és nem kívánt a haladás útjára lépni. Az a kép, ami a fényes és pompás, a legnagyobb hatással rendelkező város csalóka képét táplálta, téves helyre helyezte a hangsúlyt.

Az összehasonlítás célja annak körüljárása volt, hogy az első világháború kitörését megelőző utolsó „békebeli” népszámlálás milyen állapotokat talált a vizsgált területen: egyre inkább hajlok abba az irányba, hogy a terület egészét igen vékony rétegű értelmiséggel meghintett rurális társadalomnak kell tekintenünk, ahol a földbirtok nagysága és az iskolai képzettség egymástól teljesen független tényezőkként alakították a terület további sorsát. (1. sz. táblázat. A lakóházak száma és részletezése tulajdonosuk minősége, az épület magassága és építési anyaga szerint (Magyar Statisztikai közlemények, 1916, 2–3)).

A Bács-Bodrog vármegyén túlmutató összehasonlításunk gyújtópontjába másodjára a jelenlévő népességet és annak képzettségét állítjuk.

A lakóházak számának összehasonlításakor már jeleztük, hogy a megyei városok esetében Szabadka messze túlszárnyalja a többi városi jogú települést, és a lakosságszám esetében

is megfigyelhető ez: Zombor, Újvidék és Baja összlakossága kevesebb Szabadka bel- és külterki összesített lakosságánál, míg Szeged népessége nagyobb, Kecskemété kisebb.

A műveltség egyik fokmérőjének az iskolázottság mértékét és arányát tekintették. Amíg a városok nélkül számított megyei arány 1.5%-os, addig a városok és a bennük székelő állami intézmények okán az iskolázottak nagyobb arányát telepítették le. Budapest messze a legmagasabb arányt képviseli (18.9%, ami a Bács-Bodrog megyei átlagnak tizenkétszerese!). Ha az összehasonlítható városok összlakosságát (364.987) elosztjuk az itt összeírt középiskolát valamilyen szinten végzett lakosokkal (24.645), úgy egy Duna-Tisza-közi középiskolás átlagot kapunk, ami 6.7%. Az arányszámtól kevesebb középiskolába járó lakost sorai közt tudó városok: Kecskemét (4.6%) és Szabadka (4.7%). Ennél több középiskolát megjáró lakosa Zombornak (7.2%), Bajának (8.2%), Szegednek (8.5%) és Újvidéknek (9.1%) volt. Az összesített adatok az analfabéták számáról is beszámolnak. A megyei átlag szerint – városok nélkül – a lakosság 35.9%-a írástudatlan. A legkevesebb írástudatlan Budapesten lett összesítve (133.388 – 15.1%). A városi átlag – a korábbi módszer alapján számolva – a lakosság összlétszámához viszonyítva 36.6%-os írástudatlanságot mutat ki. Az így formált átlag alatt – tehát arányában kevesebb írástudatlant tudhat magának Újvidék (10.008, a lakosság 29.8%-a), Szeged (35.739, lakosságának 30.2%-a), Baja (6.554, - 31.1%), míg Kecskemét jóformán átlagosan írástudatlan (24.026 36%), Zombor (12.960 42.3%), de dobogó csúcsa újból Szabadkát illeti meg: lakosságának 47%-a, 44.460 személy volt írástudatlan (2. sz. táblázat. A jelenlévő népesség műveltsége (Magyar Statisztikai közlemények, 1916, 166 – 167)).

Az 3.sz. táblázat a jelenlévő népesség műveltségét az anyanyelvvel veti össze. A vármegyei adatok alapján a magyar anyanyelvűek körében a középiskolát végzetek aránya 2.6% (7.030 fő), a Budapesten élő, magát magyar anyanyelvűnek vallók közt az arányuk 19.9%, a Bács-Bodrog vármegyei, nem városi magyar anyanyelvű lakosság többszöröse. A vármegye területén élő és az összehasonlítási alapul szolgáló, vármegyén kívül található városok „városi” magyar anyanyelvű lakosainak összlétszáma 275.293, közülük összesen 20.894 járt középiskolába, vagyis az érintett városokban lakó magyarok 7.6%-a „a városi értelmiség” járult hozzá iskoláival a városiasodás és polgárosulás hosszú folyamatához. A matematikailag megállapított átlagtól lényegesen kisebb arányban voltak képviselve az iskolázottak Kecskeméten (4.5%), ezt Szabadka követte az átlagon aluli reprezentáltsággal (7%), Hogy Szeged (8.1%), Baja (9.7%) , Újvidék következzen (12%), végül kimagaslóan reprezentáltak Zombor (15.8%) esetében, amihez a megyei adminisztráció nagy lélekszáma járulhatott hozzá.

Ha ugyanezt a számvetést a szerb anyanyelvűekkel is elvégezzük – 4. sz. táblázat – a következő eredményekre juthatunk. A vármegyei népesség esetében – nem számítva a városi lakosságot – a szerb anyanyelvűek 1.8%-a (1.128 személy) járt középiskolába. Kimagaslóan magas a lakossági arányuk Budapest esetében (556 fő, a budapesti szerbség 18.5%-a). E két adattól eltekintve a Bács-Bodrog megyei városi szerbség és a kontrollcsoport városok szerbsége összesen 15.569, középiskolát 1.596-an végeztek, a közösség 10.2%-a. A kontrollcsoportként vizsgált Kecskeméten egy személy (a közösség 1.9%-a), Szabadkán 136-an (7%), Zomborban 449-en (8.7%), ahol a saját iskolázottsági arányuk alatt képviseltették magukat. Ahol a szerb közösség arányosan jobban volt iskoláztatva, az Szeged (11%), Újvidék (12%) és Baja (12.5%), ahol a kereskedelemben hagyományosan fontos szerepet töltöttek be.

A leírtak nem annyira Szabadka város nimbuszának lerombolását tekintik feladatuknak, sokkal inkább annak a megállapításnak adnak helyet, hogy az általunk vizsgált terület

mindennapi életét mint „vidéki/falusi” mindennapi életet kell kezelnünk és nem a „városi” mindennapi élet szemüvegén keresztül láttatni. Más megközelítésben: a vizsgált területen a megszokott szempontok alapján történő analízis eltérő eredményeket mutat, mint azt elvárnák.

Szabadka, illetve a 86. császári és királyi gyalogezred toborzókörzete mint a vizsgálat értelmezési tartománya

Gyakorlati megfontolás vezérelt bennünket akkor, mikor egyrészt Szabadkát és a 86. császári és királyi gyalogezred toborzókörzetét jelöltük meg a továbbiakban értelmezési tartományként: a már említett, és a múzeumi hatáskör alá tartozó községek ebben a toborzókörzetben találhatóak, további községekkel kiegészülve a Tisza jobb partján: Magyar-kanizsa, Zenta és Óbecse járások területe, lakossága, gazdasági körülményei a szabadkai, topolyai és kishegyesi járások felsorolt jellegzetességeitől eltérnek, éppen ezért valószínűsíthető, hogy a háborús mindennapi élet is más sajátosságokat mutat. Tekintheszünk ezt akár oly módon is, hogy a Tiszamenti települések alkotják majd a kontrollcsoportot a bácska középső részén található járásokkal és településekkel szemben. Ehhez azonban számos berögződéssel, már-már toposszá váló közhellyel kell szakítani.

Az értelmezési tartomány illetően való kiválasztását az az emlékkönyv is nyomatékosította, amely a gyalogezred történetét dolgozta fel¹⁴: túl azon, hogy az emlékkönyv jellegéből fakadóan nem szolgált a tanulmányunk szempontjából tengernyi értékes információval, a veszteségekről beszámoló rész alapján halvány képet alkothattunk azok mértékéről, és a civil háterszakra gyakorolt nyomás ilyen jellegű mértékéről.

A 86. császári és királyi gyalogezred kiegészítési területéhez Szabadka, Magyar-kanizsa, Zenta városok, a zentai, az óbecsei és topolyai járások tartoztak.

Az itt élők aránya – az 1910. évi népszámlálás adatai alapján – a következőképpen oszlott meg: az összlakosság száma 278.078 fő, aminek 69.9%-a (194.355 fő) a magát magyarnak valló, őket a szerbek (37.347 fő, azaz 13,4%) követik abszolút számban és arányokban, majd a bunyevácok következnek a maguk 33.790-es számával (12.15%), utánuk a német nemzet-hez tartozók következnek 10.640 fővel (3.8%). Az egyéb csoportban 1.835-en találhatók (a népesség 0.66%-a).

A magyar lakosság 1910-ben homogén tömböt alkotott és mindenütt abszolút többséget alkotott. A lakosság kétharmadát vagy annál is nagyobb arányt képezett – Szabadka (58.7%), Mohol (64.5%), Bácsföldvár (57.1%), Óbecse (64.5%), Szenttamás (42%), Turia (2.1%), Bácsfeketehegy (65%), Pacsér (63.5%) és Szeghegy (7.3%) kivételével mindenütt a toborzókörzet terület egészén.

A szerb lakosság – 37.347 fő, a lakosság 13.4%-a a korábbi határőrvidék, majd Tiszai Koronakerület területén élt számottevő arányban: a zentai járás 23.5 %-át, az óbecsei járás 42%-át alkották (összesen 29.658 fő), meggyőző többséget azonban csak Turián (97.2%-ot) alkottak.

A német lakosság aránya Szeghegyen 92.6% volt, ezzel – és a szomszédos Bácsfeketehegy (34.5%), abszolút számokban több mint 7.000 lélek ez a két település, a toborzókerület „német” vidékét jelentette.

¹⁴ A volt szabadkai Cs. és Kir. 86. gyalogezred története. Irta worobjówkai Gaksch József ezredes és belibregi Dimics Szilárd ezredes. 1940. A volt Cs. és Kir. 86. gyalogezred bajtársi körének kiadása.

A bunyevác lakosság Szabadkán és környékén élt: a város össznépességének 35.1%-át képezte a maga 33.238-as lélekszámával (ami a területen élő bunyevác lakosság 98.3%-a – 5. sz. táblázat. A szabadkai kiegészítési kerületbe tartozó községek nemzetiségi viszonyai).

Ugyancsak az 5. sz. táblázat alapján alkothatunk képet a városok és a járások közti egyéb különbségekről, melyek az egy főre eső terület kapcsán ragadható meg.

Szabadka határa az összterület 28.5%-át képezi, ennek ellenére látható, hogy az egy főre jutó katasztrális holdak száma itt a legkisebb, 1.79 kat. hold/fő. Az első megközelítés alapján is világossá válik, hogy nem a föld eltartóképesége mutat kiugró eredményeket, hanem a városban élő ipari munkásság és terciér szektor – a szolgáltatóipar – megerősödése jelenti az átlagos aránytól negatív irányba való elbillenést. A többi, nagyobb határral bíró és városként számontartott települések esetében is hasonló okokra kell gyanakodnunk. A járások esetében az egy főre jutó földterület nagysága 2.3kat.hold, amitől Szenttamás és Turia tér el szembetűnően (2.9kh, illetve 3.84kh): talán nem véletlen, hogy éppen ezen a területen foglalkoznak leginkább és kizáróan földműveléssel. Még egy településen figyelhető meg kiugróan magas egy főre jutó katasztrális hold-érték, ez Bajsa, ahol 4.25 katasztrális hold jut egy lakosra.

A háború négy éve alatt közel tizenhatezer fő veszteséggel kell számolni a 86. gyalogezred esetében. Amennyiben a hadbavonulók számát, mint a gyalogezred létszámát három és félezerre tesszük, és az elesettek számát mindig pótolni kellett, úgy több, mint harmincöt-ezer katona viselte a 86-os gyalogezred mundérját. Ha csak az átlagos négyfős családokkal számolunk, akkor megközelítően száznegyvenezer személyt közvetetten érintett – hozzátartozója, apja, férje vagy fivére révén – a toborzás és hadbavonulás ténye (6. sz. táblázat. A 86. császári és királyi gyalogezred háborús veszteségei). Ez durván az itt élő korabeli lakosság fele: sajátos helyzettel állunk szemben, hiszen a toborzókörzet területén három városként nyilvántartott település van (Szabadka, Magyarakanizsa és Zenta), aminek összlakossága 141.357 fő, tehát valamivel több, mint a fele az itt élő népességnek. Ha ugyanakkor a korábban leírt sajátosságokat figyelembe vesszük, akkor korántsem kell olyan szigorúan városi sajátosságokat látnunk ott, ahol azok nincsenek jelen, sokkal inkább egy alföldi népi kultúra sajátosságai mentén kell a mindennapi élet jellemzőinek bemutatásába bocsátkoznunk.

1. sz. táblázat. A lakóházak száma, és részletezése tulajdonosuk minősége, az épület magassága és építési anyaga szerint (Magyar Statisztikai Közlemények, 1916, 2-3).

	Bács- Bodrog vm.	Baja tjt	Szabadka tjt	Újvidék tjt	Zombor tjt	Szeged tjt	Budapest	Kecskemét tjt
Különálló lakóház	79.484	2.857	13.932	3.299	4.120	13.012	19.424	8.290
Különálló cselédlak	1.914	49	446	42	48	186	46	892
Gazdasági épülettel összeépített lakóház és cselédlak	40.350	303	1.142	448	783	1940	167	1.729
Összesen	127.748	3.209	15.530	3.789	4.951	15.138	19.637	10.911
Magasság szerint -földszintes	127.502 (99.8%)	3.167 (98.6%)	15.375 (99%)	3.594 (94.8%)	4.884 (98.6%)	12.763 (84.3%)	11.570 (58.9%)	10.858 (99.5%)
Félemelettel	4	6	0	1	0	152	220	1
Egy emeletes	183	35	135	172	62	1.269	2.698	44
Két emeletes	3	1	10	22	5	130	1.857	8
Három emeletes	0	0	0	0	0	0	2.602	0
Emeletes házak összesen	186 (0.2%)	36 (1.2%)	145 (1%)	194 (5.9%)	67 (1.6%)	1.399 (10.7%)	7.157 (36.8%)	52 (0.6%)
Falazat kőből v. téglából	7.640 (9.6%)	476 (16.3%)	1.289 (9.3%)	1.096 (33.2%)	733 (17.8%)	3.130 (24%)	17.923 (92.3%)	1.267 (15.3%)
Az alap kő v. téglá, a fal vályog v. sár	29.754	1.458	2.175	1.034	1.178	4.431	966	3.162
Falazat vályog vagy sár	89.467	1.259	12.008	1.629	2.978	7.432	226	6.098
Tetőzet cserép, pala v. egyéb szilárd	67.823	2.152	2.725	2.853	2.332	3.417	17.148	4.343
Zsindely vagy deszkátetővel	5.667	117	2.307	38	24	6.317	2.485	989
Nád vagy zsüptető	54.258	940	10.486	896	2.595	5.404	4	5.579
Tetőzet és falazat szerint								
Cserép-, pala-, vagy más szilárd tetővel								
Kő vagy téglafal	6.801	462	892	1.062	765	1.710	16.120	1.150
Kőalapú vályogfal	20.409	1.066	462	901	771	1.128	638	1.974
Vályog vagy sárfal	40.326	617	1.424	877	795	565	67	1.192

Fa vagy más anyagból	287	7	7	13	1	14	323	27
Zsindely- vagy deszkatető alatt								
Kő- vagy téglafal	401	10	432	6	5	1.414	1.803	81
Kő- vagy téglalapú vályog vagy sárfal	1.309	63	535	7	11	2.911	328	342
Vályog vagy sárfal	3.856	42	1.328	12	8	1.896	158	553
Fa- vagy más anyag	101	2	12	13	0	130	196	13
Nád- vagy zsúptető alatt								
Kő vagy téglafal	438	4	25	28	13	6	0	36
Kő vagy téglalapú vályog vagy sárfal	8.036	329	1.178	126	396	392	0	845
Vályog vagy sárfal	45.283 (35.4%)	600 (18.7%)	9.256 (59.6%)	740 (19.5%)	2.175 (44%)	4.971 (32.8%)	1	4.353 (39.7%)
Fa vagy más falazatú	499	7	29	4	11	35	3	344

2. sz. táblázat. A jelenlevő népesség műveltsége (Magyar Statisztikai Közlemények, 1916, 166–167).

	Bács- Bodrog m.	Baja tjt	Szabadka tjt	Újvidék tjt	Zombor tjt	Szeged tjt	Budapest	Kecskemét tjt
Összes jelenlevő népesség	632.560	21.032	94.610	33.590	30.593	118.328	880.371	66.834
férfi	323.335	10.101	47.354	16.404	15.010	59.752	433.604	33.903
nő	319.225	10.931	47.256	17.186	15.583	58.570	446.767	32.931
A középiskolának legalább								
8 osztályát végezte	3.654 (0.6%)	524 (2.5%)	1.494 (1.5%)	903 (2.7%)	897 (2.9%)	3.322 (2.8%)	66.761 (7.6%)	1.000 (1.5%)
6 osztályát végezte	1.086 (0.2%)	196 (0.9%)	484 (0.5%)	412 (2.7%)	320 (1%)	1.471 (1.2%)	23.971 (2.7%)	323 (0.5%)
4 osztályát végezte	4.625 (0.7%)	1.001 (4.7%)	2.464 (2.6%)	1.757 (5.2%)	974 (3.2%)	5.324 (4.5%)	75.536 (5.8%)	1.739 (2.6%)
Összesen középiskolába járt	9.365 (1.5%)	1.721 (8.2%)	4.442 (4.7%)	3.072 (9.1%)	2.191 (7.2%)	10.117 (8.5%)	166.268 (18.9%)	3.062 (4.6%)
Egyéb írni- olvasni tudó	383.960 (60.7%)	12.473 (59.3%)	44.490 (47%)	20.127 (59.9%)	15.165 (49.6%)	71.063 (60%)	573.029 (65.5%)	37.809 (56.6%)
Általában írni- olvasni tud	393.325 (62.2%)	14.194 (67.5%)	48.932 (51.7%)	23.199 (69%)	17.350 (56.7%)	81.180 (68.6%)	739.297 (84%)	40.871 (61.1%)
Csak olvasni tud	12.219 (19.3%)	284	1.218	293	277	1.400	7.686	1.037
Sem írni, sem olvasni nem tudók	227.016 (35.9%)	6.554 (31.1%)	44.460 (47%)	10.008 (29.8%)	12.960 (42.3%)	35.739 (30.2%)	133.388 (15.1%)	24.026 (36%)

3. sz. táblázat. A jelenlevő népesség műveltsége összevetve az anyanyelvvel – magyarok (Magyar Statisztikai Közlemények, 1916, 278–279).

	Bács- Bodrog vm	Baja tjt	Szabadka tjt	Újvidék tjt	Zombor tjt	Szeged tjt	Budapest	Kecskemét tjt
Összes jelenlevő népesség	267.714	16.796	55.587	13.343	10.078	113.380	756.070	66.109
férfi	134.050	7.961	27.826	6.239	4.703	56.541	374.402	33.434
nő	133.664	8.835	27.826	7.104	5.375	56.809	381.668	32.675
A középiskolának legalább								
8 osztályát végezte	2.806 (1%)	504 (3%)	1.319 (2.4%)	541 (4%)	674 (6.6%)	3.103 (2.7%)	60.742 (8%)	963 (1.4%)

6 osztályát végezte	847 (0.3%)	182 (1%)	431 (0.7%)	198 (1.5%)	227 (2.2%)	1.136 (1%)	21.452 (2.8%)	309 (0.5%)
4 osztályát végezte	3.377 (1.3%)	943 (5.6%)	2.180 (3.9%)	869 (6.5%)	692 (6.9%)	4.945 (4.3%)	68.116 (9%)	1.678 (2.5%)
Összesen középiskolába járt	7.030 (2.6%)	1.629 (9.7%)	3.930 (7%)	1.608 (12%)	1.593 (15.8%)	9.184 (8.1%)	150.310 (19.9%)	2.950 (4.5%)
Egyéb írni-olvasni tudó	157.323 (58.8%)	10.227 (60.9%)	28.673 (51.6%)	7.931 (59.4%)	6.003 (59.6%)	67.665 (59.7%)	487.919 (64.5%)	37.335 (56.5%)
Általában írni-olvasni tud	164.353 (61.4%)	11.856 (70.6%)	32.603 (55.6 %)	9.559 (71.6%)	7.596 (75.4%)	77.051 (67.9%)	638.229 (84.4%)	40.285 (60.9%)
Csak olvasni tud	103.361 (38.6%)	4.940 (29.4%)	22.984 (41.3%)	3.804 (28.5%)	2.482 (24.6%)	36.329 (32%)	117.841 (15.6%)	25.824 (39%)

4. sz. táblázat. A jelenlévő népesség műveltsége összevetve az anyanyelvvel – szerbek (Magyar Statisztikai Közlemények, 1916, 292, 594–595).

	Bács-Bodrog vm	Baja tjt	Szabadka tjt	Újvidék tjt	Zombor tjt	Szeged tjt	Budapest	Kecskemét tjt
Összes jelenlévő népesség	63.182	168	1.920	7.373	5.138	918	3.003	52
férfi	35.665	114	1.150	4.171	2.810	715	2.352	51
nő	27.517	54	770	3.201	2.328	203	651	1
A középiskolának legalább								
8 osztályát végezte	535 (0.8%)	6 (3.6%)	50 (2.6%)	261 (3.5%)	166 (3.2%)	30 (3.2%)	253 (8.4%)	0
6 osztályát végezte	107 (0.17%)	6 (3.6%)	17 (0.9%)	154 (2%)	76 (1.5%)	19 (2%)	66 (2.2%)	1 (1.9%)
4 osztályát végezte	486 (0.7%)	9 (5.3%)	69 (3.6%)	473 (6.4%)	207 (4%)	52 (5.7%)	237 (7.8%)	0
Összesen középiskolába járt	1.128 (1.8%)	21 (12.5%)	136 (7%)	888 (12%)	449 (8.7%)	101 (11%)	556 (18.5%)	1 (1.9%)
Egyéb írni-olvasni tudó	62.054 (98.2%)	147 (87.5%)	1.784 (93%)	6.484 (88%)	4.689 (91.2%)	817 (89 %)	2.447 (81.5%)	37.335 (56.5%)
Általában írni-olvasni tud	63.182 (100%)	168 (100%)	1.920 (100 %)	7.372 (100%)	5.138 (100%)	918 (100%)	3.003 (100%)	52 (100 %)
Csak olvasni tud	54.672 (86.5%)	52 (31%)	1.594 (83%)	4.222 (57.3%)	2.473 (48.1%)	4 (0.4%)	969 (32.2%)	15 (28.8%)

5. sz. táblázat. A szabadkai kiegészítési területbe tartozó községek nemzetiségi viszonyai (Gaksch és Dimics, 1940).

	terület (kh)	lélekszám	magyar	német	szerb	bunyevác	egyéb
Szabadka v.	169.192	94.610	55.587	1913	3514	33.238	358
		1.79 kh/fő	58.7%	2%	3.7%	35.1%	0.38%
M.kanizsa v.	35.820	17.081	16.665	28	329	0	6
		2.1 kh/fő	97.5%	0.16%	1.9%		
Zenta város	64.832	29.666	27.221	177	2020	48	200
		2.18%	91.7%	0.6%	6.8%		0.7%
Városok össz	269.844	141.357	99.473	2.118	5.863	33.286	664
		1.9 kh/fő	70.4%	1.5%	4.1%	23.5%	0.5%
<i>Zenta járás</i>							
Ada nk.	26.759	12.500	10.459	32	1.960	5	44
		2.14kh/fő	83.7%		15.7%		
Martonos nk.	17.850	6.311	4.969	6	1.320	0	16
		2.83kh/fő	78.7%		20.9%		
Mohol nk.	24.127	10.254	6.615	32	3.557	14	36
		2.35kh/fő	64.5%		34.7%		
Össz Zenta j.	68.736	29.065	22.043	70	6.837	19	96
		2.36kh/fő	75.8%		23.5%		
<i>Óbecsei járás</i>							
Bácsföldvár nk	14.537	6.882	3.934	40	2.890	2	16
		2.11kh/fő	57.1%	0.6%	42%		
Óbecse nk.	41.733	19.372	12.488	193	6.582	19	90
		2.15kh/fő	64.5%	1%	34%		
Péterréve nk.	20.162	10.049	7.934	76	2.004	0	35
		2kh/fő	78.9%	0.7%	20%		
Szenttamás nk.	41.957	14.335	6.031	430	7.808	18	48
		2.93kh/fő	42%	3%	54.5%		
Turja nk.	13.973	3.637	78	17	3.537	0	5
		3.84kh/fő	2.1%		97.2%		
Össz Óbecse j	132.362	54.275	30.465	756	22.821	39	194
		2.43kh/fő	56.1%	1.4%	42%		
<i>Topolyai járás</i>							
B.feketehegy	10.545	5.844	3.799	2.020	14	0	11
		1.8kh/fő	65%	34.5%			
Bajsa nk.	16.538	3.885	2.601	30	463	17	774 szl
		4.25kh/fő	66.9%	0.7%	11.9%		19.9%
Csantavér nk.	14.519	7.625	7.312	42	21	195	55
		1.9kh/fő	95.9%	0.5%		2.6%	0.7%
Kishegyes nk.	14.125	6.135	5.885	142	31	8	69

		2.3kh/fő	96%	2.3%	0.5%		1.1%
B.kossuthf. nk.	21.151	7.106	6.836	155	39	41	35
		2.97kh/fő	96.2%	2.2%	0.5%	0.6%	
Pacsér nk.	13.988	5.052	3.208	246	1.439	148	11
		2.77kh/fő	63.5%	4.9%	28.5%	2.9%	
Szeghegy nk.	6.837	5.395	394	4.998	2	0	1
		1.26kh/fő	7.3%	92.6%			
Topolya nk.	25.163	12.471	12.339	63	17	27	25
		2kh/fő	99%	0.5%			
Össz Topolya	122.866	53.381	42.374	7696	1826	436	981
		2.3kh/fő	79.4%	14.4%	3.4%	0.8%	1.8%
Összesen:							
	593.808	278.078	194.355	10.640	37.347	33.790	1835
Etnikai arányok		2.13kh/fő	69.9%	3.8%	13.4%	12.15%	0.16%

6. sz. táblázat. Az ezred I, II. IV zászlóalj (Gaksch, és Dimics, 1940, 364–365).

Év	tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység
	Halott		Sebesült		Eltűnt*	
1914	17	469	74	2092	14	2101
1915	26	1250	63	5889	17	1924
1916	21	668	37	1717	10	601
1917	8	378	22	902	92	2601
1918	12	201	41	875	4	98
Össz:	84	2966	237	11475	137	7325
	3050		11712		7462	
Veszteség:	22.224					

Az önállóan kikülönített III zászlóalj

Év	tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység
	Halott		Sebesült		Eltűnt*	
1914	4	173	40	1303	0	120
1915	4	224	4	598	0	0
1916	1	97	3	256	0	0
1917	2	125	6	662	0	78
1918	1	75	7	388	0	0
Össz:	12	694	60	3207	0	198
	706		3267		198	
Veszteség:	4171					

I, II, IV	3050	11712	7462
Veszteség:	22.224		
III	706	3267	198
Veszteség:	4171		
	3756	14979	7660
Veszteség:	26395		

* „Az eltűnt legénység átlag 40%-át elesettnek lehet számítani. A sebesült tisztek 90%-a, a sebesült legénység kb 70%-a visszanyerte harcképességét” (Gaksch, 1940, 367). Majd így jut el a közel 16.000 fős végleges veszteséghez (278+15608-hoz).

IRODALOMJEGYZÉK

- Bikerich, W. (2010). *Műlekvár és hadikenyér. Az első világháború. A 20. század őskatasztrófája*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Fényes, L. (1914). *Lent, karácsony napján*. Az Est V. évf. 338. sz. (1914. december 29.) In: Stencinger Norbert: Égett nekik a karácsonyfa. http://nagyhaboru.blog.hu/2014/12/25/_egett_nekik_a_karacsonyfa. Letöltés időpontja: 2015. dec. 13.
- von Gaal, G. (1822). *Marchen des Magyaren*. Wien.
- Gaksch, J., és Dimics, Sz. (1940). *A volt szabadkai Cs. és Kir. 86. Gyalogezred története 1882–1918*. Budapest.
- Kukkonka, J. (2013). *Iskolapadról a frontra*. http://nagyhaboru.blog.hu/2013/12/11/iskolapadbol_a_frontra Letöltés időpontja: 2015. szept. 4.
- Magyar Statisztikai Közlemények (1916). *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia*, Budapest.
- Megyaszi, Sz. (2015). *Püspökladányi rekvirálók az I. világháború idején*. http://nagyhaboru.blog.hu/2015/04/10/puspokladanyi_rekviralok_az_i_vilaghaboru_idejen#more7351936 Letöltés időpontja: 2015. dec. 6.
- Nagy, T. (2013). *A magyarkanizsai hadikórház*. http://nagyhaboru.blog.hu/2013/01/23/a_magyarkanizsai_hadikorhaz_1914#more5036839 Letöltés időpontja: 2015. dec. 14.
- Szöts, Z. O. (2013). *Nők a fronton – a Monarchia ápolónőiről*. http://nagyhaboru.blog.hu/2013/06/13/nok_a_frontra_a_monarchia_apolonoiroi Letöltés időpontja: 2015. dec. 6.
- Sz. n. *A háború, a borzalmak borzalma, szolgálatába lépett a nőmozgalomnak*. http://nagyhaboru.blog.hu/2015/05/13/_a_haboru_a_borzalmak_borzalma_szolgalataba_lepett_a_nomozgalomnak#more7455240 Letöltés időpontja: 2015. dec. 6.
- Topor, I. (2015). *A debreceni katona otthon tevékenysége a nagy háború alatt*. http://nagyhaboru.blog.hu/2015/08/06/a_debreceni_katona_otthon_tevékenysége_a_nagy_haboru_alatt#more7685012 Letöltés időpontja: 2015. dec. 5.

Arpad Pap

SVAKODNEVNI ŽIVOT U ZALEĐU REGRUTNE OBLASTI

86. CARSKOG I KRALJEVSKOG PUKA

Beleške i pripremni radovi za izložbu i prateći katalog

Rezime

Većina istraživanja i izložbi koje se bave Prvim svetskim ratom, uglavno istražuju fenomene vezane za vojne događaje ili bitke. Za prikazivanje svakodnevnog porodičnog, seoskog i malovaroškog života potrebno je izabrati drugu, unutrašnju dimenziju, na koju nas navode samo indirektni pokazatelji.

Takvi su, na primer, ostavninske rasprave, inventari rađeni na osnovu oduzete imovine, porodični suveniri, pisma sa fronta u kojima se dopisivalo sa rodbinom, predmeti koji služe za održavanje ratnog i patriotskog morala, umesto bakarnog, avan od gvožđa i drugi predmeti.

Od pisanih izvora izdvajaju se lokalne novine koje daju određene odgovore, bez obzira što su cenzurisane, ipak na neki način dokumentuju mesne prilike. Plakati zvaničnih predstavnika vlasti, leci zajedno sa predmetima tog vremena svedoče o zaleđu svakodnevnom životu za vreme rata.

Prevod rezimea na srpski jezik: Mirjana Rodić

Ljubica Vuković Dulić¹

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24000 Subotica, Srbija

e-mail: ljubvukovic@gmail.com

UDC 76.071.1:929 Boros G.

766(497.113)

PLAKATI ĐERĐA BOROŠA

Nova kolekcija u zbirci primenjene umetnosti Gradskog muzeja Subotica

POSTERS by GYÖRGY BOROS

New items of the collection of applied art in the Municipal Museum Subotica

Apstrakt: Rad u uvodu kratko informiše o plakatima koji se čuvaju na umetničkom odeljenju, u zbirci primenjene umetnosti Gradskog muzeja Subotica, a dalje prikazuje segment zbirke, kolekciju pozorišnih plakata za predstave subotičkog Dečjeg pozorišta i beogradskog Pozorišta Boško Buha, nastalih u periodu od 1975. do 1989. godine, autora Đerđa Boroša, subotičkog grafičkog dizajnera i likovnog pedagoga. Dvadeset šest inventarnih jedinica, koje je autor poklonio subotičkom muzeju 2011. godine, danas se čuvaju na umetničkom odeljenju kao deo zbirke primenjene umetnosti. Svi plakati ove kolekcije su nastali u tehnici serigrafije (sito štampe), u kućnoj radionici samog autora, u sito štampariji Doma kulture u Subotici te u sito štampariji Narodnog pozorišta u Subotici. Ova kolekcija potvrđuje kako u ovom segmentu svoje delatnosti autor uspešno spaja svoja dva interesna područja: grafički dizajn i iskustvo likovnog pedagoga. Rad predstavlja prilog sagledavanju istorije subotičkog Dečjeg pozorišta, kao i prvu fazu obrade celokupne kolekcije plakata iz zbirke primenjene umetnosti subotičkog Gradskog muzeja.

Ključne reči: pozorišni plakat, Đerđ Boroš, primenjena umetnost, Gradski muzej Subotica, Dečje pozorište u Subotici

Abstract: The introduction in this paper briefly informs about the posters stored at the art department, in the collection of applied art in the Municipal Museum Subotica. This paper also shows a segment of the collection, as well as the collection of theater posters for the Subotica Children's Theatre performances and the Belgrade Boško Buha Theatre performances, incurred during the period from 1975 until 1989. These posters were created by the author György Boros, graphic designer and art teacher from Subotica. Twenty-six items were given by the author to the municipal museum in 2011, and they are now housed at the art department as part of the collection of applied art. All posters of this collection were created with the technique of serigraphy (silk screen), in the workshop at his home, in the printing shop of the Cultural Center in Subotica and in the printing shop of the National Theatre in Subotica. This collection confirms that in this segment of his work, the author successfully combines his two areas of interest: graphic design and his experience as an art teacher. The work is a contribution to reviewing the history of the Children's Theatre in Subotica, as well as the first stage of processing the entire collection of posters from the collection of applied art of the Municipal Museum Subotica.

Keywords: theater poster, György Boros, applied art, Municipal Museum Subotica, the Children's Theatre in Subotica

¹ Ljubica Vuković Dulić, istoričar umetnosti, kustos Vuković Dulić Ljubica, művészettörténész, kurátor Ljubica Vuković Dulić, art historian, curator

Primljeno: 25. septembar 2014.

Prihvaćeno: 10. decembar 2015.

UVOD

Plakat predstavlja vizuelno sredstvo komunikacije kojim se objavljuje i oglašava pisana, crtana, štampana ili grafički umnožena najava na javnom mestu. Tokom svog istorijskog razvoja njegova se struktura transformisala zavisno od vremenskog konteksta u kojem je nastajao, tehničkih mogućnosti i društveno-političkih preduslova. Tokom vremena širila se njegova funkcija, menjala se svest o njegovoj potrebi, a menjale su se i njegove formalne karakteristike (od tek pukog medija koji samo obaveštava do medija koji se kao takav i umetnički oblikuje u skladu sa aktuelnim likovnim trendovima). Takođe su se tokom vremena izdefinisale različite vrste plakata. Kao najčešće isticana podela plakata jeste ona prema njihovoj nameni, odnosno podela na komercijalni, politički i kulturni plakat (Mićanović, 2012, str. 39). Razvrstani na taj način ili pak u nekim slučajevima izvan nabrojanih grupa, plakati danas jesu i muzealije, odnosno predmeti koji se sakupljaju, čuvaju u različitim muzejskim, arhivskim i bibliotekskim zbirkama, koji se obrađuju i na osnovu svojih karakteristika valorizuju. Oni kao takvi jesu višeznačni kulturno-istorijski izvori, odnosno govore o širem i užem društvenom kontekstu u kojem nastaju: o samim događajima ili momentima koje tematizuju, o samom značaju oglašavanja putem plakata u određenom vremenskom razdoblju, vizuelnoj kulturi određenog vremena, odnosno načinu na koji se poruka vizuelno oblikuje i emituje, o onima koji tu poruku naručuju, o onima koji je oblikuju, ali i o onima kojima je poruka namenjena. Plakati, dakle, mogu biti predmet proučavanja različitih društvenih disciplina: istorije umetnosti, istorije, etnologije, sociologije i sl.

U zbirci primenjene umetnosti umetničkog odeljenja subotičkog Gradskog muzeja danas se čuva preko 280 plakata, koji stručno obrađeni² mogu imati više korisnih aspekata i funkcija te mogu služiti za izlaganje na izložbama, mogu predstavljati nadopunu informacija o različitim autorskim opusima likovnih umetnika, tematskim ili istorijskim celinama, itd.³ Plakati kolekcije umetničkog odeljenja nastali su u periodu od 1928. pa do 2014. godine. Ova kolekcija, koja se popunjava i danas, delom je formirana od strane zaposlenih kustosa kao posledica procesa dokumentovanja različitih kulturnih i društvenih događanja u samom muzeju, Subotici i njenoj okolini, a nedavno je proširena i sa dve poklon celine. Subotički grafički dizajner i likovni pedagog Đerđ Boroš poklonio je 2011. godine umetničkom odeljenju subotičkog muzeja kolekciju od svoja 26 autorska plakata, rađena za predstave subotičkog Dečjeg pozorišta te beogradskog Pozorišta Boško Buha, a 2012. godine kolekciju plakata koju je dugi niz godina sakupljao, poklonio je muzeju i Mirko Molnar, grafičar i likovni pedagog iz Subotice.

Kolekcija plakata umetničkog odeljenja subotičkog muzeja može se razvrstati prema tematskim celinama kojima pripadaju, odnosno na kulturne (izložbene, koncertne, pozorišne), političke, privredne, sportske i zdravstvene. Najveći broj plakata ove zbirke spada

² Stručna obrada plakata koji se čuvaju u zbirci primenjene umetnosti umetničkog odeljenja subotičkog Gradskog muzeja započeta je 2014. godine, a veliku pomoć pri katalogizaciji plakatskih jedinica dobili smo od volontera Miomira Milića, istoričara umetnosti.

³ Mirko Grlica je 1996. godine u subotičkom Gradskom muzeju priredio izložbu *Sto godina plakata 1848–1948* na kojoj su prikazani politički, kulturni (filmski, pozorišni i muzički) i sportski plakati koji se čuvaju na istorijskom odeljenju.

u grupu kulturnih, odnosno u grupu izložbenih plakata, jer je zbirka u početku i nastajala sa prvenstvenim ciljem da se dokumentuje izložbena delatnost muzeja, odnosno izložbena delatnost u Subotici i okolini. Najveći deo plakata iz ove kolekcije radovi su autora koji su stvarali za vojvođansku kulturnu – pozorišnu, izložbenu, koncertnu – scenu, ali i za onu političku, privrednu, sportsku i zdravstvenu. Nailazimo tako na potpisane plakate od strane subotičkih likovnih stvaralaca: Đerđa Boroša, Katarine Tonković Marijanski, Ištvana Toroka, Imrea Šafranja, Balaža Markulika, Milenka Vuksanovića Čiče, Miroslava Jovančića, te stvaralaca iz novosadskog kruga i drugih gradova šireg jugoslovenskog područja: Ferenc Barata, Lasla Kapitanja, Dragutina Stojanovića Sipa, Ivana Karlavarisa, Darka Vukovića, Roberta Žemberija, Stjepana Kolara, Ivan Ilića, Vase Krčmara, Ljubomira Pavićevića Fisa, Boleta Miloradovića, Čedomira Kostovića, Dobrila Nikolića, Ivana Picelja. Određenom broju plakata još nije utvrđen autor, što ostaje kao zadatak daljih istraživanja. Većina plakata beleži i podatak o nazivu štamparije u kojima su otisnuti, pa se po broju ističu plakati nastali u Sito štampariji „Stojkov” iz Novog Sada, Grafičkom zavodu Panonija iz Subotice, štampariji Rapid iz Bačke Topole, izdavačkoj kući Forum iz Novog Sada, Ateljeu sito štampe Doma kulture iz Subotice, štampariji Birografika iz Subotice i dr.

Kako se plakati ove zbirke ističu svojom tematskom raznolikošću, tako su oni i stilski vrlo raznovrsni, a svedoče i o razvoju plakata kao medija. Plakat se menjao, obogaćivao, usavršavao, ali i osnaživao svoju funkciju masovnog prenošenja poruke, i one osnovne, ali i one umetničke. Možemo ih najkraće okarakterisati kao korpus umetničkog ili neumetničkog plakata, te kao skupinu koja svakako može biti doprinos sagledavanju uloge i razvojnog puta plakata u Subotici, Vojvodini, ali i šire. Neki primerci na jednostavan način najavljuju neke događaje i momente svog vremena, dok drugi skreću pažnju i svojim likovnim rešenjem, odnosno osobinama koje ih čine drugačijima, zanimljivijima i sadržajnijima.

Prema načinu izrade plakate ove zbirke možemo razvrstati na:

1. plakate-obaveštenja ručno ispisane
2. plakate rađene u tehnici serigrafije (sitoštampe)
3. plakate rađene ofset štampom
4. plakate rađene digitalnom štampom

Moguće ih je razvrstati i s obzirom na to da li je njihov tekst jednojezičan, dvojezičan ili višejezičan. Jezična raznolikost u Subotici i okolini odražava se i na samim plakatima. Neki su pisani samo npr. na srpskom ili mađarskom jeziku, neki su dvojezični srpsko-mađarski, neki višejezični srpsko-mađarsko-hrvatski, neki su ispisani latiničnim pismom, neki ćiriličnim, a neki njihovom kombinacijom.⁴ U zbirci se takođe nalaze i plakati na drugim jezicima (nemačkom, poljskom, itd.), no reč je tada o plakatima nastalim na drugim evropskim govornim područjima.

⁴ Kao višejezičan plakat određen je onaj koji i najmanji deo teksta oglašava na više jezika.

POZORIŠNI PLAKAT U VOJVODINI

Za razliku od komercijalnog⁵ i političkog⁶ plakata, kulturni plakat jeste onaj koji prati intelektualne i umetničke aktivnosti, a najčešće se obraća određenoj ciljanoj grupi (Mićanović, 2012, str. 41). Pojašnjavajući razlike između komercijalnog, političkog i kulturnog plakata, Zdravko Mićanović ističe kako su prve dve grupe plakata doslovni prenosioci određenog sadržaja odnosno poruke, dok je nastanak kulturnog plakata samo iniciran određenim vanjskim sadržajem. Iako ima ishodište u određenoj „intelektualno-umetničkoj” aktivnosti, njegovo oblikovanje, odnosno njegova likovna sadržina prepušta se plakatu koji je gradi odabirom vizuelnih elemenata, motiva, odnosno semantičnih znakova, boja, tipografskih znakova, kao i načinom njihovog međusobnog povezivanja u celinu. Najzastupljenije vrste kulturnog plakata jesu pozorišni, filmski, muzički i izložbeni plakat.

O razvoju pozorišnog plakata, kao vrsti kulturnog, pisao je Luka Hajduković, naznačivši njegovu razvojnu putanju od vremena druge polovine 19. veka, odnosno od pozorišnih plakata Frederika Volkera i Žila Šerea, koji su izraženi likovnim sredstvima, no koji su još uvek bukvalni u saopštavanju poruke i bez metaforičnog izražavanja, te onih Anrija de Tuluz-Lotreka koji se kreće korak dalje, te uz likovne elemente, saopšteni sadržaj akcentuje simbolički. Hajduković nadalje navodi kako se Tuluz-Lotrekov obrazac, kao likovni nagoveštaj scenske predstave sa osnovnim faktografskim podacima, koji se svodio na prepričavanje književnog predloška za predstavu, zadržao sve do perioda nakon Drugog svetskog rata (Hajduković, 1992, str. 3–4).

Karakteristike pozorišnog plakata u Vojvodini menjale su se uporedo sa razvojem plakata uopšte, no veliki iskorak načinjen je otvaranjem Škole za primenjenu umetnost u Novom Sadu 1948. godine.⁷ Iz klupa ove ustanove izlaze školovani grafički dizajneri, a logična posledica toga postaje i činjenica da od kraja pedesetih godina i plakat kao medij postaje predmet njihovog interesa. Teži se tome da se plakatska obaveštajna funkcija podupre privlačnijim i izazovnijim javnim oblikom. No još su to tada najčešće plakati koji se umnožavaju menjajući najčešće samo boju, a zadržavajući određene stalne vizuelne elemente (ime pozorišta, grafički znak pozorišne kuće ili druge kulturne ustanove za koju se izrađuju), da bi se u njega doštampavali ili upisivali promenljivi elementi (ibid., str. 6–7). Ovakve primere plakata nalazimo i u zbirci umetničkog odeljenja subotičkog muzeja.

Novi oblikovni koncepti koji će postati obeležje „novosadske škole plakata”⁸ svakako se odražavaju i na pozorišnom plakatu kao jednoj od vrsta plakata kojoj se vojvođanski dizajneri često posvećuju, a početak rada Sitoštampe „Stojkov” 1963. godine označava mesto na

⁵ Ima svoju određenu formalnu namenu i cilj, koji se svodi na poticanje prodaje i pridobivanje kupca, na način da obaveštava, ubeđuje, uverava (Mićanović, 2012, str. 39).

⁶ Njegov cilj i namenu određuju tačno određene socijalne grupe. Na osnovu sadržaja koji nosi, politički plakat je najčešće onaj koji kritikuje ili onaj koji afirmiše (Mićanović, 2012, str. 40).

⁷ O istorijatu ove škole vidi u monografiji: *Школа за дизајн «Богдан Шупут» Нови Сад: 50 година постојања и рада*, 1998. Нови Сад: Дневник.

⁸ „Novosadsku školu plakata” odlikuju jednostavno i čitko vizuelno-plastičko rešenje, jednostavni tipografski elementi, jasno naglašena i pregledna tekstualna poruka, funkcionalni crtež i primereno upotrebljena fotografija u nameri da se efektno i sugestivno istakne tema, manifestacija, događaj (Mušić, 2008, str.733).

kojem će biti otisnuti plakati brojnih umetnika sa područja Vojvodine. Pozitivan impuls razvoju umetničkog plakata u Vojvodini pružen je svakako i organizovanjem trijenalne Izložbe pozorišnog plakata i grafičkog oblikovanja⁹ koju je 1973. godine pokrenulo Sterijino pozorje,¹⁰ vođeno željom da se na jednom mestu prikupe i prikažu pozorišni plakati i programi iz cele zemlje (tada SFRJ), a time omogućiti što potpuniji uvid u produkciju pozorišnog plakata. Postao je to podsticaj pozorištima i dizajnerima da porade na oblikovanju, izdavanju te izlaganju plakata. Javljaju se u to vreme i dela vojvođanskih dizajnera koji podižu pozorišni plakat na nivo umetničkog (npr. Miodrag Nedeljković, Ferenc Barat, Laslo Kapitanj) (ibid., str. 7). Među profesionalnim pozorištima u Vojvodini, koja su nastojala da se posvete i vizuelnom identitetu predstave, odnosno njezinom prvom kontaktu sa publikom posredstvom umetničkog plakata, jesu i subotičko Dečje i Narodno pozorište. Već na 1. izložbi pozorišnog plakata i grafičkog oblikovanja u okviru Sterijinog pozorja 1973. godine, izlaže i Đerđ Boroš, a na izložbama ovog festivala svoje će plakate ovaj autor izlagati ponovo 1976, 1979, 1982, 1985, 1992. i 1998. (Todorović i Ostoić, 2010, str. 51). Ova će izložba svakako biti jedna od glavnih manifestacija na kojima će se prezentovati i vrednovati umetnički pozorišni plakat sve do danas, a čiji su neki od autora svoj likovni izraz razvijali i na Akademiji umetnosti u Novom Sadu, osnovanoj 1974. godine. Razvoj umetničkog pozorišnog plakata u Vojvodini svakako najiscrpnije dokumentuje Pozorišni muzej Vojvodine, osnovan 1982. godine, koji je izrastao iz Pozorišnog odeljka Muzeja Vojvodine. U zbirci plakata ovog muzeja čuvaju se i primerci pozorišnih plakata Đerđa Boroša (*Позоришни музеј Војводине*, 2012, стр.14).

KOLEKCIJA POZORIŠNOG PLAKATA ĐERĐA BOROŠA U ZBIRCI UMETNIČKOG ODELJENJA

Polje likovne delatnosti i umetničkog interesovanja Đerđa Boroša kreće se između likovne pedagogije, ilustracije, slikarstva, grafike i grafičkog oblikovanja. Rođen je u Subotici, 24. februara 1934. Diplomirao je na odelu za slikarstvo na Višoj pedagoškoj školi u Beogradu, u klasi Ante Abramovića, nakon čega je radio kao likovni pedagog u OŠ „Jovan Mikić” u Subotici sve do odlaska u penziju 1996. Na polju likovne pedagogije postigao je sa svojim učenicima brojne uspehe, a pored pedagoškog rada uspešno radi i na polju slikarstva i grafike, te grafičkog dizajna, te je od 1979. član UPIDIV-a.¹¹ Poseban segment njegove delatnosti jeste onaj posvećen izradi plakata (kulturnog, političkog, sportskog, komercijalnog). U se-

⁹ Izložba pozorišnog plakata i grafičkog oblikovanja, koju organizuje Sterijino pozorje održava se svake tri godine u Novom Sadu od 1973. godine. Cilj izložbe je da pruži pregled najnovijih dela likovnih stvaralaca na području pozorišnog plakata i celovite grafičke slike (vizuelnog identiteta) pozorišne predstave ili pozorišta, te da afirmiše ovaj vid stvaralaštva (Ћирић-Петровић, Коларић, 1998, стр. 34).

¹⁰ Sterijino pozorje kao pozorišni festival nacionalne drame i pozorišta, takmičarskog karaktera, utemeljeno je 1956. u Novom Sadu.

¹¹ Biografski podaci temelje se na podacima iz kataloga izložbe *Đerđ Boroš grafički dizajner – retrospektivna izložba 1955 – 2005 / Boros György grafikusművész – Gyűjteményes kiállítás 1955. – 2005.* održane u Modernoj galeriji Likovni susret u Subotici od 15. septembra do 15. oktobra. 2005. godine.

gumentu kulturnog plakata posebno mesto u opusu Đerđa Boroša zauzima pozorišni,¹² koji on radi za subotičko Dečje pozorište, subotičko Narodno pozorište te Pozorište Boško Buha iz Beograda. U zbirci umetničkog odeljenja subotičkog Gradskog muzeja čuvaju se njegovi plakati rađeni za pojedine izložbe Doma kulture i Gradskog muzeja u Subotici,¹³ te pozorišni plakati rađeni za dečje predstave koje su u muzej dospele kao poklon autora.

Samostalnu izložbu pozorišnih plakata Đerđ Boroš je održao 2007. godine u galeriji Otvorenog univerziteta u Subotici (Boros, 2007), a svoje je plakate izlagao na više kolektivnih izložbi u Subotici¹⁴ i Novom Sadu. O osobinama njegovih pozorišnih plakata pisali su Luka Hajduković (Hajduković, 1992), Ferenc Deak (Boros, 2007), Miroslav A. Mušić (Mušić, 2008), a označeni su kao stilski bliski „novosadskoj školi plakata“, kao čitka vizuelna rešenja, s jasno istaknutom i preglednom tekstualnom porukom, najčešće jasno izolovanom u odnosu na druge elemente plakata. Plakate Boroš oblikuje asocijativnim jezikom, zadržavajući se u granicama prepoznatljive figuralnosti. Svaki od njegovih plakata odraz je njegove motivacije, kreativnosti i vlastitog emotivnog doživljaja dramskih tekstova, te težnje da ovaj medij izdigne iznad prolaznosti njegove osnovne namene. Gradeći plakat od asocijativnih simbola, autor se upušta i u svojevrsnu vizuelnu interpretaciju dramskog teksta koja prethodi samoj pozorišnoj predstavi. No nešto drugačiji pristup temi Boroš ima kada radi plakat za dečje pozorišne predstave. Na njihovim, najčešće izduženim plakatnim poljima dominiraju prizori koji svoju ciljanu grupu na nedvosmislen način uvode u svet i samu temu pozorišne predstave. Poruka koju odašilju plakati iz ove skupine jasno je iskazana i nedvosmislena, a kompozicija je čitka i vizuelno upečatljiva. Kao da je očito da na ovim plakatima Boroš spaja iskustva likovnog pedagoga i veštog dizajnera plakata. Poznavajući vizuelnu percepciju ove ciljne grupe, Boroš plakate za dečje pozorišne predstave gradi tako da vizualizira čistu i neposrednu poruku, na logičan i jasan način, ali opet zanimljiv i dinamičan, što autor postiže odabirom živih boja, nekada njihovim kontrastima, rasporedom elemenata po plakatskoj, najčešće čistoj, jednobojnoj pozadini. Prizor svodi na ono što je važno, odnosno prizor oslobađa suvišnih detalja. No ako na plakatu i postoji prazan prostor, on je tu u službi isticanja glavnog prizora koji svojim značenjem malog gledaoca uvodi u priču, dok tekstualni deo plakata izoluje na jednom delu plakatskog polja, koristeći jednostavnu i čitku tipografiju. Ono što pri susretu sa Boroševim plakatom rađenim za dečje pozorišne predstave uočavamo, jeste njegova živa atmosfera koja ne ostavlja gledaoca ravnodušnim, već ga intenzivno nastoji zainteresovati za temu koju prikazuje. Oni jednom gotovo lirskom notom, svojim pomalo nadrealnim znakovljem i bojom sažimaju dramsku priču i čine je privlačnom za najmlađu populaciju, ali ne samo za nju. Osobenost plakata ove kolekcije jesu njihova jednostavna, jednoznačna i čitka

¹² Prema kazivanju samog autora on prvi pozorišni plakat izrađuje početkom sedamdesetih godina za predstavu *Crvenkapica* Dečjeg pozorišta u Subotici, na predlog tadašnjeg direktora Mihajla Jančikina (kazivanje: 24. septembra 2014).

¹³ Npr. *Oktobarski susret – izložba subotičkih umetnika 1974.* / *Szabadkai képzőművészek - Októberi találkozója*, 10–28.10.1974, Dom kulture, Subotica; *Sáfrány Imre, slikar - festő, 1951–1976*, Zavičajna galerija / *Városi képtár*, 24. 9 – 31. 10. 1976; *Novac kroz vekove u Severnoj Bačkoj / A pénzforgalom története észak bácskában*, Gradski muzej Subotica / *Városi múzeum Szabadka*, 12. 1976 – 3. 1977.

¹⁴ Npr. izložba *Kultúra - plakat / Kultura - plakat* u Galeriji Otvorenog univerziteta u Subotici od 30. oktobra do 14. novembra 2006. koja je održana u organizaciji Udruženja likovnih umetnika primeđenih umetnosti i dizajnera Subotice (Boros, 2006).

vizuelna rešenja koja ispunjavaju svoju komunikativnu funkciju, ali bivaju i svojevrсни simbol predstave i njezina sasvim lična uvodna vizuelna tvorevina.

Plakati Đerđa Boroša, koje je sam autor poklonio Umetničkom odeljenju Gradskog muzeja Subotica 2011. godine, predstavljaju jedan segment njegove delatnosti iz oblasti dizajna i izrade plakata. Kolekcija broji 26 autorskih plakata, nastalih u periodu od 1975. do 1989. godine. Veći deo plakata je nastao za subotičko Dečje pozorište, a manji deo za Pozorište „Boško Buha” u Beogradu. Svi plakati ove kolekcije su nastali u tehnici serigrafije (sitoštampe) u kućnoj radionici samog autora, te sito štampariji Doma kulture u Subotici ili u sito štampariji Narodnog pozorišta u Subotici. Što se tiče tehnologije izrade, plakati su nastajali na dva načina: tako što je autor koristio šablone (npr. plakat br. 2), a u drugom slučaju fotografiju kao predložak (npr. plakat br. 8). Odlikuje ih takođe specifičan, izduženi format, dimenzija uglavnom 100 x 35 cm te 70 x 33 cm, koji diktira i samu kompoziciju prikaza. Ovaj format jedno je od obeležja Boroševih plakata rađenih za Dečje pozorište,¹⁵ za koji se autor odlučuje i iz praktičnih razloga, jer su ti plakati rađeni isključivo za enterijer, odnosno za postavljenje unutar škola, vrtića te u vitrinama i unutrašnjosti Dečjeg pozorišta. Obrada i prikaz ove kolekcije prilog je sagledavanju celokupne delatnosti Đerđa Boroša vezane za umetnost plakata, kao i delatnosti drugih subotičkih autora te prilog sagledavanju istorije subotičkog Dečjeg pozorišta¹⁶.

¹⁵ Druge vrste plakata, pa i one pozorišne koje radi za subotičko Narodno pozorište, uobičajenijih su dimenzija, tj. 100 x 70 cm, odnosno 70 x 50 cm.

¹⁶ Zahvaljujem se Miklošu Heveru (Hevér Miklós) na izradi fotografija plakata.

LITERATURA

Boros, Gy. (ur.) (2006). *Kultúra - plakát / Kultura – plakāt*. Subotica: Grafoprodukt.

Boros, Gy. (ur.) (2007). *Boros György színházi plakátkiállítás (1973 – 1995) / Izložba pozorišnih plakata Đerđa Boroša (1973 – 1995)*. Subotica: Grafoprodukt.

Ђирић-Петровић, К. & Коларић, А. (ур.) (1998). *Каталог 9. изложбе позоришног плаката и графичког обликовања*. Нови Сад: Стеријино позорје.

Хајдуковић, Л. (1992). *Савремени позоришни плакат у Војводини*. Нови Сад: Позоришни музеј Војводине.

Mićanović, Z. (2012). Izvan zida u osamdeset osam slika / Istorija plakata. *Signum*, vol. 6, 21–44.

Mušić, A. M. (2008). *Vek plakata u Vojvodini*. U: M. Šuvaković i D. Ugren (ured.), *Evropski konteksti umetnosti XX veka u Vojvodini (728-740)*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine.

Позоришни музеј Војводине: поводом 30 година Позоришног музеја Војводине / Theatre Museum of Vojvodina: for 30th anniversary of Theatre Museum of Vojvodina (2012). Нови Сад: Позоришни музеј Војводине.

Šram, O. (ur.) (2005). *Đerđ Boroš grafički dizajner – retrospektivna izložba 1955 – 2005 / Boros György grafikusművész – Gyűjteményes kiállítás 1955 – 2005*. Subotica: Moderna galerija Likovni Susret.

Todorović, D., & Ostoić, V. (ur.) (2010). *Katalog 13. izložbe pozorišnog plakata i grafičkog oblikovanja, 2007–2009 (2013)*. Novi Sad: Sterijino pozorje.

Hupikék Péter, 1975.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
 serigrafija, 100 x 35 cm
 sign. d.l.: boros'75
 inv. br. U.P-263.

Hupikék Péter (Peter Smurfs), in 1975.

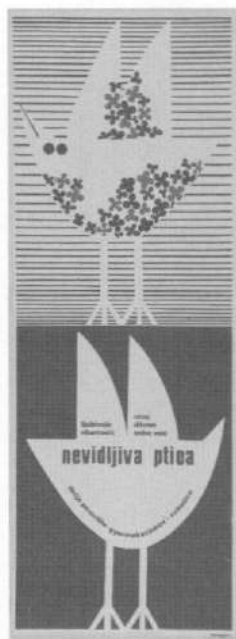
Children's Theatre, Subotica
 serigraphy, 100 x 35 cm
 sign. down left: boros'75
 inv. nr. U.P-263.

Nevidljiva ptica, 1977.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
 serigrafija, 100 x 35 cm
 sign. d.d.: boros'77
 inv. br. U.P-258.

Invisible bird, in 1977.

Children's Theatre, Subotica
 serigraphy, 100 x 35 cm
 sign. down right: boros'77
 inv. nr. U.P-258.

Hilperik, 1977.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm

sign. d.l.: boros'77

inv. br. U.P-261.

Hilperik, in 1977.

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm

sign. down left : boros'77

inv. nr. U.P-261.

A fekete királynő kürtöse, 1977.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm

sign. d.d.: boros'77

inv. br. U.P-262.

The bugler of the black Queen, 1977

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm

sign. down right: boros'77

inv. nr. U.P-262.

Iksz úr árnyéka, 1978.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. /
inv. br. U.P-264.

Mr. Ex' shadow, in 1978.

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. /
inv. nr. U.P-264.

Šašavo...lepršavo...zaljubljeno..., 1978.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. d.l.: boros'78
inv. br. U.P-265.

Silly ... swaying ... in love ..., in 1978.

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. down left: boros'78
inv. nr. U.P-265.

Nestašni zečić, 1978.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm

sign. desno sredina: boros'78

inv. br. U.P-260.

The playful rabbit, in 1978.

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm

sign. Right midfield: boros'78

inv. nr. U.P-260.

*Guliver u zemlji lutaka – Gulliver
bábországbán*, 1979.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm

sign. d.d.: boros'79

inv. br. U.P-259.

Gulliver in the land of dolls, in 1979.

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm

sign. down right: boros'79

inv. nr. U.P-259.

Trapavi zmaj, 1979.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. d.l.: boros'79
inv. br. U.P-268.

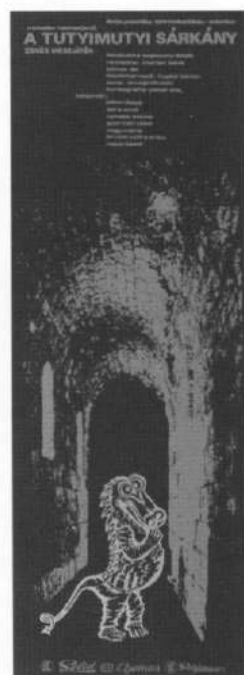

The clumsy dragon, in 1979.

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. down left: boros'79
inv. nr. U.P-268.

A tutyimutyi sárkány, 1979.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. /
inv. br. U.P-267.

The dragon dodderer, in 1979

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. /
inv. nr. U.P-267.

Хакимове приче из 1001 ноћи, 1979.
 Pozorište Boško Buha, Beograd
 serigrafija, 100 x 35 cm
 sign. sredina: boros'79
 inv. br. U.P-273.

Hakim's stories from 1001 Nights, in 1979.
 Boško Buha Theatre, Belgrade
 serigraphy, 100 x 35 cm
 sign. middle: boros'79
 inv. nr. U.P-273.

Karnyóné, 1980.
 Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
 serigrafija, 100 x 35 cm
 sign. d.d.: boros'80
 inv. br. U.P-283.

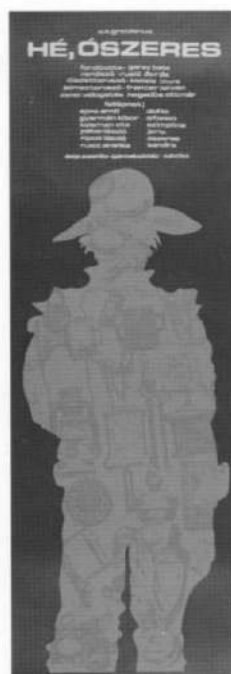
Karnyóné, in 1980.
 Children's Theatre, Subotica
 serigraphy, 100 x 35 cm
 sign. down right: boros'80
 inv. nr. U.P-283.

Hé, ószeres, 1981.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. d.d.: boros'81
inv. br. U.P-281.

Hello, Junkman, in 1981.

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. down right: boros'81
inv. nr. U.P-281.

Óz varázslója, 1981.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. d.d.: boros'81
inv. br. U.P-280.

The Wizard of Oz, in 1981
Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. down right: boros'81
inv. nr. U.P-280.

Ana voli Milovana, 1981.
Pozorište Boško Buha, Beograd
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. d.d.: boros'81
inv. br. U.P-270.

Ana likes Milovan, in 1981.
Boško Buha Theatre, Belgrade
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. down right: boros'81
inv. nr. U.P-270.

Ništa bez konja, 1982.
Pozorište Boško Buha, Beograd
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. /
inv. br. U.P-271.

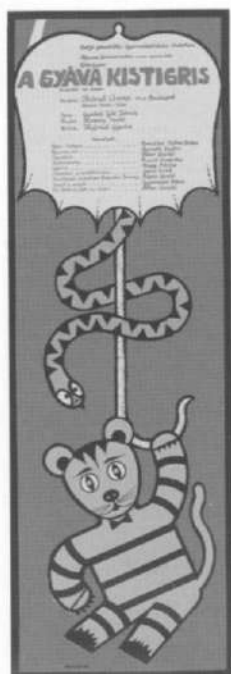
Nothing without a horse, in 1982.
Boško Buha Theatre, Belgrade
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. /
inv. nr. U.P-271.

A gyáva kistigris, 1982.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. d.l.: boros'82
inv. br. U.P-272.

The little cowardly tiger, in 1982.

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. down left: boros'82
inv. nr. U.P-272.

Nasmejani snovi, 1982.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. d.l.: boros'83
inv. br. U.P-269.

Laughing dreams, 1982.

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. down left: boros'83
inv. nr. U.P-269.

Százszorcsúnyák, 1983.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. /
inv. br. U.P-282.

Százszorcsúnyák, 1983.

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. /
inv. nr. U.P-282.

Diha, diha, 1983.

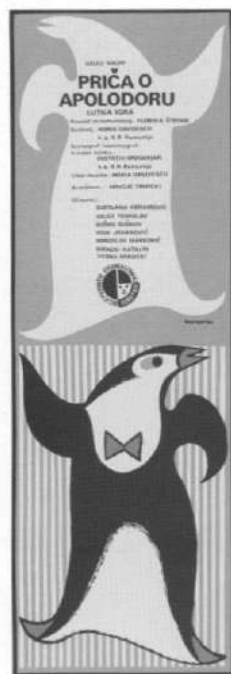
Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 100 x 35 cm
sign. d.d.: boros'83
inv. br. U.P-266.

Diha, diha, 1983.

Children's Theatre, Subotica
serigraphy, 100 x 35 cm
sign. down right: boros'83
inv. nr. U.P-266.

Priča o Apolodoru, 1983.
 Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
 serigrafija, 84 x 30 cm
 sign. sredina desno: boros'83
 inv. br. U.P-275.

The tale about Apolodor, 1983.
 Children's Theatre, Subotica
 serigraphy, 84 x 30 cm
 sign. middle right: boros'83
 inv. nr. U.P-275.

Kákonca hercegisasszony, 1987.
 Dečje pozorište Kurir Jovica / Kurir Jovica
 Gyermekszínház, Subotica
 serigrafija, 70 x 33 cm
 sign. d.d.: boros'87
 inv. br. U.P-278.

Princess Kákonca, 1987.
 Children's Theatre Kurir Jovica, Subotica
 serigraphy, 70 x 33 cm
 sign. down right: boros'87
 inv. nr. U.P-278.

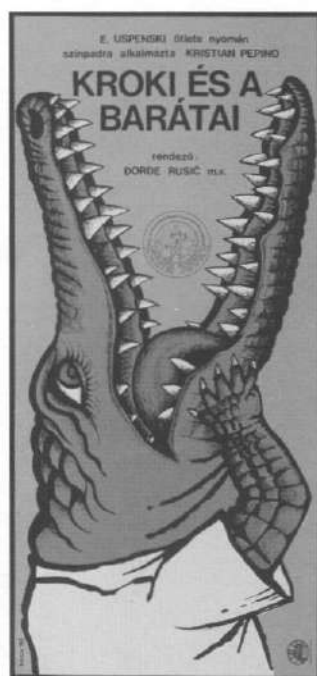

A farkas és a gidák, 1987.

Dečje pozorište Kurir Jovica / Kurir Jovica
Gyermekszínház, Subotica
štampa: sitoštampa / szitanyomda Narodno
pozorište / Nepszínház, Subotica
serigrafija, 70 x 33 cm
sign. d.l.: boros'87
inv. br. U.P-274.

The wolf and the lambs, 1987.

Children's Theatre Kurir Jovica, Subotica
printed: printing shop of the National
Theatre in Subotica
serigraphy, 70 x 33 cm
sign. down left: boros'87
inv. nr. U.P-274.

Kroki és a barátai, 1988.

Dečje pozorište / Gyermekszínház, Subotica
štampa: sitoštampa / szitanyomda Narodno
pozorište / Nepszínház, Subotica
serigrafija, 70 x 33 cm
sign. d.l.: boros'88
inv. br. U.P-276.

Kroki and friends, 1988.

Children's Theatre, Subotica
printed: printing shop of the National
Theatre in Subotica
serigraphy, 70 x 33 cm
sign. down left: boros'88
inv. nr. U.P-276.

Ponoćna provala, 1989.

Dečje pozorište Kurir Jovica / Kurir Jovica
Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 70 x 33 cm
sign. d.l.: boros'89
inv. br. U.P-277.

Burglary at midnight, 1989.

Children's Theatre Kurir Jovica, Subotica
serigraphy, 70 x 33 cm
sign. down left: boros'89
inv. nr. U.P-277.

Bűvös kocka, 1989.

Dečje pozorište Kurir Jovica / Kurir Jovica
Gyermekszínház, Subotica
serigrafija, 70 x 33 cm
sign. sredina desno: boros'89
inv. br. U.P-279.

Magic cube, 1989.

Children's Theatre Kurir Jovica, Subotica
serigraphy, 70 x 33 cm
sign. middle right: boros'89
inv. nr. U.P-279.

Ljubica Vuković Dulić

BOROS GYÖRGY PLAKÁTJAI

Új kollekció a Szabadkai Városi Múzeum iparművészeti gyűjteményében

Összefoglaló

A tanulmány bevezetője röviden ismerteti a művészeti osztályon, a Szabadkai Városi Múzeum iparművészeti gyűjteményében őrzött plakátokat, a továbbiakban pedig bemutatja a gyűjtemény azon szegmensét, melybe az 1975 és 1989 közti időszakban a szabadkai Gyermekszínház és a belgrádi Boško Buha Színház előadásaihoz készült színházi plakátok tartoznak, melyek alkotója Boros György szabadkai grafikai tervező és képzőművészet-tanár. A szerző által 2011-ben a szabadkai múzeumnak ajándékozott huszonhat leltári egység található ma a művészeti osztályon, annak iparművészeti gyűjteményében.

Boros György képzőművészeti tevékenysége és művészi érdeklődése a képzőművészet-oktatás, az illusztrációkészítés, a festészet, a grafika és a grafikai megformálás körül forog. Külön tevékenységi köre a plakátkészítés. A kulturális plakátok közt a színházi témájuk külön egységet képeznek Boros György opusában, melyek mellett a Szabadkai Városi Múzeum művészeti osztályának gyűjteményében megtalálhatóak a szabadkai Kultúrotthon és a Városi Múzeum egyes kiállításaihoz készített plakátjai is. Ezt az ajándékgyűjteményt a hosszúkás plakátmezők jellemzik, melyek jelenetei egyértelműen utalnak a színházi előadás világára és témájára. A csoportba tartozó plakátok üzenetei világosak és egyértelműek, a kompozíciójuk pedig érthető és vizuálisan hatásos. A célközönség vizuális észlelésének ismerőjeként, Boros úgy alakítja ki a gyermekszínházi előadások plakátjait, hogy azok a tiszta és közvetlen üzenetet ábrázolják, logikus és világos módon, ugyanakkor érdekesen és dinamikusan, amit az élénk színekkel, olykor kontrasztok alkalmazásával ér el, valamint a képi elemek elrendezésével a legtöbbször tiszta, egyszínű háttérben. A látvány a lényegre összpontosít, illetve mentes a felesleges részletektől.

A gyűjtemény minden darabja szitanyomással készült a szerző házi műtermében, a szabadkai Kultúrotthon nyomdájában, vagy a szabadkai Népszínház szitanyomó műhelyében. Ami a kidolgozás technológiáját illeti, a plakátok kétféle módon készültek: úgy, hogy a szerző sablonokat (pl. a 2. számú plakát esetében), vagy más fényképeket (pl. a 8. számú plakát esetében) használt. Ugyancsak jellemző rájuk a specifikus, hosszúkás forma, melynek mérete rendszerint 100 x 35 cm vagy 70 x 33 cm, és amely behatárolja magát az ábrázolt kompozíciót is. Ez a formátum Boros gyermekszínházas plakátjainak az egyik jellegzetessége, melyet gyakorlatias okokból választott, hiszen ezeket a plakátokat kizárólag belső térben használták, iskolákban, óvodákban, valamint a Gyermekszínház vitrinjeiben. A gyűjtemény feldolgozása és bemutatása hozzájárul Boros György, illetve más szabadkai szerzők plakátművészetének teljesebb áttekintéséhez, ugyanakkor a szabadkai Gyermekszínház történetének ismertetéséhez is.

Žužana Korhec Pap*

Gradski muzej Subotica

Trg Sinagoge 3

24 000 Subotica

e-mail: korhec.zsuzsi@gmail.com

UDC 7.034

7.046(497.113)

SLIKARSKA TEHNIKA BAROKNIH MAJSTORA

(na primerima restauriranih oltarskih slika iz katoličkih crkava u Vojvodini)

PAINTING TECHNIQUES OF BAROQUE MASTERS

(Examples of restored altar paintings from the Catholic churches in Vojvodina)

Apstrakt: Habilitacioni rad za zvanje restauratora savetnika je kompleksan pregled. Tekst pripada oblasti „tehničke istorije umetnosti” u kojoj doprinos nastaje iz konzervatorskih i naučnih ispitivanja i zapažanja, najčešće izvedenih u toku konzervatorsko-restauratorskih radova. Metodologija pratećih naučnih ispitivanja utemeljena je u skladu sa savremenim principima konzervatorske struke, polazeći od nedestruktivnih imidžing metoda ka ispitivanjima poprečnih preseka na uzorcima i ispitivanjima pigmenta. Kroz sistematski, tabelarno prikazane rezultate ovakvih analiza na 39 restauriranih slika bilo je moguće doneti vredne zaključke, nove rezultate u vezi tehnike srednjoevropskog baroknog štafelajnog slikarstva: ručno tkano laneno platno spajano šivenjem, tonirane podloge uljano-smolastih veziva, tradicionalni pigmenti, itd. Rad nas vodi kroz stalne paralele i fina zapažanja, od pripreme slike do završetka umetničkog dela, uz poređenja sa tekstovima značajnih autora, koji su dali ključne doprinose u oblasti istraživanja umetničkih tehnika baroknog doba.

Ključne reči: barok, slikarska tehnika, konzervatorska ispitivanja, crkvena umetnost, Vojvodina

Abstract: The habilitation paper needed for the title of a restorer adviser is a complex review. This text belongs to the field of “History of artistic techniques” in which the contribution to it is resulting from conserving and scientific inspections and observations, usually performed during the conservation and restoration work. The methodology supporting scientific examinations is established in accordance with modern principles of the conservationist profession, starting from the non-destructive imaging methods to studies of cross-sections and tests on samples of pigments. Through systematic, tabulated results of such analysis of the 39 restored paintings, it was possible to reach valuable conclusions; new results concerning techniques in Central European Baroque easel paintings: hand-woven linen stitched together by sewing, toned base oil-resin binder, traditional pigments, etc. This text leads us through constant parallel comparisons and fine observations of each painting from the initial preparations to the finished work of art, compared with the texts of important authors, who have made a key contribution in the field of research about artistic techniques of the Baroque era.

Keywords: Baroque painting technique, conservation investigation, ecclesiastical art, Vojvodina

* Žužana Korhec Pap, restaurator, muzejski savetnik

Korhec Papp Zsuzsanna, restaurátor tanácsos

Zsuzsanna Korhec Papp, chief restorer, museum counsellor

Primljeno: 29. avgust 2014.

Prihvaćeno: 16. decembar 2015.

UVOD

Studija umetničkih tehnika je put ka sagledavanju kompleksnosti značenja umetničkog dela kao jedinstvenog proizvoda ljudskog duha, talenta i tehnološkog nivoa u svojoj istorijskoj slojevitosti. Rezultati istraživanja u oblasti tehničke istorije umetnosti, koja su otpočela poslednjih decenija u zapadnoj Evropi, potvrđuju važnu ulogu, odgovornost i raznovrsnu delatnost restauratora. Metoda tehničke istorije umetnosti obuhvata istraživanje pojedinih umetnika i njihovih radionica, gde umetnička dela nastaju od određenih, istorijski značajno determinisanih materijala i umetničkih tehnika. Tokom restauracije više dela određenog autora moguće je identifikovati jedinstveni stvaralački proces ili slikarski rukopis koji prate razna zapažanja vezana za tehnologiju, zasnovana na restauratorskim ispitivanjima. „Technical history of art” stvara most među restauratorima, istoričarima umetnosti i naučnicima prirodnih nauka (Koller, 2006).

Cilj dosadašnjih istraživanja i ovog rada je doprinos nauci u oblasti istraživanja baroknih majstora koji su ostavili za sobom značajno nasleđe u katoličkim crkvama Vojvodine. Barokna umetnost na tlu današnje Vojvodine se pojavljuje nakon oslobođenja od Turaka, krajem 17. veka i traje do prvih decenija 19. veka. To je poseban period i u tehnološkom smislu, jer sa pojavljivanjem fabričkog tkanja i fabričke slikarske podloge proces pripreme postaje sasvim drugačiji. Zidna dekoracija ovog perioda je neistražena i samo dve celine postoje u zaštićenim objektima iz sredine 18. veka: blagovaonica franjevačkog samostana u Subotici (preslikana krajem 19. veka u uljanoj tehnici) i Somboru (štuko ornamentika), pa se zato barokno nasleđe može jedino istraživati na osnovu podataka o umetnicima i oltarskim palama. Novi podaci o umetnicima i oltarskim palama, izneti u radu, zasnivaju se na samoinicijativnom istraživanju sprovedenom u Vojvodini čiji je cilj stvaranje umetničkog katastra katoličkih crkava (1700–1918), koje predstavljaju kulturnu baštinu vojvođanskih katolika, u najvećoj meri Mađara, Nemaca i Hrvata. „Nasleđe je suština kulture, ono je naš život, naša prošlost i naša budućnost. Napori, koje ulažemo u očuvanje starih artefakta, nisu samo ulaganje u sadašnjost već i posveta budućnosti” (Ridolfi, 2012, 13).

Istraživanje slikarske tehnike baroka je ostvareno kroz restauracije i restauratorska ispitivanja više od trideset umetničkih dela tog perioda, samostalno restauriranih 1995–2014. godine.¹ Pošto su restaurirana dela, izuzev dva Gospina prikaza (J. Fertl: Gospa iz Brna, Plavna, 1730; M. Haniš: Gospa pomoćnica, Baja, 1800), izvedena u tehnici ulje na platnu, tema se prvenstveno odnosi na tu tehniku.² Od 2011. godine ovaj projekat je deo programa Gradskog muzeja Subotica i finansiran je zajedničkim sredstvima Ministarstva kulture i informisanja Republike Srbije, lokalne samouprave, mađarske agencije za kulturu (Nemzeti Kulturális Alap).

¹ Zbog veoma oštećenog stanja kod svih oltarnih pala je izvedena konzervacija, dubliranje po potrebi, a estetska rekonstrukcija je po želji vlasnika urađena u tehnici uljanog retuša. Druge savladane tehnike rekonstrukcije bojenog sloja nisu korišćene (Görbe, 2007).

² Osim te slike jedino su Crna Gospa iz subotičkog i Radosna Gospa iz bačkog franjevačkog samostana naslikane na drvenom nosiocu, a antependijum sa prikazom sv. Katarine sa glavnog oltara katoličke crkve u Sotu je naslikan na koži. Sačuvana su vrata sa prikazom rimskih vojnika, kao deo nekadašnjih svetih grobova u Bačkom Bregu (kraj 18. veka) i u Kljajićevu (početak 19. veka). Na teritorijama Austrije se susrećemo i sa mermernim i bakrenim pločama kao nosiocima (Koller, 1978, 184).

U ovoj oblasti istraživanje istorijskih izvora se oslanja prvenstveno na stranu literaturu na nemačkom, engleskom, hrvatskom i mađarskom jeziku. Konzervatorska tehnička i naučna ispitivanja izvedena su tokom restauracija, kroz nedestruktivna i destruktivna ispitivanja oltarnih slika: pažljivo vizuelno ispitivanje, snimci u difuznom svetlu i specijalni snimci (pomoću bočnog osvetljenja, UV, luminescentni, infra i rendgenski snimci), makrosnimci, hemijske analize. Deo uzoraka je pripremila i snimila Milica Stojanović, hemičarka Narodnog muzeja u Beogradu (2006–2009), dok je deo samostalno pripremljen u toku doktorskih studija na Mađarskom likovnom fakultetu (Magyar Képzőművészeti Egyetem) u laboratoriji Restauratorske katedre (2010–2014). Hemijske analize, testovi za identifikaciju kalcijum-karbonata, parisko-plavog, olova itd. i analize preparata pigmenata su uhodane metode istraživanja na tom fakultetu, koje daju veoma pouzdane rezultate i bez velikih instrumentalnih istraživanja, i koje se mogu uz konsultaciju sa profesorom samostalno izvesti (Galambos, 2006). Deo rendgenskih snimaka (2006–2011) je urađen u Dijagnostičkom centru u Subotici, a drugi deo rendgenskih kao i infracrvenih snimaka je uradio Mačas Horvat (Horváth Máttyás), student 5. godine, aparatom Mađarskog likovnog fakulteta (2013).

ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA BAROKNOG SLIKARSTVA KATOLIČKIH MAJSTORA U VOJVODINI

Barokno slikarstvo katoličkih majstora u Vojvodini predstavlja predmet interesovanja istraživača nacionalne istorije umetnosti više zemalja čije je delove obuhvatala nakadašnja Austrougarska monarhija. Sa promenama granica nakon Prvog svetskog rata, teritorija današnje Vojvodine prestaje da bude u domenu istraživanja mađarskih stručnjaka. Srpski stručnjaci su baroknu umetnost u Vojvodini, koja je u najvećoj meri crkvena umetnost, istraživali skoro isključivo na osnovu pokretnih i nepokretnih dobara ortodoksnih hramova.³ Za njih postoje i publikacije, nasuprot baroknoj crkvenoj umetnosti katoličkih crkava u Vojvodini, koje su slabo istražene, (Milanović-Jović, 1978, 1988, 1989; Momirović, 1986), a poseduju umetničko nasleđe slične vrednosti (Korhecz Papp i Kovačev Ninkov, 2005). U okviru hrvatske istorije umetnosti publikovana su pojedina dela koja se nalaze u franjevačkim crkvama i samostanima Vojvodine, koja pripadaju zagrebačkoj provinciji (Cvekan, 1977, 1985; Repanić-Braun, 2004; Škorić, 2012). Zadnjih petnaestak godina autorka rada se bavi istraživanjem barokne umetnosti katoličkih crkava u Vojvodini, prateći restauracije pojedinih oltarskih pala (Korhecz Papp, 2008). Kao rezultat tog rada, publikovane su prve značajnije publikacije međunarodnog karaktera o budimskom slikaru Sebastijanu Štetneru (Sebastian Stettner, 1699–1758) (Korhecz Papp, 2008b), Ferencu Falkoneru (1737–1792) (Korhecz Papp, 2011), peštanskom majstoru Jozefu Šeftu (Josef

³ Osnovna literatura: Petrović, Ž., i Kašanin, M. (1927). Srpska umetnost u Vojvodini. Novi Sad: Matica srpska; Kašanin, M. (1942). Dva veka srpskog slikarstva. Beograd; Kolaric, M. (1953). Srpska grafika 18. veka. Beograd; Vasić, P. (1971). Doba baroka. Beograd; Medaković, D. (1971). Putevi srpskog baroka. Beograd; Srpska umetnost u 18. veku. (1980). Beograd; Barok kod Srba. (1988). Zagreb; Timotijević, M. (1996). Srpsko barokno slikarstvo. Novi Sad: Matica srpska. Šelmić, L. (2003). Srpsko slikarstvo 18. i 19. veka. Novi Sad.

Schöff, 1776–1851) (Korhec Papp, 2013), pečujskom slikaru Paulusu Antoniusu Senseru (1716–1758) (Korhec Papp, 2009), putujućem umetniku Matijasu Hanišu (Mathias Hanisch, oko 1754–1806) (Korhec Papp, 2011b) i bečkim majstorima Feliksu Ivu Lajheru (Felix Ivo Leicher, 1724–1806) (Korhec Papp, 2011c) i Martinu Johanu Šmitu (Kremser Schmidt, 1718–1801) (Korhec Papp, 2007). Pored monografskih publikacija (Korhec Papp, 2012, 2013), priređene su i izložbe, i to: međunarodna izložba o budimskom slikaru Sebastijanu Šteteru, koja je prikazana u Subotici, Segedinu, Baji, Kaloči i Budimpešti (2012. godine) i aktuelna manifestacija o Matijasu Hanišu, koja će se pored Subotice, prikazati u Somboru, Baji i Kaloči (2014. godine). Obe izložbe su praćene panoima o restauraciji dela prikazanih autora.

KATOLIČKE UMETNIČKE RADIONICE I MAJSTORI BAROKNOG DOBA U VOJVODINI

Teritorija današnje Vojvodine je sačinjena iz oblasti koje su pripadale različitim ckvenim i političkim upravnim sistemima u okviru Ugarske kraljevine i ta činjenica je veoma ograničavala oblik umetnosti, koja je nastajala/dospevala u katoličke crkve. Današnja Bačka je bila skoro istovetna sa nekadašnjom Bačko-bodroškom županijom, koja je oformljena nakon ukidanja Potisko-pomoriške vojne krajine 1742, a pripadala je Kaločko-bačkoj nadbiskupiji od oslobođenja 1686. godine (Török & Legeza, 1999).⁴ Današnji Banat je samo manji deo nekadašnjeg Banata koji je, iako oslobođen od Turaka 1716. godine, tek krajem 18. veka ušao u oblik županijskog sistema. Do tada ovom teritorijom je upravljala Bečka komora, a pripadala je Čanadskoj biskupiji, kojom je prvobitno upravljano iz Segedina, a zatim i iz Temišvara od 1738. Srem je takođe dugo bio vojna granica. Prvo je postojala samostalna Sremska biskupija, koja od 1773. pripada Đakovačkoj biskupiji. Do sredine 18. veka skoro su svugde delovali franjevci, koji su i za vreme Turaka vodili brigu u o katoličkom stanovništvu. Pripadali su ugarskoj franjevačkoj provinciji Presvetog Spasitelja (Salvatorijanska, Subotica) i Bosne Argentine, od 1757. godine provinciji Svetog Ivana Kapistrana (Bač, Sombor, Petrovaradin, Ruma, Pančevo, Zemun). Centar obe provincije je bio u Budimu. Isusovci su u manjem obimu delovali (Petrovaradin, Temišvar, Beograd) do ukidanja reda 1773. godine (Diós –Viczián).

Prve umetničke celine nastale u prvoj polovini 18. veka nisu očuvane ni u jednom slučaju, već samo njihovi delovi. Uzrok ovome je nagli razvoj oblasti u kasnijim periodima. Unutrašnja dekoracija prvih malih župnih crkava podignutih od ćerpića se može zamisliti na osnovu primera oltarnih pala iz Plavne (N. N.: Sveti Jakov, 1721), Selenče (P. A. Senser: Sveto trojstvo, oko 1740) i Sremskih Karlovaca (N. N.: Sveto trojstvo, oko 1740). Kvalitetne oltarne pale iz 18. veka su često zamenjivane na prekretnici 19. i 20. veka samo zbog promena ukusa, ako je to materijalno stanje omogućilo. Najveće štete katoličkom umetničkom nasleđu u Vojvodini su nanete nakon Drugog svetskog rata. Oduzimanjem crkvenog vlasništva i iseljavanjem nemačkog stanovništva, ekonomska podrška crkvi je nestala. Više crkava je srušeno (Filipovo/Bački Gračac, Gakovo) i razoreno (Prigrevica, Bačko Novo Selo) ili polako propada i nestaje zbog napuštenosti i učestalih krađa (Tovariševo, Bački Obrovac).

⁴ Među restauriranim delima važnu ulogu imaju oltarne slike iz Baje, ta oblast je uključena u istraživanje 2010. godine.

Za pravoslavnu crkvu su radili domaći majstori, a najveći centri su nastali u Aradu, Temišvaru i Novom Sadu (Кулић, 2006). Umetnici su retko prevazilazili granice svoje veroispovesti. Katolička crkva je naručivala oltarske pale iz većih centara, uglavnom iz budimskih (S. Štetner – Subotica (1741), porodica Falkoner (Ferenc – Bač (1774), Futog (1776)⁵, i Jožef – Bački Breg (1792), Mali Idoš (1791), Sonta (1792), Kukujevcima (oko 1790)) (Škorić 2009), peštanskih (J. Šeft – Subotica (1802–1825), Bač (oko 1810.), Novi Bečej (1811), Sombor (1813) itd., Jozef Šmit (Schmidt – Bajša (1816), Johan Volhofner – Čerević (1782) i pečujskih radionica (P. A. Sencer – Bač (1753), Selenča (oko 1740)) ili iz Beča. Rad bečkih majstora je bio višestruko skuplji od radova majstora iz mađarskih centara, pa su zato franjevci, a kasnije i župe, uglavnom naručivali od jeftinijih majstora koji su radili na nivou cehovskih umetnika.⁶ Ima izuzetaka: isusovci su u Petrovaradinu 1774. godine od F. I. Lajhera (1724–1806) naručili glavnu oltarnu palu crkve sv. Jurja (Kljajić, 2004, 17), a verovatno je tada nabavljena od istog autora slika Sv. Josipa za kapelu u Tekiji (Sršan, 1993, 118), koja se sada nalazi u crkvi sv. Roka u Petrovaradinu. Snežna Gospa iz Tekije i Gospe pomoćnice u Novom Sadu (poklon franjevac iz Petrovaradina) i u Sremskim Karlovcima su takođe radovi bečkih velemajstora. Franjevci su u Subotici 1773. nabavili oltarnu sliku Sv. Roka od Kremsera Šmita. Za glavne oltarne pale u Selenči i u Adi su poručeni monumentalni radovi od Huberta Mauera (1738–1818). Značajniji, veći korpusi dela bečkih velemajstora npr. Paula Trogera (1698–1762) i F. I. Lajhera, u župnim crkvama u Čoki i u Ečki, rezultat su sekundarnih kupovina blaga ukinutih redova, iz bečkih magacina, od strane banatskih veleposjednika (Marcibanji i Lazar). Na teritoriji istorijskog Banata svakako prevladava bečki uticaj u katoličkom nasleđu (Värtaci-Medelet, 2012).

Kvalitetni katolički slikari su se retko doseljavali u ove krajeve u 18. veku i o njihovoj delatnosti ima veoma malo podataka, a još manje sačuvanih dela. Kao primer može da posluži Johan Hufnagel (Hoofnagel) koga poznajemo samo po imenu, jer nijedno njegovo delo nije opstalo. Paul Kronoveter (Kronovetter, oko 1750–1787) poreklom iz poznate peštanske slikarske porodice, doselio se u Sombor oko 1783. godine (Garas, 1955; Bacić, 1984, 133). Jedino njegovo sačuvano delo je glavna oltarna pala crkve Svetog trojstva u Somboru. Matijas Haniš – slikar iz Praga – se doselio iz severnih krajeva Ugarske kraljevine u Bačku oko 1792. i sve do svoje smrti je slikao oltarne pale za župne crkve i kapele Kaločko-bačke nadbiskupije: Bački Breg, Bački Monoštor, Doroslovo, Gajdobra, Jankovac, Bikić, Baja. Nakon smrti njegovo mesto zauzimaju drugorazredni majstori: Ilija Lončarević – Bački Monoštor, Gakovo i Anton Tordi (Tordy 1795, Baja–?) – Sonta. Veleposjednici iz Bačke, npr. porodica Redl i Kovač su zbog toga opremili svoje crkve radovima mladog slikara iz Beča, Johana Velera (Weller, 1785–1817) – Ridica 1817, Stanišić 1816.

Pored ovih atribuiranih majstora, postoji mnogo dela čiji autori nisu poznati. Najveći deo oltarnih pala koje su nastale u prvoj polovini 18. veka, verovatno radom budimske ra-

⁵ Ilija Lončarević, katolički slikar iz Sombora je radio i za pravoslavnu crkvu (Bacić, 1984), a Vasilije Nedeljković, pravoslavni slikar iz Vršca je prihvatao i katoličke narudžbine na prekretnici 18. i 19. veka.

⁶ Glavnu oltarnu sliku prve barokne crkve Svetog trojstva u Futogu, veleposjednik Andreas Hadik je naručio 1772. godine od Ignaca Raba, jezuitskog slikara (Raab, 1715–1787) preko grofa Horinskog (Slaviček, 2014).

dionice, su zapravo nekadašnje oltarne pale franjevačke crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Baču. Novi Sad je postao centar za izradu umetničkih dela za ortodoksne hramove. Slikar Aćim Marković iz Budima se još oko 1730. godine nastanio u Petrovaradinskom šancu. Janko Halkozović i Vasa Ostojić su bili članovi slikarskog esnafa od sredine 18. veka (Crajić, 1951, 309–318). Verovatno je od njih naručena oltarna pala Porcijunkulskog oprosta iz franjevačke crkve u Baču 1754. godine.⁷ Od daljih istraživanja umetničkog nasleđa crkava kapistranske provincije u Mađarskoj se očekuju novi rezultati u atribuciji. U tome nam mogu najviše pomoći pored stilskih analiza i istraživanja slikarske tehnike.

Slikarske radionice baroknog doba

Slikarska radionica kakva se formira u vreme renesanse nastavlja da bude model organizacije i za vreme baroka, a na našim predelima sve do početka 19. veka. Ona je prvenstveno funkcionisala kao ekonomsko preduzeće, čiji materijalni kapital su činili alati i materijali, koji su se generacijski nasledivali, a duhovni kapital je činilo poznavanje zanata. Pravni status slikarskih radionica je bio regulisan članstvom u esnafima, i po tome se ni slikari, ni skulptori nisu razlikovali od ostalih majstora. Pošto su se u gradovima retko osnivali slikarski esnafi (izuzetak su neka veća mesta kao na primer Košice i Šopron), slikari su se najčešće učlanjivali u mešovite esnafe ili delovali izvan esnafa, kao građani (Jávor, 2006). Prvenstveni cilj je bio opstanak radionice, pa su preuzimani različiti slikarski, zanatski i dekoraterski poslovi, u najvećoj meri vezani za crkvene enterijere.

Kod unutrašnjih dekoracija crkve najveći poduhvati su bili oltari. Oltari su naručivani nakon završetka građevinskih poslova na crkvi. Finansirao ih je veleposednik, grad, samostan, imućnije porodice ili sami građani, esnafi, bratstva. Ugovori su najčešće sklapani sa vajarima koji su imali šegrte stolare ili sa stolarima koji su imali šegrte vajare. Sa slikarima se sklapao poseban ugovor, ali ima i primera kada se ugovor sklapao samo sa slikarem koji je samostalno organizovao ostale poslove. Nakon toga su izrađivane skice i detaljni planovi oltarne konstrukcije od strane stolara ili vajara. Ovaj posao je rađen prvenstveno iz statičkih razloga, zbog stabilnosti konstrukcija nekad viših od 10 m. U to vreme su već postojali katalozi oltarnih kompozicija i raznih rezbarenih ukrasa iz kojih su naručioci mogli birati prema postojećim oltarima, kao što je bio slučaj sa subotičkim franjevcima. Oltar svetog Mihovila je napravljen prema modelu oltara u Vacu, koji je izrađen 1729. godine (Korhec Papp, 2012, 29). Modeli prosečne visine od 1 m su pravljeni detaljno i savršeno, istom tehnikom kao njihova konačna ostvarenja, sa malim oltarnim palama, kipovima i pravom pozlatom i mramorizacijom (Krapf, 1998). Izrada drvene konstrukcije i duboreznih ukrasa oltara je mogla da traje nekad i više meseci, zavisno od veličine, ukrasa i šegrta koji su bili angažovani. Konstrukcija je pravljen od jelovine, a ukrasi (konzole, lisnata ornamentika, svećnjaci, gir-

⁷ C. F. Sambach (Caspar Franz Sambach) bečki majstor je za budimsku glavnu crkvu naslikao glavnu oltarnu palu za 150 forinti, 1758. godine (Schoen, 1930, 172). Maulberču je isplaćeno 4000 forinti 1754. godine za glavnu oltarnu palu u Zircu (Garas, 1955, 268–272). Štetner je glavnu oltarnu palu u Subotici naslikao za 54 forinti, sporedne za 21, 10–10 1741. godine (Korhec Papp, 2012, 56). F. Falkoner je za sporedne oltarne pale naplaćivao 30 forinti 1774. godine (Korhec, 2011, 73–88.) isto kao nepoznati novosadski majstor za sliku Porcijunkulskog oprosta 1754 (Cvekan, 1985). M. Haniš je izradio sliku Žalosne Gospe i Sveti grob u Baji za više od 100 forinti 1804. godine (Korhec Papp, 2013, 47).

lande) i kipovi su rezbareni najčešće od lipe. Nakon izrade, oltar je sastavljan radi testiranja statike konstrukcije. Zatim bi usledilo ukrašavanje: bojenje, mramorizacija, pozlata, posrebrjenje, listeri, itd. Pojedini elementi su sastavljeni lepljenjem, drvenim čepovima i kovanim ekserima, u delove optimalne veličine (koje su dvojica mogla pomerati), a zatim su nošeni u slikarsko-pozlatarsku radionicu (Koller, 1978, 230). Te veoma velike i složene građevine su konačno sastavljane tek na licu mesta. Radovi su nekad trajali i više godina, to je zavisilo prvenstveno od materijalnih mogućnosti. U nekim slučajevima cela radionica je radila na terenu i drveni delovi su sastavljeni još pre nanošenja podloge. Proces rada se još u ugovoru unapred definisao.

Budimske slikarske radionice su delovale u sličnim esnafskim okolnostima kao i ostale slikarske radionice u celoj zapadnoj i srednjoj Evropi. Prvenstveno su se oslanjale na porodičnu radnu snagu, ali su po mogućnosti primani i šegrti i kalfe. Tako je izučavan zanat slikarskog umeća, a tek bi druga ili treća generacija budimskih slikara, u drugoj polovini 18. veka, stigla na bečku akademiju. U kasnijim periodima, u većim centrima, pojedine faze pripremanja materijala su postale samostalni zanati, kao npr. pripremanje slikarskih platna. U mađarskim gradovima nije postojala tolika potražnja za specijalizovanim majstorima, slikari su sami pripremali sve što su umeli zbog što bolje zarade.

Poručivanje i izrada oltarnih slika odvijala se po istim običajima kao u Evropi – naručilac (gvardijan, župnik, predsednik bratstva, ktitor, itd.) je putem poznatog posrednika (slavni sveštenik, arhitekta ili provincijal) naručivao delo. Umetnik je po želji naručioca pravio skicu, prema kojoj se, nakon odobrenja naručioca, izrađivalo gotovo umetničko delo. To potvrđuje i anegdota u vezi glavne oltarne pale u Subotici: Štetner je prvo naslikao svetog Mihovila kako pobeđuje sotonu, ali pošto gvardijan nije bio zadovoljan kompozicijom „što će nam toliko vragova?“, slikar je naslikao drugu oltarnu sliku. I rendgenski snimci su potvrdili da slika nije preslikana (Korhecz Papp, 2012, 126). Nakon završetka rada slikar ga izlaže kritici u svom ateljeu, u prisustvu naručioca, posrednika ili drugih osoba. Slavni majstori su često omogućavali i većoj publici da pogleda njihove slike, pre transporta, koje su bile naručene za udaljena mesta. Nakon 3–4 nedelje – kad se slika osušila i ako je bilo potrebno mogla se i urolati – naručilac je organizovao transport. Oltarne pale su se pakovale u voodootporne materijale (npr. koža) ili u velike sanduke, koje poznati bečki majstori nikad nisu pratili, već su za taj posao i za ugradnju bili zaduženi šegrti-učenici (Koller, 1978, 202–203). Štetner je sigurno dopratio svoja dela u Suboticu, kao što su to radili peštanski majstori još i u prvoj polovini 19. veka.⁸ Transport se uglavnom obavljao vodenim putem te su dela stizala iz Budima u Suboticu Dunavom preko Baje, a za Sombor preko Apatina.

Nažalost, za sada na tlu današnje Vojvodine nije poznat nijedan crtež vezan za budimske ili peštanske barokne majstore iz tog perioda, ali je sigurno da su svoje kompozicije prvo isprobavali na crtežu, čiji su izvori bili grafički predlošci, koji su popularizovali slavna dela velemajstora. S. Štetner je npr. pored Kilijanovih (Lucas Killian) i Sadelerovih (Raphael Sadeler) bakroreza za ovalnu sliku Sv. Cecilije u Subotici (1741) koristio bakrorez F. A. Melonija, koji je izrađen prema originalnom delu slavnog italijanskog baroknog slikara K. Cinjanija

⁸ Slika se po stilu razlikuje od ostalih baroknih oltarnih pala, kao da ju je naslikao jedan ikonopisac, ali je njena tehnika istovetna sa ostalima: tonirana dvoslojna crvena podloga sa sivom imprimiturom.

(Carlo Cignani).⁹ J. Falkoner je koristio kompoziciju M. Unterbergera (Michaelkirche, 1751) kod glavne oltarne pale u Bačkom Bregu 1792. godine (Škorić, 2009, 106). Pošto u to vreme skice nisu imale samostalnu vrednost, prema njima se postupalo kao prema potrošnom materijalu. S druge strane, crtež je tehnički osetljiv i veća je verovatnoća da se materijal ošteti, propadne i izgubi. Studiozne skice su se izrađivale i u uljanoj tehnici. Heldsov katalog ih razvrstava u: 1. Grizajne skice (izvedene u crno belim tonovima), 2. Minijaturne idejne skice (detaljno izrađene), 3. „Bozzetti” (probna skica motiva u boji), 4. Modeli (izrađene studije, koje su se prikazivale naručiocima), 5. „Ricordi” (- uspomene - kopije izrađene po gotovom delu, najčešće u radionici), 6. Karakteri (skice likova, glave). Kod obe tehnike se za uveličavanje koristila kvadratna mreža (Koller, 1988, 356). Jedan takav „bozzetto” od F. A. Maulberča, poreklom iz Vojvodine se čuva u zbirci Narodnog muzeja u Beogradu, a slika Golgota nepoznatog majstora u biskupijskom muzeju u Subotici je primer za „Modeli”.

Tehnike i materijali baroknih slikara

Nosilac

Početak izrade dela je bila priprema nosilaca. Nosilac je najčešće ručno tkano laneno platno.¹⁰ Materijal od obično tkanog lanenog platna je identifikovan mikroskopskim proučavanjem (P. A. Senser, F. Falkoner, S. Štetener, M. Haniš, J. Šeft). Nit lanenog platna kod ukrštenih analizatora-polarizatora, osvetljena osetljivom ljubičastom svetlošću pod polarizacionim mikroskopom, u vodoravnom položaju pokazuje nit plave, a u uspravnom položaju narandžaste boje.¹¹ Od kvaliteta čistoće lanenog vlakna je zavisio kvalitet i trajnost platna. Barokna platna su veoma kvalitetna, jaka, i u najnepovoljnijim okolnostima (velika vlaga, buđ, uljano pretapanje, itd.) su istrajna nasuprot platnima iz 19. veka, fabričkog tkanja koja brže oksidiraju i postaju lomljiva. Za platno se koristilo ručno predeno vlakno u 18. veku.¹² Ručno predeno vlakno se najčešće okreće od desne prema levoj strani (pređa Z), a mehaničko obrnuto (pređa S) – S. Štetner, F. Falkoner, M. Haniš i J. Šeft je koristio platna koja su tkana od vlakna sa pređom Z. Kod pređe se meri i jačina, koju pokazuje zatvoreni ugao, koji je kod gore navedenih majstora oko 25–30 stepeni. Tokom tkanja osnova se preplete sa potkom i stvara međusobni vez. Kod budimskih, pečujskih i bečkih majstora na nasleđu u Vojvodini

⁹ Jožef Peški, slikar iz Pešte, je sporedne oltarne pale 1842. godine lično dopratio u subotičku franjevačku crkvu (Korhec Pap, 2009, 137). Veća promena u transportu je nastala tek nakon izgradnje železničke pruge, a do tada su se putevi mogli koristiti samo leti i nakon mrazeva.

¹⁰ Za platno se koristi mladi, sazreo primerak jednogodišnje biljke lana (*Linum bienne* Will, *Linum typicum*). Uzgajanje i obrada lana je veoma mukotrpan posao (pranje, kuvanje u lužini, ispiranje, tučenje, češljanje), na kraju se dobija 20 % materijala, od toga je 10–12% vlakna dužine od 60 cm.

¹¹ Ispitivanja nosilaca gore navedenih majstora su urađena u laboratoriji Mađarskog likovnog fakulteta. Nosiocce dela P. A. Sensera su istraživali u Hrvatskom restauratorskom zavodu u Zagrebu, rezultate su objavili na restauratorskim panoima izložbe P. A. Senser u Osijeku, 2008. godine.

¹² Do 15. veka su ručno preli (120–150 m na sat), pa sa preslicom (duplo toliko), a pored toga što su mašinu za pravljenje prediva već u 18. veku izumeli u Engleskoj, u opštu upotrebu je stavljena tek u 19. veku, oko 1840. godine.

je evidentiran platneni vez (1 osnova, 1 potka).¹³ U slučaju starih platna se ne može uvek adekvatno razlikovati osnova i potka, jedino ako su sačuvani krajevi štofa.¹⁴ Finoća lanenog platna je zavisila od ukusa majstora, ali se podacima može potvrditi tendencija da su majstori početkom 18. veka koristili grubo tkano, a kasnije sve finije platno. Štetner i Falkoner su koristili grubo tkana platna 8/7–12/10 komada niti na kvadratnom santimetru. M. Haniš, P. A. Senser i F. I. Lajher (9/8–16/13) su slikali na finijem, a J. Šeft i J. Šmit (15/16–24/25) na veoma fino tkanom platnu. Kod većih formata nosilac se spajao šivenjem više komada platna. Nekad su korišćeni i delovi raznih štofova. Kod spajanja su mogli ostati rubovi (S. Štetner, F. Falkoner, M. Haniš) ili se platno spajalo bez rubova (P. A. Senser) (Nicolaus, 2003, 92–93). Ovaj specifični zadatak je vršen verovatno u slikarskoj radionici, dok su platno ili ručno kovane eksere majstori nabavljali od mesnih proizvođača, o čemu svedoče podaci iz Budima s kraja 18. veka.¹⁵ Širina korišćenih štofova je bila uobičajeno oko 65–80 cm, najširi štof je širok 115 cm (Lajher, Šeft). Vremenom mesta spajanja dolaze do sve većeg izražaja i sa slikane strane.

Platno se moglo pripremiti direktno ili na pomoćnom ramu. Među svim majstorima je jedino zajedničko to što su štedeli na materijalu, koji je u svakoj fazi bio ručne, mukotrpne izrade. S. Štetner, F. Falkoner ili M. Haniš su u svakom slučaju našpanovali nosilac u sirovom stanju, pomoću ručno kovanih eksera i pločica ili drvenim ekserima (Haniš), na slepe ramove od jelovine koje su verovatno izrađivali mesni stolari ili sami slikari. To potvrđuje tipična tzv. girlandna deformacija nosilaca i rubovi platna na strani slepih ramova koji nisu pokriveni podlogom. Kod druge vrste tzv. „holandske” pripreme je nosilac našpanovan pomoći užeta na radni ram u sirovom stanju i tako je i naneta izolacija i podloga na nosilac. Nakon sušenja podloge, pripremljeni nosilac je skinut sa radnog rama i našpanovan na fiksni slepi ram. Kod takve pripreme podloga se nastavlja i na ivicama (F. I. Lajher, J. Šeft, J. Veler, J. Šmit). Prva metoda predstavlja uštedu materijala. Ako je nosilac bio oštećen (npr. probušen ili pokidan) još prije pripreme je popravljen ili štopanjem (J. Merc, 1799) ili je zakrpa sa poledine zalepljena sa smesom podloge (M. Haniš, 1799).

Slepi ramovi su u 18. veku bili fiksni, u čoškovima spojeni drvenim čepovima i lepljenjem. U zapadnoj Evropi (Holandija, Francuska) ima primera kajla ramova i iz 18. veka, iako nisu bili uobičajeni. Među blind ramovima ima nestručno pripremljenih, ali i veoma precizne izrade. Verovatno je i to zavisilo od zahteva slikara. Kod izuzetno velikih formata, zbog lakšeg transporta su napravljeni tzv. „klik” ramovi, koji su se mogli saviti i fiksirati specijalnim klinovima (Koller, & Vigl, 2005, 82). U takvim slučajevima slika je našpanovana na licu mesta. Po izgledu i po rezultatima mikroskopskih ispitivanja-makrosnimaka (Štetner, Falkoner, Šeft) blind ramovi su izrađeni od jelovine. Specijalni lučni slepi ramovi su izrađeni

¹³ Evropski velemajestori su koristili i platno od kudjelje i znali su izraditi štof širine više do 4 m. Koristili su i razne vrste tkanja npr. keper, atlas, panama (Schell, 1992, 77-78).

¹⁴ Kod modernog mašinskog tkanja osnova je duža, talasastija, opuštenija, a potka je više napregnuta i kod mehaničkih oštećenja ili kod drugih napona se prva kida, ali stav stručne literature je različit po ovom pitanju. Czimbalmos-Barabásky 2006, 10.)

¹⁵ Prilikom isplate majstora, 1792. godine, za rad vezan za budimsku trijumfalnu kapiju podignutu u čast krunisanja Franca I, Matiji Bavijanoviću je isplaćeno za lanelo platno 6 forinti i 7 ½ krajcara, a kasnije 21 forinta i 31 krajcara, a Johanu Urbau za 8000 komada eksera 27 forinti. (Tóth 2003)

za sporedni oltar Žalosne Gospe u Bačkom Bregu, 1794. od strane slikara J. Badera (Baader). Slični ramovi su izrađeni za franjevačke portrete u Baji (1774), Mohaču i Bačfeldvaru, koji su ukrašavali blagovaonice. U Baji je platneni nosilac pričvršćen na lučnu dasku od jelovine koja je pojačana sa obe strane. Slepí ramovi oltarnih pala se nisu mogli španovati do druge decenije 19. veka. Najraniji primer je Velerova oltarna pala iz 1817.¹⁶ Slepí ramove oltarnih pala iz 18. veka najčešće napada crvotočina i zato se tokom restauracije zamenjuju novim, pojačanim kajla slepim ramovima. Kod brižljivih majstora unutrašnja strana je zaobljena da bi se sprečilo naleganje nosioca. Moderni tokovi konzervacije su za sačuvanje originalnih slepih ramova.

Tonirana podloga

Našpanovano sirovo laneno platno se natapalo tutkalom od kože, prerađivano je ravnim kamenom u poluosušenom stanju naslonjeno na tvrdu površinu da bi se izravnilo i da bi se popunila mesta između niti (Nicolaus, 2003, 135–137). Tutkalisanjem je, osim natapanja, vršena i izolacija platna od uljane podloge. Ulja korišćena u slikarstvu (laneno, makovo, orahovo, itd.) veoma štetno deluju na platneni nosilac (Kraigher-Hozo, 1991, 503–504). Nakon sušenja, obično se u dva sloja nanosila uljana ili emulzijska (npr. tutkalo, klajster, jaje kao vezivo) tonirana podloga koja se najčešće, ako je crvenog tona, pogrešno naziva bolusna podloga. Đ. Vasari, B. Volpato, T. de Majerne (Mayerne) i F. Pačeko (Pacheco) u svojim slikarskim priručnicima opisuju razne recepture. Podloga se nanosila specijalnim noževima i nakon sušenja se trljala lakim kamenom. Korišćenje toniranih podloga, koje su bile veoma popularne u baroknom slikarstvu, u 16. veku se proširilo iz Italije. Literatura o toniranim podlogama je brojna. Najpoznatije su varijacije koje su koristili veliki majstori npr. Karavađo (Caravaggio), Rembrant, Rubens, Velaskez (Velasquez), Murijo (Murillo), Elgreko (El Greco), Fermer (Vermeer van Delft), kao i bečki majstori, kako su pokazali rezultati ispitivanja oko 100 dela.¹⁷ Majstori su isprobavali razne varijacije od smeđe do roze i sive, preko crvene, a obično su radili na podlozi od dva tona. Utvrđeno je i da tokom stvaralaštva nisu isključivo koristili jednu vrstu podloge. Kod venecijanskih slikara se pojavila prvo tonirana podloga u sivim i braonkastim tonovima, sve do crne (Tintoreto). Braća Karači (Carracci) su koristili prvo crvene podloge. Bolus se razlikuje od ostale crvene zemlje svojom specijalnom kristalnom strukturom i specifičnim sastavom, u kome je kaolin presudan sastojak (Petheő, 2003, 23). U 17. veku su bili popularni smeđi tonovi, u 18. crveni na koje je krajem veka nanošen sloj sive ili žućkaste podloge.

Preko italijanskih majstora (Tiepolo, Guardi) tehnika je stigla do bečkih majstora, pod čijim uticajem se tehnika baroknog slikarstva proširila celom imperijom. Početkom 19. veka na žuti sloj je nanošen beli i nakon 40-tih godina 19. veka isključivo se koristila bela podloga (Koller, 1978, 1988; Nicolaus, 1998, 2003). Vasari predlaže pastu od brašna, orahovog ulja i olovnobelog pigmenta, koja se nanosi noževima nakon lakog tutkalisanja platna u 3–4 navrata. Posle sušenja predlaže ponovno tutkalisanje i imprimituru. T. de Majerne (1620) publikuje više recepata za podlogu: tutkalna podloga, podloga sa ribljim tutkalom, uljana

¹⁶ Kao najraniji primer slepog rama spominje se kajla ram 1826. godine (Koller, 1978, 192).

¹⁷ Dela su istraživana u toku restauracija u Zavodu za zaštitu spomenika Austrije (Bundesdenkmalamt).

podloga na tutkalnoj podlozi, emulziona podloga, kod kojih se na žutu ili crvenu podlogu nanosi sivi sloj. Najčešće su se mešali jeftini crveni pigmenti (crveni i žuti oker) sa lanenim uljem, ali se u pojedinim izvorima spominje i crvena glina za grnčariju i dodatak smolnog veziva (Berger, 1901, 1971). Jedino kod gore spomenutih evropskih velemajestora postoje pouzdani rezultati ispitivanja veziva (Kraigher-Hozo, 1991, 166; najnovija istraživanja u tehničkim godišnjacima „National Gallery“-a). U toniranim podlogama pored gvožđe-oksida (20–30%) od korišćenih materijala su prisutni u najvećem postotku silicijum oksidi (50%) i ilovasto-glinoviti oksidi (25%). Olovnobela je prisutna u veoma maloj meri, mešana je u podlogu radi bržeg sušenja kao sikativ. Ispitivanja u vezi slikarskih veziva su do sada dala najmanje rezultata, naročito kod tamnih podloga, zato je prilikom proučavanja tehnike uljanog slikarstva starih majstora najpouzdanije koristiti pisane izvore (Raft, 2006, 65). Zbirka baroknih dela italijanskih majstora u Pragu je detaljno obrađena i ispitivanja veziva su potvrdila podatke u pisanim izvorima (Hamsik, 2014). Prvi velikani bečkih majstora učenici na tradiciji italijanskih majstora, Johan Mihael Rotmajer (Rottmayr, 1654–1730) i Paul Troger (1698–1762), su koristili tamnocrvenu dvoslojnu podlogu braonkastog tona (Koller, 1981, 2012, 142). Franc Anton Maulberč (Maulbertsch, 1724–1796) je kod svojih ranih dela nanosio dva crvena sloja, a nakon 60-tih godina 18. veka se na crvenom donjem pojavljuje žućkasti sloj, tzv. boja štafvljene kože, a nakon 1778. – sivi sloj (Koller, 2007, 81). Njegov učenik Lajher je na oltarnim palama u Ečki (Beg u Egiptu, Umnožavanje kruha, Sv. Ivan Nepomuk, Sv. Antun Padovanski) koristio istu takvu dvoslojnu crvenu podlogu, a taj podatak potvrđuje, kao i rezultat stilske analize, da su slike nastale 60-tih godina 18. veka, verovatno zajedničkim radom majstora i njegovog učenika. Ista takva priprema je potvrđena i kod Kremsera Šmita. I on je u ranijim godinama stvaralaštva koristio dvoslojnu crvenu podlogu, a u kasnijem periodu na crveni sloj je nanosio braonkasto-žućkasti sloj (Koller & Vigl, 2000, 533). Na njegovoj subotičkoj oltarnoj pali (Sv. Rok, 1773) slika je izvedena na crvenoj podlozi, koja se nastavlja i na rubovima slike, što potvrđuje i metodu pripreme nosioca. Štetnerove podloge (1739–1754) su izrađene tako da se na debljem smeđe-žućkastom prvom sloju veoma heterogenog sastava sa puno kvarca i ugljena nalazi crveni tanji sloj, sa dodatkom smolnog veziva (Korhecz Papp, 2012, 65). Senger je koristio isti taj metod kod oltarnih pala u Baču (Sv. Rok, oko 1750) (Korhecz Papp, 2008, 186–189), a za ovu tehniku u literaturi postoji samo jedna paralela: Martin fon Majstens (von Maystens) (Koller, 1984, 353). F. Falkoner je na oltarnoj pali u Baču i na portretima koristio dvoslojnu žutu podlogu (Sigmatizacija sv. Franje, Bač, 1774; Sv. Andrija, Raspeće, Sv. Ana i Sv. Frančeska, Futog, 1776), a kod oltarnih pala u franjevačkoj crkvi u Baji (Sv. Didak, Sv. Antun, Stigmatizacija sv. Franje, Sv. Ivan Nepomuk, 1780), bečku metodu: na crvenom žuti sloj (Baráti-Imrik 2012). Budimski slikar Johanes Merc (Mertz, delovao 1780–1810) je koristio takođe podlogu braonkasto-žutog tona (Marijino uznesenje, Jaša Tomić, 1799). M. Haniš je paralelno pripremao svoja platna ili sa dvoslojnom crvenom (Sv. Josip, Sv. Ivan i Pavao – Bački Breg, 1796; Raspeće – Gajdobra, 1794, Sv. Petar i Pavao, Bački Monoštor, 1806, ili roze (Sveci zaštitnici protiv kuge, Baja, 1802) ili se pak na roze sloju nalazi beli sloj (Sv. Bernard i braća, Subotica, oko 1794; Sv. Marijano, Bač, oko 1801). Kod svetlijih tonova podloge, među korišćenim materijalima pored krede se pojavljuje i olovnobela i minimum (Korhecz Papp, 2013, 57). J. K. Šeft je tokom svoje karijere pratio „modu“: oko 1800. g. je slikao na dvoslojnoj crvenoj podlozi (Sveto trojstvo, Gradski muzej Subotica), oko 1806. je nanosio žuti sloj na beli (Marijino uznesenje i Smrt sv.

Josipa, Subotica), pa kasnije i još jedan sivi sloj. Posle 1825. godine koristio je podlogu od belog sloja na žutom (Sv. Antun Padovanski), a u kasnijem periodu samo belu, što su potvrdili makrosnimci oltarnih pala (Korhec Papp, 2013b). Beli na žutom sloju se nalazi i na podlogama peštanskog majstora Šmita (1830. Muški portret, Gradski muzej Subotica, oko 1820) i bečkog J. Velera (Sv. Ana, Ridica, 1817). Debljina podloge je takođe tipična za majstorovu slikarsku tehniku – u proseku iznosi 100–300 mikrona.

Imprimitura je tanki bojeni sloj nanošen na celoj površini slike. Najpoznatija je Rubensova verzija, kad je na belu krednu podlogu naneo braonkasto-sivu imprimituru, gde je linije kista ostavio nedirnutе, što je delu dalo vibrirajući efekat. Maulberč je koristio sivu imprimituru na njegovim „bozzettima” (Petheš, 2003).

Tonirana tamna podloga je zahtevala sasvim drugačiji slikarski pristup od bele podloge koja je postala popularna od prve trećine 19. veka. Boja podloge je uticala na boju bojenog sloja i vremenom je sa sve većom transparentijom bojenog sloja, došla do još većeg izražaja. Zbog toga je vladalo mišljenje da slike zbog konzervacije toniranih podloga tamne. Nakon potpunog sušenja podloge, započinjalo je slikanje. Pigmente su majstori nabavljali u apotekama, prvenstveno u neobrađenom stanju. U radionici su pigmenti pripremani da budu odgovarajućeg kvaliteta, a za trvenje boja se koristio kamen od porfira (cca. 30 x 40 cm) koji je tvrd i postojan. Posvećivanje samom spravljanju uljanih boja nije slučajnost, trvenje se najčešće vršilo dodavanjem lanenog ulja, ali npr. kod ultramarina je bilo povoljnije koristiti orahovo ulje. Pripremljeni pigmenti su čuvani u životinjskim bešikama, da se ne bi isušili, ili u teglicama i školjkama (Kraigher-Hozo, 1991, 166).

Skiciranje

Majstori su prilikom skiciranja verovatno koristili svetliju kredu, ili ugljen za crtanje, ili kako to de Majerne opisuje: karmin lak (Koller, 1984, 354). Takvo skiciranje uvek bude razmazano nanošenjem kasnijih slojeva i nemoguće ga je identifikovati na toniranoj podlozi (Heitler, 2001, 8). Kompozicija se mogla naneti i četkom – razređenom uljanom bojom. U toku fototehničkih ispitivanja je uočeno potcrtavanje od prisutnih majstora jedino kod M. Haniša, koji je koristio crnu uljanu boju, skicirao je tankom četkicom i čekao da se crtež osuši. Ovi potezi su postali vidljivi zbog transparentije ili ako se skiciranje nije osušilo, crtež je isplivao na površinu (M. Haniš: Sv. Petar i Pavao, Bački Monoštor, 1806). Na osnovu metode slikanja se može pretpostaviti da su majstori precizno skicirali na platnu. Izmišljanje kompozicije (inventio), skiciranje dela je u svakoj radionici bio najsavesniji zadatak, te iako je bilo više kalfi, taj posao je uvek radio majstor. Poznavajući okolnosti možemo pretpostaviti da je u budimskim i drugim radionicama u Ugarskoj kraljevini, osim nekih poslova pripremanja materijala na kojim su najverovatnije bili angažovani članovi porodice, sam majstor radio sve poslove. Zabeleženo je da su u porodici Štetner i Falkoner i ženski članovi slikali (Némethy, 1881, 267-27; 1883, 102). Na pojedinim delima se mogu prepoznati različite ruke, npr. krilate glavice na Štetnerovoj oltarnoj pali Sv. Mihovil.

Metoda slikanja

Kod planirano građene slike, kod određenih formi, majstori su boje koristili lokalno, npr. nebo je naslikano samo na mestima gde će biti vidljivo i nakon krajnje izrade, dok ga nema iza likova, drveća i žbunja, i samo na minimalnoj površini mrlje podslikavanja ne pokrivaju jedna drugu, kao što je npr. plava boja neba i draperija podslikana sivom (olovno-bela sa crnom) zbog bolje refleksije plavog pigmenta na podlozi tamnocrvenkaste podloge, kao i boja kože sa dodatkom male količine okera u mešavini sa tzv. mrtvim bojama. Nakon toga se nanose polutonovi koji su svetliji za nekoliko nijansi i na kraju se nanose završni svetleći akcenti. Majstori su postepeno gradili svoje slike: počinjali su sa izradom pozadine, i tonovima tela, tome je sledilo slikanje odeli i draperija, pa kose, brade i na kraju nakita gde se poljavljaju pastozni svetleći akcenti. Izgradnja slojeva tena na svetloj i zasenčenoj strani jedna je od signifikantnih obeležja autorstva. Slikanje draperija je izvođeno iz tamnijih tonova prema svetlijim površinama, da bi još pre sušenja bili nanoseni završni svetli refleksi. Ova tehnika se raširila od 16. veka iz Italije i nazvana je *inventione-disegno-colorito*, dok je u Holandiji ovaj manir (metoda slikanja) nazvan *maniera lavata-maniera bozzatta-maniera finita*, kao na francuskoj akademiji u 18. veku – *ébauche-peinture á fond-retushes*. Ovaj manir „pokrivajućih mrlja-tvrđog modeliranja-finog dovršavanja” se može prepoznati i na slikama velikih bečkih majstora (Koller, 2006, 145–153).

Barokno slikarstvo je u poređenju sa ranijim tehnikama koristilo veoma brzu metodu slikanja (*prestezza*). Slikar je unapred izmešane dve svetlije nijanse dograđivao na samom delu.¹⁸ Kod Kremsera Šmita su česti *pentimenti* (pokrivajuće korekture) koje pokazuju kreativni proces, takav primer je bio uočljiv i na oltarnoj pali Sv. Roka u Subotici.

Pigmenti

Majstori iz mađarskih centara su koristili dostupne pigmente koji su bili u širokoj upotrebi u 18. veku i oni se mogu identifikovati na makrosnimcima – olovnobela, oker-žuta, oker-crvena, prirodna i pečena umbra, cinober, kraplak, čađavo crna, zelena zemlja i prusko plava koja se pojavljuje u prvim decenijama 18. veka. Paleta S. Štetenera, F. Falkonera i J. Šefta su identifikovane tokom restauratorskih istraživanja pomoću mikroskopa i hemijskih analiza u laboratoriji Mađarskog likovnog fakulteta (Baráti-Imrik, 2012; Bakonyi, 2013; Imrik, 2014), u laboratoriji Katedre za fiziku na Segedinskom fakultetu su uzorci pigmenata uzeti sa dela S. Štetnera ispitivana i sa SEM-EDX tehnikom (energodisperzivnom rendgentnom-spektroskopijom). Paleta P. A. Sensera je istražena od strane hrvatskih stručnjaka, a pored fototehničkih metoda je korišćen XRF-analizator.¹⁹ Skupog ultramarina nema na paleti, ali ga bečki majstori koriste, naročito kod naglašenih delova, kao Kremser Šmit, koji je pored gore spomenutih pi-

¹⁸ Iz literature je poznat Tintoretov i Rubensov veoma brz slikarski metod, zbog kojeg je udvostručen veliki broj pomoćnika, ali je i od bečkog Martina Johana Šmita (Kremser Schmidt) poznato više od 1500 dela. Peter Strudel je za godinu dana naslikao 148 pala za jednu bečku palatu (Koller, 1978, 194).

¹⁹ Pored gore spomenutih pigmenata identificirani su cinkova i titanova bela, kobaltova zelena, pošto je već restaurirana (retuširana) slika istraživana. XRF-spektri pripremljeni u HRZ su prikazani na restauratorskim panoima izložbe Senser u Osijeku 2008.

gmenata kod najvažnijih likova koristio i skupi ultramarin na površinama podslikanim mešavinom olovnobele i parisko-plave boje (Koller, & Vigl, 2000, 534). Maulberč je takođe koristio i skuplje pigmente. U Zavodu za zaštitu spomenika Austrije (Bundesdenkmalamt) je na njegovoj paleti identifikovana olovnobela, žuti i crveni oker, napuljsko-žuta, umbra, cinober, prusko-plava, smalt, ultramarin i biljno-crna (Koller, 2007, 142). Ista paleta izuzev napuljsko-žute je korišćena od strane Trogera (Koller, 2005, 658). I na gore navedenim primerima uočljivo je da nema zelenih pigmenata na paleti baroknih majstora Habzburške imperije. Malahit korišćen u srednjovekovnom slikarstvu je zbog uljanog veziva zanemaren, a verdigri je bio veoma nepostojan. Najčešće su zelenu mešali iz žutih i plavih pigmenata. Izuzetak je S. Štetner kod koga je potvrđena zelena zemlja. Debljina pigmentnog sloja je takođe tipična za majstorovu slikarsku tehniku – u proseku iznosi 10–50 mikrona, prvi sloj je uvek deblji.

Pozlata

Interesantna, pomalo arhaična metoda je korišćenje dekorativnih pozlaćenih površina kod Štetnera, ali znajući da je bio i pozlatar, to nije ni tako iznenađujuće. Na ovaj način je ukrašena dijadema i kaiš subotičkog arhandela svetog Mihovila. Mordent pozlata je bila poznata već u srednjem veku (Hebing, 2005), ali je u 18. veku u zapadno hrišćanskom slikarstvu retko korišćena, a najčešće je susrećemo na pozadini na Gospinim prikazima ili na dekorativnim ukrasima odeli. Retka i zaboravljena srednjovekovna dekorativna tehnika kod pozlaćenih površina je tzv. pastilija (pastiliglia), koja je izrađivana i na platnenom nosiocu, reljefni motivi su nanošeni četkicom od mešavine tutkala i krede na pripremljenu slikarsku podlogu kod oreola, brokatnih motiva, itd. (Koller, 1988, 354). Oreol slike Brnske Gospe nepoznatog majstora u katoličkoj crkvi u Sotu je ukrašen ovom tehnikom. Poznato je da su se u to vreme slikari često bavili pozlatarstvom, a ta dvojna profesija je omogućavala da im prihvati budu veći. Pozlaćene i posrebrene ukrasne ramove Štetnerovih oltarnih pala, rezbareni i puncirani ukrasi čine unikatnim. Na ukrasnim ramovima je izvedena poliment pozlata.

Zaštita poledine

Primeri zaštite poledine u cilju ublažavanja klimatskih nepovoljnosti su takođe prisutni na istraženim slikama. Toj problematici je već i bečki slikar Kremser Šmit posvetio veliku pažnju i u svom pismu upozorio naručioca. U Austriji su mnogo češći primeri klimatske zaštite zbog veoma drastičnih vremenskih okolnosti u Alpima (Koller, & Vigl, 2005). Prema publikacijama te zaštite se mogu pasporediti u četiri vrste: 1. Ispod nosioca se našpanuje još jedan sloj nosioca grubog tkanja sa podlogom. 2. Na poledinu blind rama se našpanuje sloj platna. 3. Poledina blind rama se zaštititi daskama. 4. Zaštita od dasaka se pričvršćuje na zid crkve iza oltarne slike i nekad se šupljina između zida i tog panoa ispuni ugljem (Szakács, 2006). Specijalna zaštita tzv. tingiranje (uljana podloga nanosena na poledinu) je bilo prisutno na nekadašnjim oltarnim slikama franjevačkog samostana u Baču. Na oltarnoj slici P. A. Sensera (Sv. Antun Padovanski) u Baču su nađeni ostaci platnene zaštite prvobitno pričvršćene kovanim ekserima na poledinu slepog rama. Takva zaštita se nalazi na poledini oltarnih slika nepoznatog autora kod franjevacu u Bačfeldvaru. Zaštitni panel je pričvršćen na obe Hanišove slike u Bačkom Bregu.

Starenje slika

Slike i među njima oltarne pale, kao svako ljudsko delo koje je načinjeno od prirodnog materijala, vremenom pokazuju promene starenja. Uljane slike naslikane na platnenom nosiocu pod neadekvatnim okolnostima (vlažne crkve, velika oscilacija vlažnosti i temperature) zbog nastajanja napona između nosioca i podloge, zajedno sa pigmentnim slojem pucaju, stvaraju se mrežaste pukotine, krakelure, počinju da se ljuspaju i u krajnjem slučaju bivaju uništene. Ovaj proces ubrzavaju razna mehanička i hemijska oštećenja. Umetnička dela nastala istom tehnikom, u istom vremenskom periodu (tokom umetnikovog životnog veka) pod sličnim okolnostima pokazuju iste promene starenja. Štetnerova slika Gospe sa škapularom iz Baje je imala iste mrežaste pukotine sa velikim ostrvima kod debljih pigmentnih slojeva (likovi, ruke, žuta i svetloplava pozadina) kao na njegovim potvrđenim delima iz Subotice. Pored stilskih sličnosti, ovaj podatak je doprineo prvoj atribuciji, pre dobijanja podudarnih rezultata destruktivnih istraživanja. Na poleđini Hanišove oltarne slike Sv. Petra i Pavla iz Bačkog Monoštora se isto tako ocrtavaju glavni likovi zahvaljujući prodiranju veziva kod boja izmešanih sa pigmentom olovnobelog, kao na poleđini signiranih dela iz Bačkog Brega. Zbog toga, analiza procesa degradacije, pored stilske analize, ima veoma važnu ulogu za atribuciju dela određenom autoru. Ali ima i primera kad dela istog majstora, nastala u istom periodu i čuvana u istom prostoru, pokazuju sasvim drugačiji stepen degradacije, npr. Hanišovi franjevački portreti (1793–95), koji su verovatno usled različite pozicije (severni ili južni zid) u samostanskom kvadratu zatečeni u sasvim različitom stanju. Prema tome, analiza tipologije oštećenja na slikama je važan element atribucije, ali ga je neophodno dopuniti i drugim analizama slikarskih materijala i tehnika.

ZAKLJUČAK

Dela baroknih slikara koja predstavljaju značajno kulturno nasleđe u Vojvodini sačuvana su u najvećoj meri u crkvama i samostanima, a najčešće kao oltarske slike. Tokom postupka konzervacije i restauracije više od trideset ovakvih slika, u periodu od 1995. do 2014. godine, urađena su i tehnička i konzervatorska ispitivanja i analize slikarske tehnike, sastava podloge i bojenog sloja. Ovi podaci upoređeni su sa poznatim i publikovanim podacima o tehnici baroknih slikara, nastalim u prethodnim decenijama kao rezultat sličnih istraživanja u Austriji, Nemačkoj, Mađarskoj i Hrvatskoj. Zaključci koji su izvedeni poslužili su za sagledavanje slikarske tehnike majstora koji su radili u Vojvodini, a posredno su doprneli, pored stilske analize i arhivskih podataka, i atribuciji pojedinih, do sada neatribuiranih dela ne samo na teritoriji Vojvodine nego i u Republici Mađarskoj. Inicijativa o istraživanju slikarske tehnike u krugu baroknih majstora Mađarske kraljevine je pozitivno prihvaćena sa strane Mađarskog likovnog fakulteta i već se pripremaju diplomski radovi iz te oblasti²⁰.

²⁰ Fotografije kod kojih nije naznačen autor, delo su Žužane Korhec Pap

ZAHVALNICA

Zahvaljujem se svom mentoru dr Danieli Koroliji-Crkvenjakov za dugogodišnju uspešnu stručnu saradnju, koja je krenula između naših institucija i nastavila se i nakon završetka pojedinih programa. Njen široki vidokrug i stručnost mi je uvek pomogla u radu na očuvanju umetničkog nasleđa. Zahvalna sam svojim profesorima na Mađarskom likovnom fakultetu, prvenstveno dr Katalini Gerbe (Görbe Katalin), dr Evi Galamboš (Galambos Éva) i Laslu Kristonu (Kriston László) za pomoć pruženu u toku restauratorskih ispitivanja i u prikupljanju stručne literature. Puno hvala dr Tiboru Ajtaji (Ajtai Tibor) za SEM-EDX ispitivanja.

LITERATURA

- Bakonyi, T. (2013). Restaurálási dokumentáció (Schöffl József: Szent Villebald, mellékoltárkép, 1841), Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátor Tanszék. (Rukopis, 2011/12 školska godina).
- Baráti-Imrik, Zs. (2012). Restaurálási dokumentáció (Falkoner Ferenc: Solano Szent Ferenc potré, 1776), Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátor Tanszék. (Rukopis, 2011/12 školska godina).
- Berger, E. (1901, 1971). *Quellen fuer Maltechnik waehrend der Renaissance und deren Folgezeit (16.–18. Jahrh.) in Italien, Spanien, den Niederlanden, Deutschland, Frankreich und England nebst dem De Mayerne Manuskript*. Wiesbaden.
- Cvekan, P. (1977). *Subotički franjevački samostan i crkva*. Subotica: Plamen.
- Cvekan, P. (1985). *Franjevci u Baču*. Virovitica.
- Czibalmos-Barabássy, O. (2006). *Az „élbevarrás” (szakdolgozat)*. Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátorképző Intézet.
- Dercsényi, B., Hegyi, G., Marosi, E., & Török, J. (1991). *Katolikus templomok Magyarországon*. Budapest: Hegyi Társa Kiadó.
- Diós, I., & Viczián, J. (ured.) (1980–2013). *Magyar Katolikus Lexikon*. Budapest: Szent István Társulat.
- Wieseman, M. E. (2010). Rembrandt's Portrait(s) of Frederik Rihel. *National Gallery Technical Bulletin*, 31, pp 96–111.
- Galambos, É. (2006). Általánosan a festett műtárgyak fotótechnikai és mikroszkópos vizsgálatairól. *ISIS, Erdélyi Magyar Restaurátor Füzetek*, 5, 8–25.

- Garas, K. (1955). *Magyarországi festészet a XVIII. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Görbe, K. (2007). Die Ergänzung von Gemälden. Restauratorenausbildung und - praxis in Budapest. *Restauro*, 4, 236–245.
- Hamsik, M. *The Technique of Italian Painting of the 17th and 18th century. The System of Ground Layers*.
- Hebing, C. (1985). *Vergoldung und Bronzieren*. München: Verlag Calwey.
- Heitler, A. (2001). Tiziano Vecellio és Jacopo Tintoretto festészeti technikája. (Szakdolgozat). Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem, Restaurátorképző Intézet. (Rukopis)
- Imrik, Zs. (2014). A bajai Páduai Szent Antal ferences templom mellékoltárképeinek és a rendház refektórium képeinek összehasonlító vizsgálata. (Szakdolgozat) Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem. (Rukopis)
- Jávor, A. (2007). Céhbéliek és akadémikusok. *Ars Hungarica*, 35, 49–64.
- Joannides, P., & Dunkerton, J. (2007). A Boy with a Bird in the National Gallery. Two Responses to a Titian Question. *National Gallery Technical Bulletin*, 28, pp. 36–57.
- Keith, L. (1998). Three painting by Caravaggio. *National Gallery Technical Bulletin*, 19, pp. 37–51.
- Keith, L., & Carr, D. W. (2009). Velázquez's Christ after Flagellation: Technique in Context. *National Gallery Technical Bulletin*, 30, pp 52–70.
- Kljajić, M. (2004). *Sveti Juraj u Petrovaradinu*. Petrovaradin: Uskrs.
- Koller, M. (1978). *Barocke Altarbilder in Mitteleuropa: Technik, Schäden, Konservierung; Barockaltäre in Österreich: Technik, Fassung, Konservierung*. In: A. Knoepfl i dr. (ured.), *Der Altar des 18. Jahrhunderts (173–222, 223–290)*. München: Deutschler Kunstverlag.
- Koller, M. (1981). *Johann Michael Rottmayrs Stellung in der Geschichte der Barocken Maltechnik*. In: E. Hubala, J.M. Rottmayer (265–275). Wien-München.
- Koller, M. (1984). *Das Staffeleibild der Neuzeit*. In: Reclams Handbuch der künstlerischen Techniken, Band 1. Stuttgart: Philipp Reclam jun.
- Koller, M. (2005). Zur Maltechnik von Paul Trogers Leinwandbildern. *Barockberichte*, 38/39, 653–670.
- Koller, M. (2006). „A művészet technikai története” a kutatás, a tanítás és a gyakorlat számára. *Művészettörténeti Értesítő*, 55, 145–154.

- Koller, M. (2007). *Ölmaltechnik und Vollendung bei Franz Anton Maulbertsch*. In: E. Hindelang, & L. Slaviček (ured.), *Franz Anton Maulbertsch und Mitteleuropa (137–151)*. Museum Langenargen am Bodensee – Filozofická fakulta Masarykovy univerzity Brno.
- Koller, M. (2012). *Paul Trogers maltechnische Qualitäten und die Erhaltung seiner Werke*. In: K. Hahn, & S. Schmidt (ured.), *Paul Troger, Vision und Andacht (71–91)*. St. Pölten: Diözesanmuseum.
- Koller, M., & Vigl, M. (2000). Gemäldeausstattung des Kremser Schmidt in der Kremser Piaristenkirche. *Barockberichte*, 26/27, 533–543.
- Koller, M., & Vigl, M. (2005). Historische Rahmen- und Klimaschutzsysteme für barocke Altarbilder. *Restauratorenblätter*, 24/25, 77–92.
- Korhecz Papp, Zs., & Kovačev Ninkov, O. (2005). *Barok u Vojvodini / Barokk a Vajdaságban / Barock in Wojwodina*. Subotica: Gradski muzej.
- Korhecz Papp, Zs. (2007). A ferencesek Szent Rókus festményének restaurálása (Kremser Schmidt művét őrzik Szabadkán). *Ex Pannonia*, 11, str. 74–79.
- Korhecz Papp, Zs. (2008). *Újjászületések*. Szabadka: Életjel.
- Korhecz Papp, Zs. (2008). Stettner Sebestyén (1699–1758) budai festő Szabadkán. *Művészettörténeti Értesítő*, 58, 109–122.
- Korhecz Papp, Zs. (2009). *Paulus Antonius Senser (1716–1758) pécsi festő művei a Bácskában*. In: T. Kerny, & A. Tüskés (ured.), *Omnis creatura significans. Tanulmányok Prokopp Mária 70. születésnapjára (221–224)*. Budapest: CentArt.
- Korhecz Papp, Zs. (2009). Pesky József három oltárképének restaurálása. *Bácsország*, 48, 137–141.
- Korhecz Papp, Zs. (2011). Falkoner Xavér Ferenc (1737–1792) budai festő művei. *Művészettörténeti Értesítő*, 61, 73–88.
- Korhec Pap, Ž. (2011). Matijas Haniš – češki kasnobarokni slikar. *Godišnjak Gradskog muzeja Sombor*, 5, 101–116.
- Корхец Пап, Ж. (2010). Дела Ф. И. Лейхера у Војводини и њихова рестаурација. *Гласник ДКС*, 35, 133–137.
- Korhecz Papp, Zs. (2012). *Sebastian Stetner pictor Budensis*. Gradski muzej Subotica.
- Korhecz Papp, Zs. (2013). *Mathias Hanisch pictor Imperio*. Gradski muzej Subotica.

Korhecz Papp, Zs. (2013). Schöffl József (1776–1851) oltárképeinek festéstechnikája. *Műtárgyvédelem*, 36, 149–162.

Korolija-Crkvenjakov, D. (ured.) (2006). Strukturalna konzervacija slika na platnu. *Zbornik radova Galerije Matice srpske*. Novi Sad: Galerija Matice srpske.

Kraigher-Hozo, M. (1991). *Metode slikanja i materijali*. Sarajevo: Svjetlost.

Krapf, M. (ured.) (1998). *Triumph der Phantasie. Barocke Modelle von Hildebrandt bis Mollinarolo*. Wien: Österreichische Galerie Belvedere.

Кулић, Б. (2007). *Новосадске дрворезбарске радионице у 18. веку*. Нови Сад: Галерија Матице српске.

Milanović-Jović, O. (1978). *Iz arhitekture, slikarstva i primenjene umetnosti Banata*. Novi Sad: Zavod za zaštitu spomenika kulture.

Milanović-Jović, O. (1988). *Umetnost u Bačkoj u XVIII i prvoj polovini XIX veka (Arhitektura)*. Novi Sad: Zavod za zaštitu spomenika kulture.

Milanović-Jović, O. (1989). *Iz arhitekture, slikarstva i primenjene umetnosti Bačke*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.

Momirović, P. (ured.) (1986). *Popis slikarskih i vajarskih dela u društvenom posedu i privatnoj svojini na području Bačke*. Novi Sad: Društvo muzejskih radnika Vojvodine. Sekcija istoričara umetnosti.

Némethy, L. (1881). Adatok a festés történetéhez Budapesten a XVII. és XVIII. században, I. *Archeológiai Értesítő*, U1, 256–317

Némethy, L. (1883). Adatok a festés történetéhez Budapesten a XVII. és XVIII. században, II. *Archeológiai Értesítő*, U3, 99–109

Nicolaus, K. (1998). *Handbuch der Gemälderestaurierung*. Köln: Könemann.

Nicolaus, K. (2003). *Du Monts Handbuch der Gemäldeskunde*. Köln: Du Mont.

Oliver, L., Healy, F., Roy, A., & Billinge, R. (2005). The Evolution Rubens's Judgement of Paris. *National Gallery Technical Bulletin*, 26, pp. 4–22.

Petheő, Á. G. (2003). Színes imprimitúra és alapozás az európai táblaképfestészetben a 16-19. századig. (Szakdolgozat). Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátor-képző Intézet. (Rukopis)

Raft, A. (2005). Quellenschriften des 17. Und 18. Jahrhunderts zur mehrfarbigen Grundierung. *Restauratorblätter*, 24/25, 65–75.

Repanić-Braun, M. (2004). *Barokno slikarstvo u hrvatskoj franjevačkoj provinciji Sv. Ćirila i Metoda*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti – Hrvatska franjevačka provincija Sv. Ćirila i Metoda.

Ridolfi, S. (2012). *Реч уредника*. У: Д. Королија Црквењаков, Иконостас цркве манастира Крушедола. Научно-конзерваторска студија. Нови Сад: Галерија Матице српске.

Rouba, B. J. (1992). Die Leinwandstrukturanalyse und ihre Anwendung für die Gemäldekonservierung. *Restauratorenblätter*, 13, 79–90.

Scheel, E. (1992). Der Textile Bildträger. *Restauratorenblätter*, 13, 69–77.

Schoen, A. (1930). *Budai Szent Anna-templom*. Budapest.

Sršan, S. (1993). *Osiječki ljetopisi 1686–1945*. Osijek: Povijesni arhiv.

Szakács, M. (2006). *Fatáblák és vászonképek hátoldali védelme*. (Szakdolgozat) Budapest: Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátorképző Intézet. (Rukopis)

Стајић, В. (1951). *Грађа за културну историју Новог Сада*. Нови Сад: Матица српска.

Škorić, D. (2009). A Falconer művészcsalád alkotásai a Vajdaságban. *Bácsország*, 49, 100–109.

Škorić, D. (2012). Franjevačko barokno slikarstvo 18. stoljeća u Vojvodini. *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, 4, 245–272.

Tóth, Á. (2003). A Habsburg-család tiszteletére a 18. században Magyarországon emelt diadalívek és európai összefüggéseik. *Művészettörténeti Értesítő*, 52, 275–297.

Török, J., & Legeza, L. (1999). *A Kalocsai Érsekség évezrede*. Budapest: Mikes Kiadó.

Vărtaciu-Medeleț, R. (2012). *Barock im Banat. Eine europäische Kulturlandschaft*. Regensburg: "Schnell&Steiner" Verlag.

Wehlthe, K. (1995). *A festészet nyersanyagai és technikái*. Budapest: Balassi Kiadó.

Васић, П. (1984). *Уметничка топографија Сомбора*. Нови Сад: Матица српска.

Врбашки, М. (2011). *Имагинаријум Павла Симића*. Нови Сад: Галерија Матице српске.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

11a

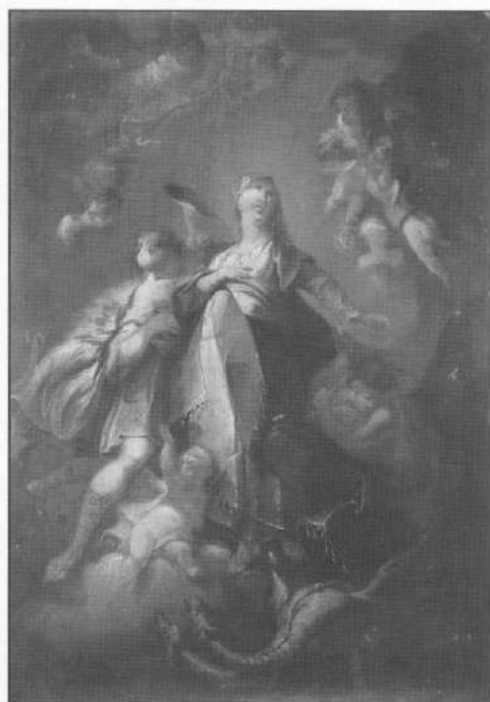
12

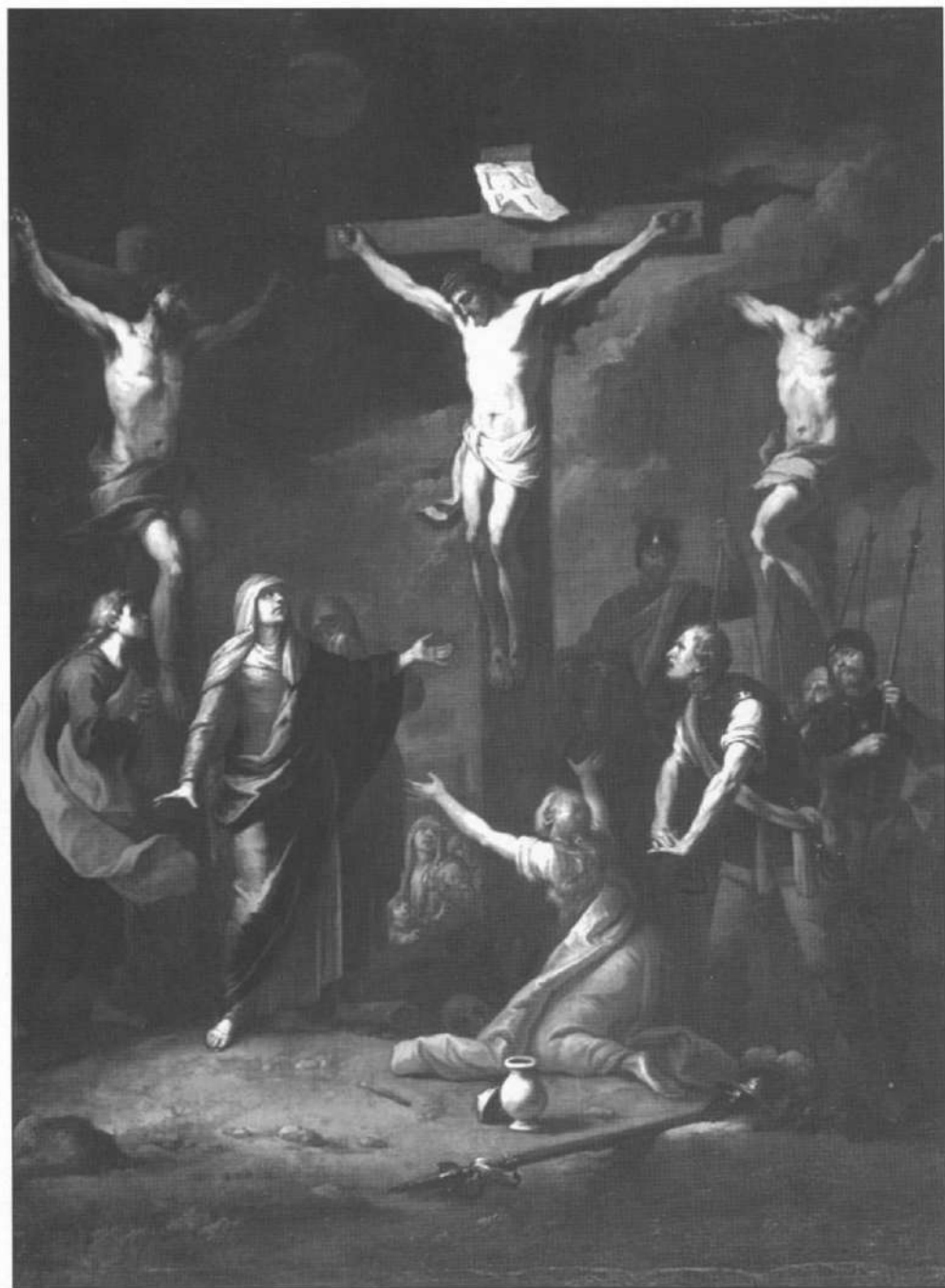
13

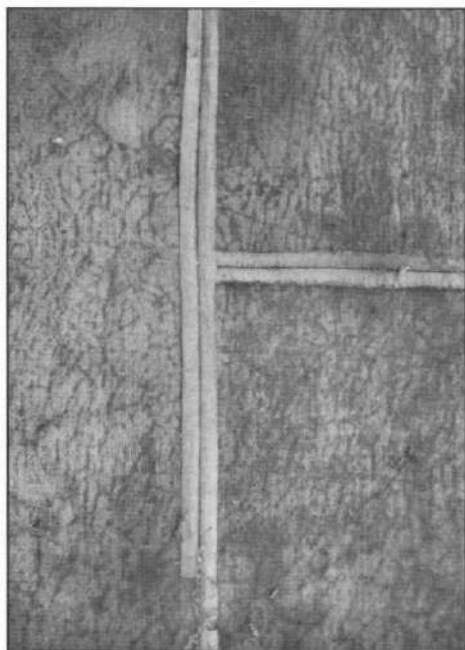

14

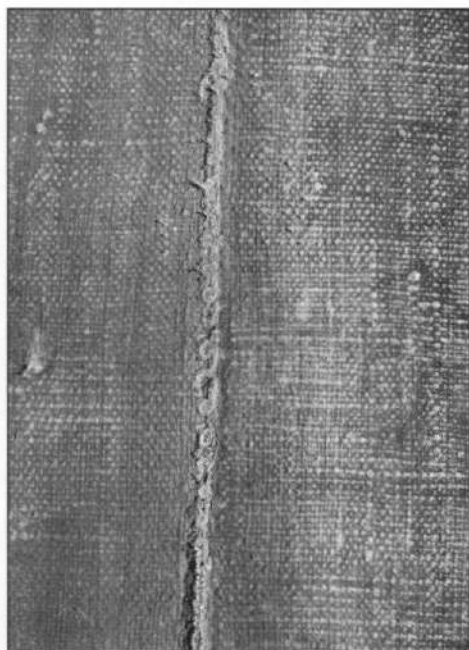

15

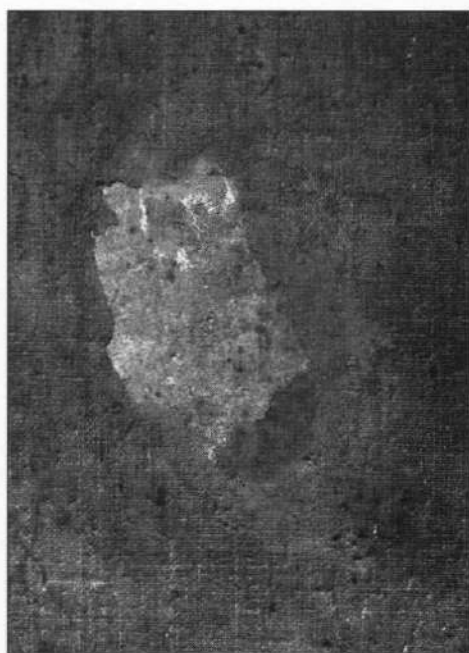
17

18

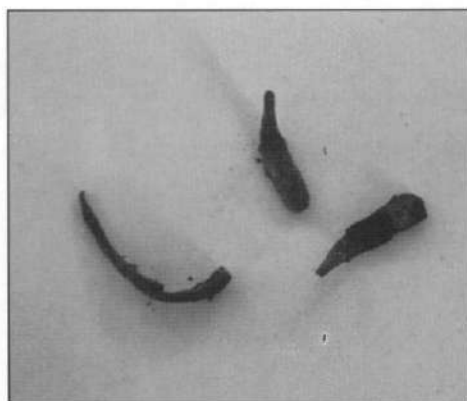
19

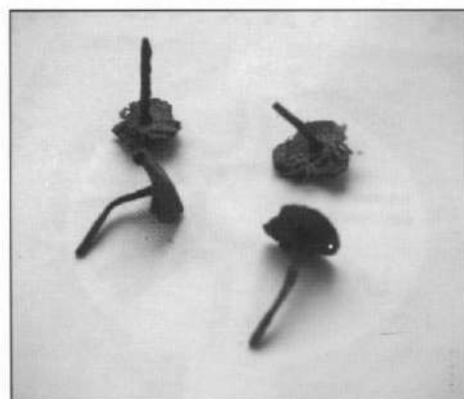
20

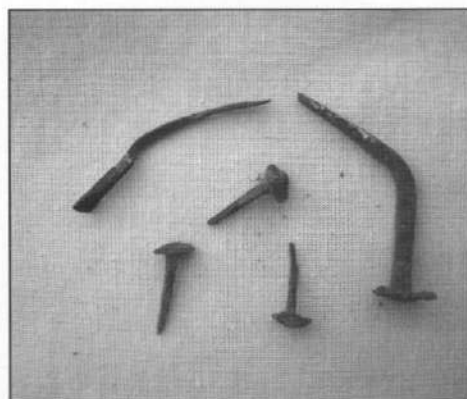
21

22

23

24

25

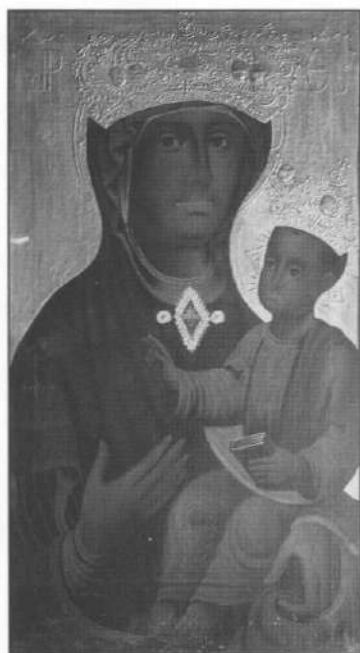
26

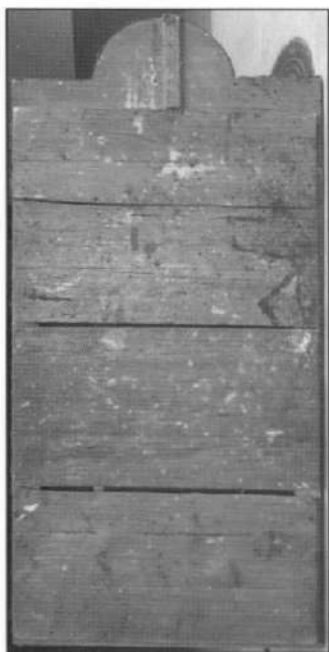
30a

30b

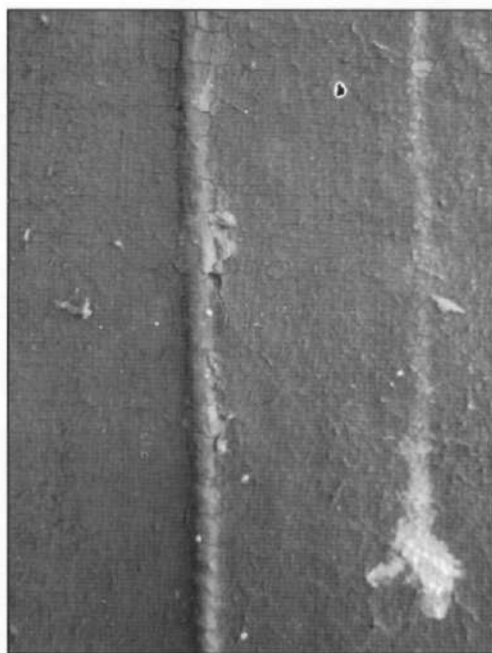
31

32a

32b

33

34

35

38

36

37

39

40

41

42

43

44

45

46

47

71

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

59

60

61

62

65

66

67

68

69

70

58

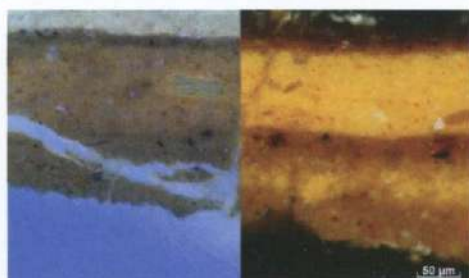

63

Makrosnimci poprečnih preseka
Makro-recordings of cross-sections

1a

1b

1c

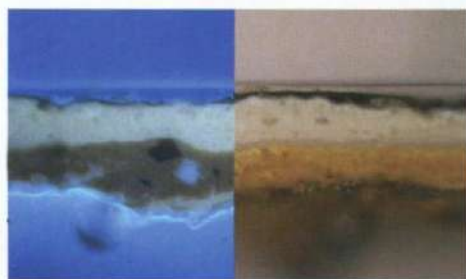
1d

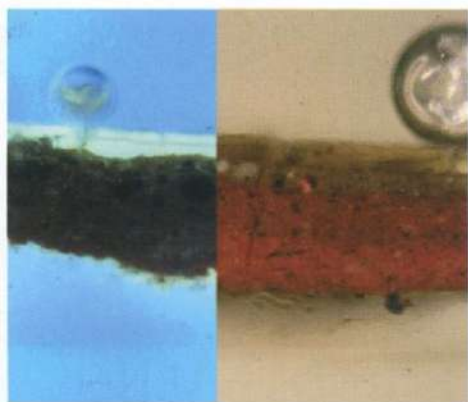
1e

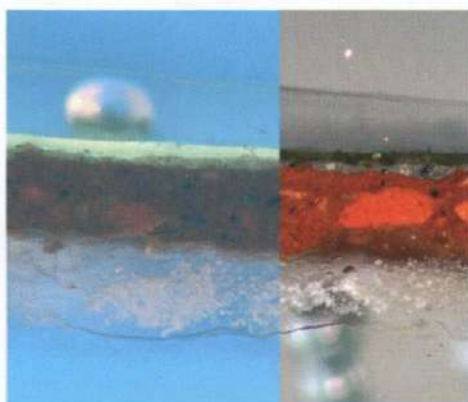
1f

1g

2a

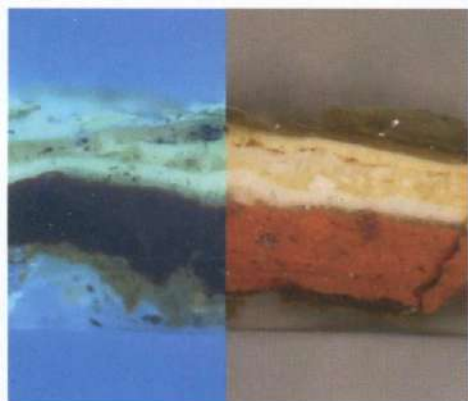
2b

2c

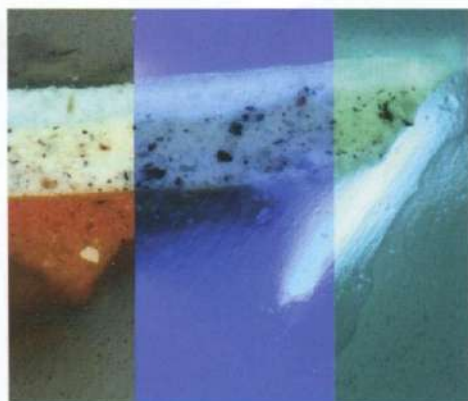
2d

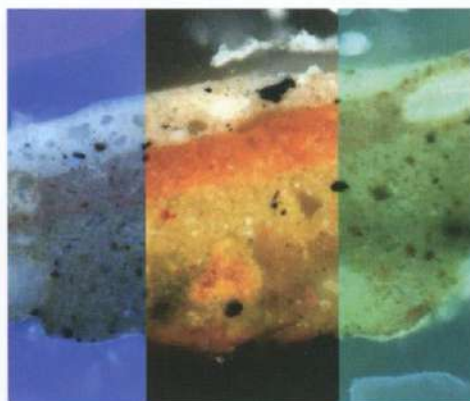
2e

2f

3a

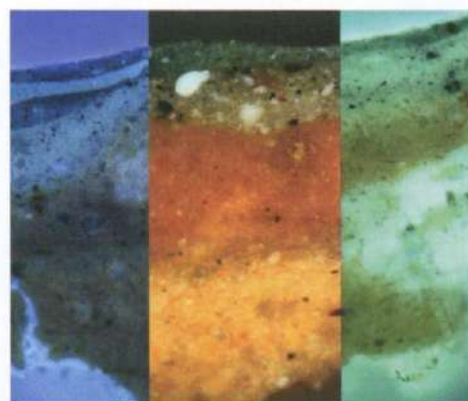
3b

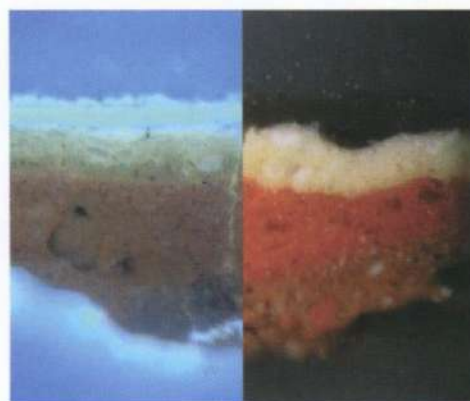
3c

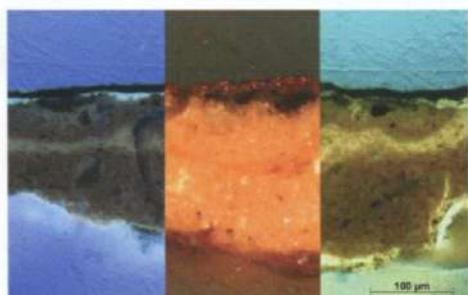
3d

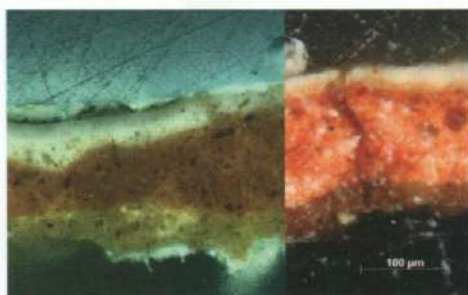
3e

3f

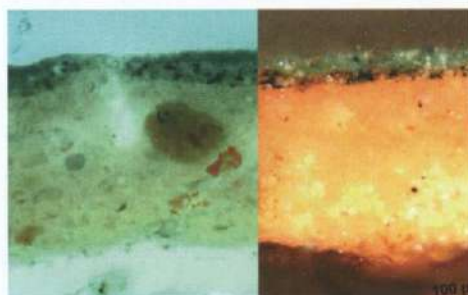
4a

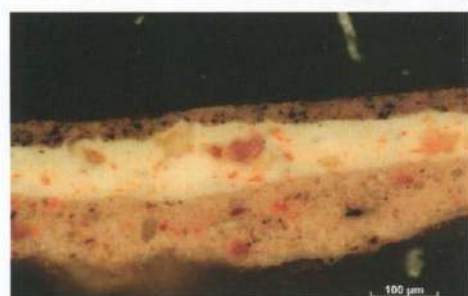
4b

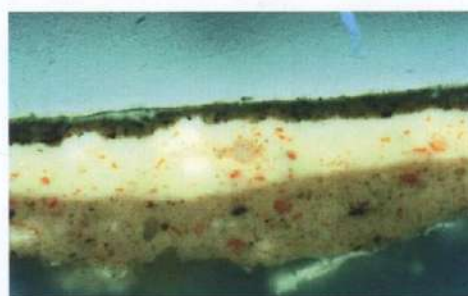
4c

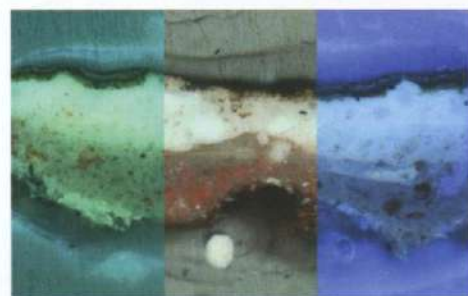
4c

4e

4e

4f

5a

5b

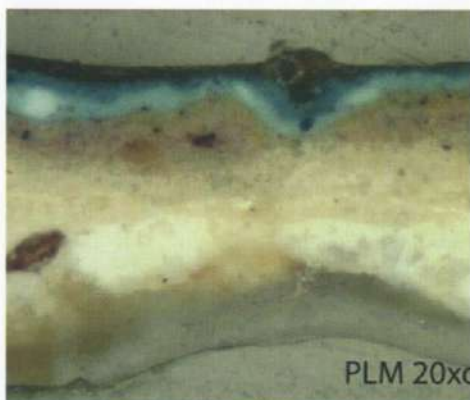
5c

5d

5e

5f

6

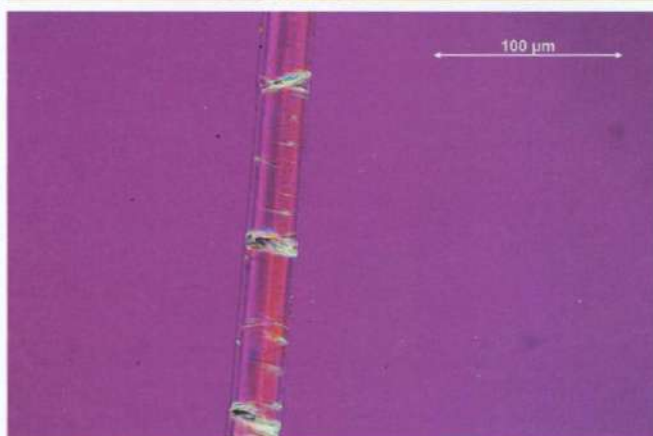

7

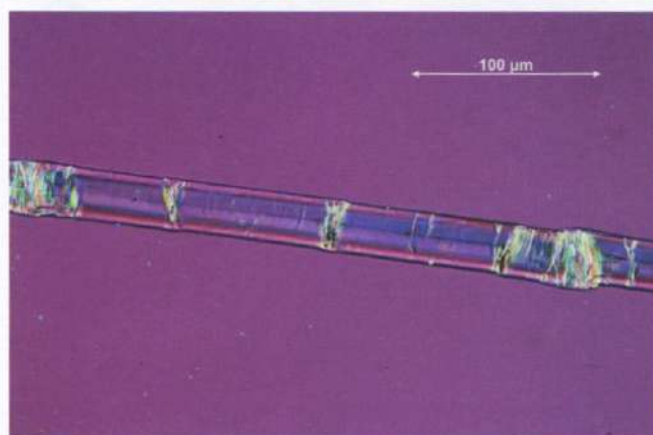
Ispitivanja
Research

1

2

3

4

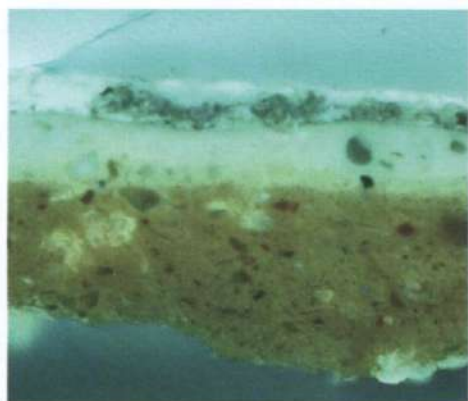
5

6

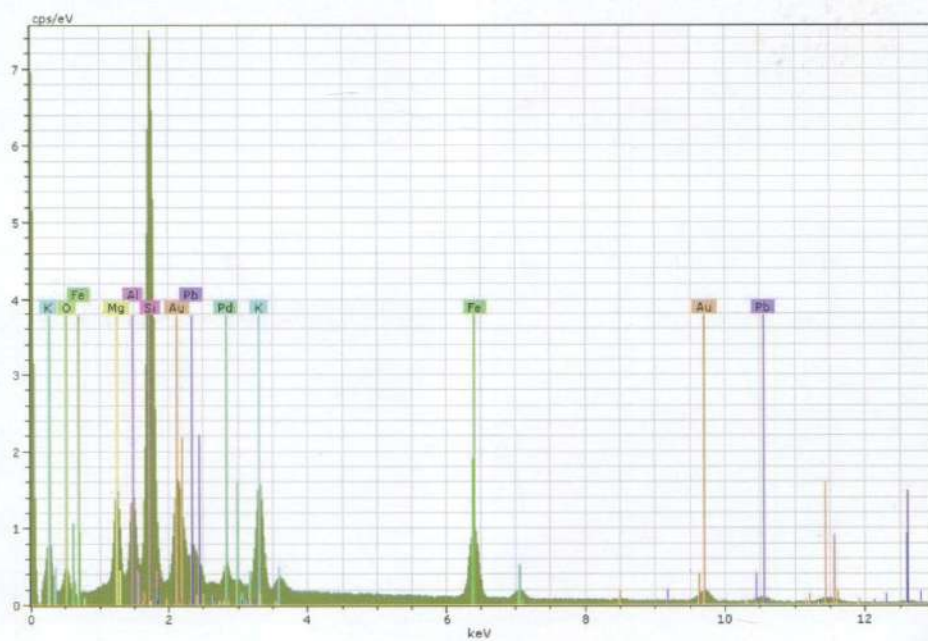
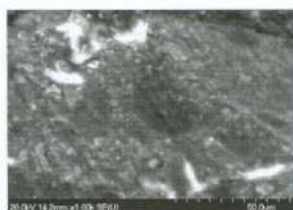
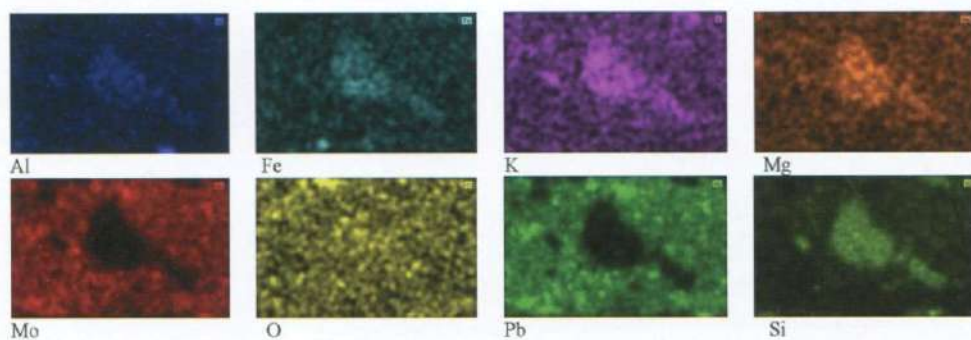
7

8

9

Spisak slika / List of figures

Slika 1. Štuko ornamentika nekadašnje blagovaonice Franjevačkog samostana u Somboru, sredina 18. veka

Figure 1. Stucco ornamentation in the former dining room of the Franciscan monastery in Sombor, mid-18th century

Slika 2. Blagovaonica Franjevačkog samostana u Subotici, 1754.

Figure 2. Dining room of the Franciscan monastery in Subotica, 1754.

Slika 3. Majstor Dima: Radosna Gospa, 1686, Bač

Figure 3. Master Dima: Joyful Madonna, 1686, Bač

Slika 4. N. N.: Crna Gospa (Čestohovska), kraj 17. veka, Subotica

Figure 4. Unknown: The Black Madonna (of Częstochowa), end of 17th century, Subotica

Slika 5. J. Fertli: Brnska Gospa, 1730, Plavna

Figure 5. J. Fertl: The Black Madonna of Brno, 1730, Plavna

Slika 6. Nepoznati bečki majstor: Gospa pomoćnica, oko 1700, Novi Sad

Figure 6. Unknown Viennese master: Our Lady of Perpetual Help, around 1700, Novi Sad

Slika 7. Nepoznati bečki majstor: Gospa pomoćnica, oko 1700, Sremski Karlovci
(foto: Mikloš Hever)

Figure 7. Unknown Viennese master: Our Lady of Perpetual Help, around 1700, Sremski Karlovci (photo: Miklós Hevér)

Slika 8. Nepoznati bečki majstor: Gospa Tekijska, oko 1700, Petrovaradin
(foto: Mikloš Hever)

Figure 8. Unknown Viennese master: Our Lady of Tekija, around 1700, Petrovaradin
(Photo: Miklós Hevér)

Slika 9. N.N. Gospa pomoćnica, oko 1800, Doroslovo

Figure 9. Unknown: Our Lady of Perpetual Help, around 1800, Doroslovo

Slika 10. M. Haniš: Gospa pomoćnica, oko 1800, Baja

Figure 10. Mathias Hanisch: Our Lady of Perpetual Help, around 1800, Baja

Slika 11. i 11a. Izložba "Sebastian Stetner pictor Budensis" u GMS-u, 2012.
(foto: Mikloš Hever)

Figures 11 and 11a. Exhibition "Sebastian Stettner pictor Budensis" in the Municipal Museum in Subotica, 2012. (Photo: Miklós Hevér)

Slika 12. i 13. Izložba “Mathias Hanisch pictor Imperio” u GMS-u, 2014. (foto: Mikloš Hever)
Figures 12 and 13. Exhibition “Mathias Hanisch pictor Imperio” in the Municipal Museum in Subotica, 2014. (Photo: Miklós Hevér)

Slika 14. Žužana Korhec Pap: Rekostrukcija baroknog oltara Svetog Mihovila iz 1741. g. franjevačke crkve u Subotici

Figure 14. Zsuzsanna Korhec Papp: Reconstruction of the Baroque altar of St. Michael from 1741, the Franciscan church in Subotica

Slika 15. F. A. Maulberč: Imakulata (Bozeti), druga polovina 18. veka, Narodni muzej Beograd

Figure 15. Unknown Viennese master: Immaculate (bozzetto), the second half of the 18th century, the National Museum in Belgrade

Slika 16. Nepoznati bečki majstor: Golgota (modeli), sredina 18. veka, Biskupski muzej Subotica

Figure 16. Unidentified Viennese master: Golgotha (modello), mid-18th century, Diocesan Museum in Subotica

Slika 17. Spajanje nosioca sa rubom

Figure 17. Connection of the carrier with the edge

Slika 18. Put niti kod spajanja nosioca

Figure 18. The way of thread at connecting the carrier

Slika 19. Spajanje nosioca bez ruba i popravka šivanjem pre nanošenja podloge

Figure 19. Connecting a carrier without the edge and repair it by sewing before applying the grounding

Slika 20. Popravka nosioca sa smesom podloge

Figure 20. Repair of the carrier with a grounding mixture

Slika 21. Ručno kovani ekseri (S. Štetner: Sv. Mihovil, 1741)

Figure 21. Hand-wrought nails (S. Stettner: St. Michael, 1741)

Slika 22. Ručno kovane pločice (S. Štetner: Sv. Juraj, 1741)

Figure 22. Hand-wrought plates (S. Stettner: St. George, 1741)

Slika 23. Ručno kovani ekseri (P. A. Senser: Sv. Antun Padovanski, 1753)

Figure 23. Hand-wrought nails (P. A. Senser: St. Anthony of Padua, 1753)

Slika 24. Ručno kovani ekseri (Nepoznati novosadski majstor: Porcijunkulski oprost, 1754)

Figure 24. Hand-wrought nails (Unknown Master from Novi Sad: Pardon of Assisi (Porzi-uncola Indulgence), 1754)

Slika 25. Ručno kovani ekseri (M. Haniš: Sveci zaštitnici, 1802)

Figure 25. Hand- wrought nails (M. Hanisch: Patron Saints, 1802)

Slika 26. Drveni ekseri (M. Haniš: Sv. Josip, 1796)

Figure 26. Wooden nails (M. Hanisch: St. Joseph, 1796)

Slika 27. Nož za nanošenje podloge (de Majerne)

Figure 27. Knife for applying the grounding (de Mayerne)

Slika 28. Smesa podloge na rubu slike

Figure 28. The grounding mixture on the edge of the painting

Slika 29. Prodiranje smese podloge na poledini slike

Figure 29. Permeation of the grounding mixture on the back of the painting

Slika 30 a i b. Kist majstora i pomoćnika na istoj oltarnoj slici (S. Štetner: Sveti Mihovil, 1741)

Figure 30 a and b. The brush of masters and assistants on the same altar painting (S. Stettner: Saint Michael, 1741)

Slika 31. Pastilija tehnika (N. N.: Brnska Gospa, 18. vek, Sot) (foto: Mikloš Hever)

Figure 31. Pastiglia techniques (Unknown painter: The Black Madonna of Brno, 18 century, Sot) (Photo: Miklós Hevér)

Slika 32 a i b. Zaštita poledine (M. Haniš: Sveti Ivan i Pavao, Sveti Josip, 1796, Bački Breg)

Figure 32 a and b. Protection of the back side -wooden panels (M. Hanisch: St. John and Paul, Saint Joseph, in 1796, Bački Breg)

Slika 33. Tingiranje (N. N.: Pocijunkulski oprost, 1754., Bač)

Figure 33. „Tingirung” – Backside imregnation with ironoxide pigmented oilpaint (Unknown painter: Pardon of Assisi (Porziuncola Indulgence), 1754, Bač)

Slika 34. Sebastijan Štetner: Sveti Mihovil, 1741, 300 x 157 cm, franjevačka crkva u Subotici (foto: Mačas Horvat)

Figure 34. Sebastian Stettner: Saint Michael, 1741, 300 x 157 cm, Franciscan church in Subotica (photo: Horváth Mátyás)

Slika 35. Sebastijan Štetner: Sveti Juraj, 1741, 156 x 111 cm, franjevačka crkva u Subotici (foto: Mačas Horvat)

Figure 35. Sebastian Stettner: Saint George, 1741, 156 x 111 cm, Franciscan church in Subotica (photo: Horváth Mátyás)

Slika 36. Sebastijan Štetner: Sveta Cecilija, 1741, 97 x 73 cm, franjevačka blagovaonica u Subotici (foto: Mačas Horvat)

Figure 36. Sebastian Stettner: Saint Cecilia, 1741, 97 x 73 cm, dining room of the Franciscan monastery in Subotica (photo: Horváth Mátyás)

Slika 37. Sebastijan Štetner: Sveta Lucija, 1741, 97 x 73 cm, franjevačka blagovaonica u Subotici (foto: Mačaš Horvat)

Figure 37. Sebastian Stettner: Saint Lucia, 1741, 97 x 73 cm, dining room of the Franciscan monastery in Subotica (photo: Horváth Mátyás)

Slika 38. Sebastijan Štetner: Gospa sa škapularom, 1741, 284 x 157 cm, Kapela sv. Roka u Baji
Figure 38. Sebastian Stettner: Our Lady of the Scapular, 1741, 284 x 157 cm, Chapel of St. Rochus in Baja

Slika 39. Paulus Antonius Senser: Sveti Rok, oko 1750., 210 x 130 cm, franjevačka crkva u Baču

Figure 39. Paulus Antonius Senser: Saint Rochus, around 1750, 210 x 130 cm, Franciscan church in Bač

Slika 40. Paulus Antonius Senser: Sveti Antun padovanski, 1753, 192 x 127 cm, franjevačka crkva u Baču

Figure 40. Paulus Antonius Senser: Saint Anthony of Padua, 1753, 192 x 127 cm, Franciscan church in Bač

Slika 41. Nepoznati majstor: Čudotvorna Gospa, 18. v., 143 x 109 cm, franjevačka crkva u Baču

Figure 41. Unknown master: Our Lady of Miracles, 18 in., 143 x 109 cm, Franciscan church in Bač

Slika 42. Nepoznati novosadski majstor: Pocijunkski oprost, 1754, 184 x 100 cm, franjevačka crkva u Baču

Figure 42. Unknown Master from Novi Sad: Pardon of Assisi (Porziuncola Indulgence), 1754, 184 x 100 cm, Franciscan church in Bač

Slika 43. Martin Johan Šmit: Sveti Rok, 1773, 200 x 135 cm, franjevački samostan u Subotici

Figure 43. Martin Johann Schmidt: Saint Rochus, 1773, 200 x 135 cm, Franciscan monastery in Subotica

Slika 44. Feliks Ivo Lajher: Sveti Ivan Nepomuk, oko 1760, 178 x 105 cm, Ečka

Figure 44. Felix Ivo Leicher: Saint John of Nepomuk, around 1760, 178 x 105 cm, Ečka

Slika 45. Feliks Ivo Lajher: Beg u Egipat, oko 1760, 178 x 105 cm, Ečka

Figure 45. Felix Ivo Leicher: Escape to Egypt, around 1760, 178 x 105 cm, Ečka

Slika 46. Feliks Ivo Lajher: Umnožavanje kruha, oko 1760, 178 x 105 cm, Ečka

Figure 46. Felix Ivo Leicher: The miracle of multiplying bread, around 1760, 178 x 105 cm, Ečka

Slika 47. Feliks Ivo Lajher: Sveti Antun Padovanski, oko 1760, 178 x 105 cm, Ečka

Figure 47. Felix Ivo Leicher: Saint Anthony of Padua, around 1760, 178 x 105 cm, Ečka

Slika 48. Johan Merc: Uznesenje Marijino, 1799, 284 x 140 cm, katolička crkva, Jaša Tomić
Figure 48. Johann Merz: The Assumption of of Mary, 1799, 284 x 140 cm, the Catholic Church, Jaša Tomić

Slika 49. Jozef Šeft: Sveto trojstvo, 1802, 298 x 167 cm, Gradski muzej Subotica
(foto: Mikloš Hever)

Figure 49. Joseph Schöff: Holy Trinity, 1802, 298 x 167 cm, Municipal Museum Subotica
(Photo: Miklós Hevér)

Slika 50. Jozef Šeft: Sveti Antun Padovanski, 1825, 215 x 105 cm, Crkva svete Terezije, Subotica
(foto: Mikloš Hever)

Figure 50. Joseph Schöff: St. Anthony of Padua, 1825, 215 x 105 cm, the Church of St Teresa, Subotica

Slika 51. Matijas Haniš: Sveti Ivan i Pavao, 1796, 186 x 96,5cm, Bački Breg (foto: Mikloš Hever)

Figure 51. Mathias Hanisch: St. John and Paul, 1796, 186 x 96,5cm, Bački Breg

Slika 52. Matijas Haniš: Sveti Josip, 1796, 186 x 96,5cm, Bački Breg (foto: Mikloš Hever)

Figure 52. Mathias Hanisch: Saint Joseph, in 1796, 186 x 96,5 cm, Bački Breg (Photo: Miklós Hevér)

Slika 53. Matijas Haniš: Bogorodica sa svecima zaštitnicima od kuge, 1802, 294 x 155cm, Baja
(foto: Mikloš Hever)

Figure 53. Mathias Hanisch: Madonna and patron saints of the plague, in 1802, 294 x 155cm, Baja (Photo: Miklós Hevér)

Slika 54. Matijas Haniš: Čudotvorna Gospa, oko 1799, 204 x 126cm, Baja (foto: Mikloš Hever)

Figure 54. Mathias Hanisch: Our Lady of Miracles, around 1799, 204 x 126cm, Baja
(Photo: Miklós Hevér)

Slika 55. Matijas Haniš: Sveta Ana, oko 1799, 204 x 126 cm, Baja (foto: Mikloš Hever)

Figure 55. Mathias Hanisch: St. Anne, around 1799, 204 x 126 cm, Baja (Photo: Miklós Hevér)

Slika 56. Matijas Haniš: Raspeće, oko 1794, 225 x 115 cm, Gajdobra (foto: Mikloš Hever)

Figure 56. Mathias Hanisch: Crucifixion, around 1794, 225 x 115 cm, Gajdobra
(Photo: Miklós Hevér)

Slika 57. Matijas Haniš: Sveti Petar i Pavao, oko 1794, 390 x 243 cm, Bački Monoštor (foto: Mikloš Hever)

Figure 57. Mathias Hanisch: St. Peter and Paul, around 1794, 390 x 243 cm, Bački Monoštor
(Photo: Miklós Hevér)

Slika 58. Matijas Haniš: Sveti Marijano, oko 1800, 95 x 155 cm, franjevački samostan u Baču
(foto: Mikloš Hever)

Figure 58. Mathias Hanisch: St. Mariano, around 1800, 95 x 155 cm, Franciscan monastery in Bač (Photo: Miklós Hevér)

Slika 59. Matijas Haniš: Sveti Emerik, oko 1796, 306 x 160 cm, Doroslovo (foto: Mikloš Hever)
Figure 59. Mathias Hanisch: St. Emeric, around 1796, 306 x 160 cm, Doroslovo
 (Photo: Miklós Hevér)

Slika 60. Matijas Haniš: Pieta, 1804, 176 x 143 cm, Baja (foto: Mikloš Hever)
Figure 60. Mathias Hanisch: Pieta, 1804, 176 x 143 cm, Baja (Photo: Miklós Hevér)

Slika 61. N.N. Sveti Jakov, 1721, 106 x 71 cm, Plavna
Figure 61. Unknown: Saint James, 1721, 106 x 71 cm, Plavna

Slika 62. N.N. Gospa, oko 1720, 98,5 x 72 cm, Plavna
Figure 62. Unknown: Madonna, circa 1720, 98,5 x 72 cm, Plavna

Slika 63. N. N.: Sv. Katarina Sijenska, p. p. 18. veka, 111 x 198 cm, Bač
Figure 63. Unknown: St. Catherine of Siena, first half of 18th century, 111 x 198 cm, Bač

Slika 64. Johan Veler: Sv. Ana, 1817, 158 x 95 cm, Ridica
Figure 64. Johann Weller: St. Anne, 1817, 158 x 95 cm, Ridica

Slika 65. N. N.: Sv. Vendelin, oko 1750, 148 x 108 cm, Apatin
Figure 65. Unknown: St. Wendelin, around 1750, 148 x 108 cm, Apatin

Slika 66. N.N.: Sv. Ivan Nepomuk, oko 1750, 65 x 48 cm, Apatin
Figure 66. Unknown: St. John Nepomuk, around 1750, 65 x 48 cm, Apatin

Slika 67. N. N.: Sveti Vendelin, p.p. 18. veka, 122 x 76 cm, franjevački samostan u Subotici
Figure 67. Unknown: St. Wendelin, first half 18th century, 122 x 76 cm, Franciscan monastery in Subotica

Slika 68. Josef Derfner: Porcijunkulski oprost, 1773, 150 x 85 cm, franjevački samostan u Subotici

Figure 68. Joseph Dörfner: Pardon of Assisi (Porziuncola Indulgence), 1773, 150 x 85 cm, Franciscan monastery in Subotica

Slika 69. Josef Šmit?: Sv. Magdalena, oko 1810, 102 x 72 cm, Subotica
Figure 69. Joseph Schmidt?: St. Magdalena, around 1810, 102 x 72 cm, Subotica

Slika 70. Nikola Nešković: Smrt sv. Josipa, kraj 18. veka, 83 x 60 cm, Vršac
Figure 70. Nikola Nešković: Death of St. Joseph, the end of the 18th century, 83 x 60 cm, Vršac

Slika 71. Ferenc Falkoner: Stigmatizacija svetog Franje, 1774, 207 x 125 cm, franjevačka crkva u Baču

Figure 71. Ferenc Falkoner: Stigmatization of Saint Francis, 1774, 207 x 125 cm, Franciscan church in Bač

Makrosnimci poprečnih preseka
Makro-recordings of cross-sections

Slika 1a. F. Falkoner: Stigmatizacija sv. Franje Asiškog, Bač, 1774. (foto: Milica Stojanović)
Figure 1a. F. Falkoner: Stigmatization of St. Francis of Assisi, Bač, 1774. (photo: Milica Stojanovic)

Slika 1b. F. Falkoner: Sveti Ivan Nepomuk, Baja, oko 1775. (foto: Žofia Imrik)
Figure 1b. F. Falkoner: Saint John of Nepomuk, Baja, around 1775. (photo: Zsófia Imrik)

Slika 1c. F. Falkoner: Sveti Antun eremit, Baja, 1780. (foto: Žofia Imrik)
Figure 1c. F. Falkoner: Saint Anthony hermit, Baja, 1780. (photo: Zsófia Imrik)

Slika 1d. J. Haucinger: Car Josip II, Budimpešta, 1775. (foto: Mačas Horvat)
Figure 1d. J. Hauzinger: Emperor Joseph II., Budapest, 1775. (photo: Mátyás Horváth)

Slika 1e. J. Weller: Sveta Ana, Ridica, 1817.
Figure 1e. J. Weller: St. Anne, Ridica, 1817.

Slika 1f. J. Šmit?: Sveta Marija Magdalena, Subotica, oko 1810. (foto: Milica Stojanović)
Figure 1f. J. Schmidt?: St. Mary Magdalene, Subotica, around 1810. (photo: Milica Stojanović)

Slika 2a. F. I. Lajher: Sveti Antun Padovanski, Ečka, oko 1760. (foto: Milica Stojanović)
Figure 2a. F. I. Leicher: St. Anthony of Padua, Ečka, around 1760. (photo: Milica Stojanović)

Slika 2b. F. I. Lajher: Sveti Ivan Nepomuk, Ečka, oko 1760. (foto: Milica Stojanović)
Figure 2b. F. I. Leicher: Saint John of Nepomuk, Ečka, around 1760. (photo: Milica Stojanović)

Slika 2c. F. I. Lajher: Umnožavanje kruha, Ečka, oko 1760. (foto: Milica Stojanović)
Figure 2c. F. I. Leicher: The miracle of multiplying bread, Ečka, around 1760. (photo: Milica Stojanović)

Slika 2d. F. I. Lajher: Beg iz Egipta, Ečka, oko 1760. (foto: Milica Stojanović)
Figure 2d. F. I. Leicher: Escape from Egypt, Ečka, around 1760. (photo: Milica Stojanović)

Slika 2e. N. N.: Porcijunkulski oprost, Bač, 1754. (foto: Milica Stojanović)
Figure 2e. Unknown: Pardon of Assisi (Porziuncola Indulgence), Bač, 1754. (photo: Milica Stojanović)

Slika 2f. N. N.: Čudotvorna Gospa, Bač, 1721? (foto: Milica Stojanović)
Figure 2f. Unknown: Our Lady of Miracles, Bač 1721? (Photo: Milica Stojanović)

Slika 3a. S. Štetner: Sveti Mihovil, Subotica, 1741.
Figure 3a. S. Stettner: Saint Michael, Subotica, 1741.

Slika 3b. S. Štetner: Sveti Juraj, Subotica, 1741.

Figure 3b. S. Stettner: Saint George, Subotica, 1741.

Slika 3c. S. Štetner: Sveta Cecilija, Subotica, 1741.

Figure 3. S. Stettner: Saint Cecilia, Subotica, 1741.

Slika 3d. S. Štetner: Sveta Lucija, Subotica, 1741.

Figure 3d. S. Stettner: Saint Lucia, Subotica, 1741.

Slika 3e. S. Štetner: Gospa Karmelska, Baja, oko 1740.

Figure 3e. S. Stettner: Our Lady of Mount Carmel, Baja, about 1740.

Slika 3f. P. A. Senger: Sveti Antun Padovanski, Bač, 1753. (foto: Milica Stojanović)

Figure 3f. P. A. Senger: St. Anthony of Padua, Bač, 1753. (photo: Milica Stojanović)

Slika 4a. M. Haniš: Raspeće, Gajdobra, 1794.

Figure 4a. M. Hanisch: Crucifixion, Gajdobra, 1794.

Slika 4b. M. Haniš: Sveti Josip, Bački Breg, 1796.

Figure 4b. M. Hanisch: Saint Joseph, Bački Breg, 1796.

Slika 4c. M. Haniš: Sveta Ana, Baja, 1799.

Figure 4c. M. Hanisch: Saint Anne, Baja, 1799.

Slika 4d. M. Haniš: Sveci zaštitnici protiv kuge, Baja, 1802.

Figure 4d. M. Hanisch: Patron Saints against the plague, Baja, 1802.

Slika 4e. M. Haniš: Žalosna Gospa, Baja, 1804.

Figure 4e. M. Hanisch: Our Lady of Sorrows, Baja, 1804.

Slika 4f. M. Haniš: Sveti Mariano, Bač, 1805.

Figure 4f. M. Hanisch: Saint Mariano, Bač, 1805.

Slika 5a. J. Šeft: Sveto trojstvo, Subotica, 1802.

Figure 5a. J. Schöff: Holy Trinity, Subotica, 1802.

Slika 5b. J. Šeft: Velika Gospa, Subotica, 1805.

Figure 5b. J. Schöff: Assumption Day, Subotica, 1805.

Slika 5c. J. Šeft: Mađarski svetitelji, Nograd, 1813.

Figure 5c. J. Schöff: Hungarian saints, Nograd, 1813.

Slika 5d. J. Šeft: Bezgrešno začće, Sombor, 1813.

Figure 5d. J. Schöff: Immaculate Conception, Sombor, 1813.

Slika 5e. J. Šeft: Sveti Antun Padovanski, Subotica, 1825.

Figure 5e. J. Schöff: Saint Anthony of Padua, Subotica, 1825.

Slika 5f. J. Šeft: Sveti Vilibald, Ravazd, 1841. (foto: Timea Bakonji)

Slika 5f. J. Schöff: Saint Willibald, Ravazd, 1841. (Photo: Tímea Bakony)

Slika 6. U toku čišćenja je postala vidljiva crvena tonirana podloga, koja se nastavlja na ru-bovima nosioca i pentimento kod lika Isusa (M. J. Šmit: Sv. Rok, 1773)

Figure 6. In the course of cleaning, the red toned background became visible, which continues on the edges of the carrier and pentimento at the figure of Jesus (M. J. Schmidt: St. Rochus, 1773)

Slika 7. Potcrtavanje, koje je isplivalo na bojenu sloj (M. Haniš: Bogorodica sa svecima zaštit-nicima od kuge, 1802)

Figure 7. Underlining that became visible on the coat of paint (M. Hanisch: Madonna and patron saints of the plague, 1802)

Ispitivanja Research

Slika 1. Snimak vlakna pod stereo mikroskopom

Figure 1. Video of fibres under a stereo microscope

Slika 2–3. Snimak niti od lana pod polarizacionim mikroskopom (S. Štetner: Gospa sa ška-pularom, oko 1740, Baja)

Figure 2–3. Video of linen threads under polarized light microscopy (S. Stettner: Our Lady of the Scapular, around 1740, Baja)

Slika 4. Mesto uzorka

Figure 4. Sample location

Slika 5. Snimak uzorka pod stereo mikroskopom

Figure 5. Video of the sample under a stereo microscope

Slika 6. Makrosnimak poprečnog preseka pri normalnom svetlu

Figure 6. Makro recordings of cross-sections in normal light

Slika 7. Makrosnimak poprečnog preseka pri UV svetlu

Figure 7. Makro recordings of cross-section under the UV light

Slika 8. Makrosnimak poprečnog preseka pri BV svetlu

Figure 8. Makro recordings of cross-section under the BV light

Slika 9. Elektronska slika poprečnog preseka

Figure 9. Electronic images of the cross section

Slike 10–18. Rezultati SEM-EDX ispitivanja: zelenkasti inkarnat-zelena zemlja (Fe_2O_3 . SiO_2) izmešana sa olovno belom (bazični olovni karbonat) (foto: Daniel Madaras)

Figures 10–18. Results of SEM-EDX examination: greenish skin tones-green earth (Fe_2O_3 . SiO_2) mixed with white lead (basic lead carbonate) (photo: Madarász Dániel)

Br.	Oltarna slika (autor, naslov, g.nastanka, dimenzije, g.restauracije)	Tehničke pojedinosti													
		Nosilac					Podloga					Bojeni sloj		Zaštitni sloj	Zaštita pojedine
		Materijal i vrsta tkanja	Broj niti na cm ² osnovna/potka	Širina štofa	Broj komada nosioca	Vrsta sastavljanja	Vrsta pripreme	Br. slojeva	Boja 1. sl.	Boja 2. sloja	Debljina (μm)	Broj slojeva	Debljina (μm)		
1.	S. Štetner: Sv. Miho- vil, 1741, 300x157 cm, 1997	+lan, o	8/7	80 cm	4	sa ru- bom	sle- pom	2	žuta	crve- na	80-200	2	25-150	+	-
2.	S. Štetner: Sv. Juraj, 1741, 156x111 cm, 1999	+lan, o	8/7	81 cm	2	sa ru- bom	sle- pom	2	žuta	crve- na	100- 300	2	25-150	+	
3.	S. Štetner: Sv. Cecilija, 1741, 97x73 cm, 1995	+lan, o	8/7	?	1	-	sle- pom	2	žuta	crve- na	80-250	2	20-85	+	-
4.	S. Štetner: Sv. Lucija, 1741, 97x73 cm, 1995	+lan, o	8/7	?	1	-	sle- pom	2	žuta	crve- na	80-250	2	20-170	+	-
5.	S. Štetner: Gospa sa škapularom, oko 1740, 284x157 cm, 2012	+lan, o	8/7, 12/13	83 cm	4	sa ru- bom	sle- pom	2	žuta	crve- na	100- 250	2	30-140	+	-
6.	P. A. Senser: Sv. Rok, oko 1750, 300x157 cm, 2007	lan, o	9/8	80 cm	4	bez ruba	po- moć.	2	crve- na	crve- na	180- 200	2	10-30	+	-
7.	P. A. Senser: Sv. Antun, 1753, 300x157 cm, 2007	lan, o	9/8	90 cm	2	sa ru- bom	sle- pom	2	žuta	crve- na	150- 250	2	20-40		platno
8.	N. N.: Čudotvorna Gospa, p.p. 18.veka, 142x108 cm, 2006	lan, o	12/10	110 cm	1		po- moć.	2	crve- na	crve- na	100- 150	1	20	+	tingi- ranje
10.	N. N.: Porcijunkulski oprost, 1754, 184x100 cm, 2011	lan, o	9/10	cca 60cm	3	sa i bez ruba	Nije saču- vani rub.	3	crve- na	Crve- na + siva imp.	80-200	2	25-50	+	tingi- ranje
11.	M. J. Šmit: Sv. Rok, 1773, 200x135 cm, 2005	lan, o	9/8	80 cm	2	bez ruba	po- moć.	?	crve- na		?	?	?	+	-
12.	F. I. Lejher: Sv. Ivan Nepomuk, oko 1760, 178x105 cm, 2008	lan, o	13/11	115 cm	1	-	po- moć.	2	crve- na	crve- na	150- 200	2	20-30	+	-
13.	F. I. Lejher: Beg u Egipat, oko 1760, 178x105 cm, 2008	lan, o	13/11	115 cm	1	-	po- moć.	2	crve- na	crve- na	150- 200	2	25-30	+	-
14.	F. I. Lejher: Umno- žavanje kruha, oko 1760, 178x105 cm, 2009	lan, o	13/11	115 cm	1	-	po- moć.	2	crve- na	crve- na	150- 200	2	20-35	+	-

15.	F. I. Lejher: Sv. Antun Pado- vanski, oko 1760, 178x105 cm, 2009	lan, o	13/11	115 cm	1	-	po- moć.	2	crve- na	crve- na	150- 200	2	20-30	+	-
16.	J. Merc: Uznese- nje Marijino, 1799, 284x140 cm, 2010	lan, o	18/15	86,5 cm	2	bez ruba	po- moć.	2	žuta	žuta	150- 200	1	10-25	+	-
17.	J. K. Šeft: Sveto troj- stvo, 1802, 298 x 167 cm, 2001	+lan, o	16/15	85 cm	2	bez ruba	po- moć.	2	crve- na	žuta	100- 120	2	10-15	+	-
18.	J. K. Šeft: Sv. Antun padovanski, 1825, 215x105cm, 2007	+lan, o	15/14	110 cm	1	-	po- moć.	2	žuta	bela	250- 300	2	10-20	+	-
19.	M. Haniš: Sv. Ivan i Pavao, 1796, 186x86 cm, 2013	+lan, o	12/13	72 cm	3	sa ru- bom	sle- pom	2	crve- na	crve- na	100- 150	2	5-10	+	panel
20.	M. Haniš: Sv. Josip, 1796, 198x104 cm, 2013	+lan, o	11/10	70 cm	3	sa ru- bom	sle- pom	2	žuta	crve- na	70-150	2	10-40	+	panel
21.	M. Haniš: Sv. zaštitnici protiv kuge, 1802, 296x154 cm, 2012	+lan, o	18/13	86 cm	2	sa ru- bom	sle- pom	2	roza	roza	100- 150	2	15-20	+	-
22.	M. Haniš: Čudotvorna Gospa, 1799, 206x126 cm, 2013	+lan, o	11/8	83 cm	2	sa ru- bom	sle- pom	2	t.roza	roza	150- 180	2	20	+	-
23.	M. Haniš: Sv. Ana 1799, 206x126 cm, 2013	+lan, o	11/9	83 cm	2	sa ru- bom	sle- pom	2	t. roza	roza	170- 200	2	20	+	-
24.	M. Haniš: Raspeće, 1794, 225x115 cm, 2013	+lan, o	15/11	69 cm	3	sa ru- bom	sle- pom	2	crve- na	crve- na	100- 180	?	?	+	-
25.	M. Haniš: Sv. Petar i Pavao, 1806, 390x240 cm, 2014	+lan, o	14/13	67 cm	4+1	sa ru- bom	sle- pom	2	crve- na	crve- na	100- 150	1	15-20		
26.	M. Haniš: Sv. Ma- riano, oko 1800, 95x155 cm, 2013	+lan, o	10/8	80 cm	2	sa ru- bom	sle- pom	2	roza	bela	150- 300	1	5-10	-	-
27.	N. N.: Sv. Jakov, 1721, 106 x 71 cm, 2011	lan, o	8/7	?	2	bez	?	?	crve- na		?	1	?	?	-
28.	N. N.: Gospa, oko 1720, 98,4 x 72 cm, 2011	lan, o	8/7	75 cm	1	-	sle- pom	2	crve- na	crve- na				+	-
29.	N. N.: Sv. Katarina Si- jenska, p. p. 18. veka, 111x198 cm, 2012	lan, o	9/9	?	2	sa ru- bom	?		ta- mno crve- na		?	?	?	+	-
30.	J. Veler: Sv. Ana, 1817, 158x95 cm, 2012	lan, mrež.	7/6	?	1	-	po- moć.	3	žuta 2x	bela		1		+	-

31.	N. N.: Sv. Vendelin, oko 1748, 148x108 cm, 2007	lan, o	11/10	110 cm	1	-	po-moč.	?	crve-na		?	?	?	+	tingi-ranje
32.	N. N.: Sv. Ivan Nepomuk, sredina 18. veka, 65x48 cm, 2008	lan, o	10/11	?	1	-	po-moč.	2	crve-na		?	?	?	+	-
33.	N. N.: Sveti Vendelin, p.p. 18. Veka, 122x76 cm, 2002	lan, o	8/7	80 cm	1	-	po-moč.	?	crve-na	crve-na	?	?	?	+	-
34.	J. Derfner: Porcijunkulski oprost, 1773, 150x85 cm, 2003	lan, o	10/9	90 cm	1	-	sle-pom	?	crve-na		?	?	?	+	-
35.	J. Šmit?: Sv. Magdalena, oko 1810, 102x72 cm, 2013	lan, o	25/23	?	2	sa ru-bom	?	2	žuta	bela	100-200	1	5-10	+	tingi-ranje
36.	Vasilije Nedeljković: Smrt Sv Josipa, kraj 18. veka, 83x60 cm, 2004	lan, o	14/13	?	1	-	sle-pom	?	crve-na		?	?	?	+	-
37.	F. Falkoner: Stigmatizacija Sv. Franje, 1774, 207x125 cm, 2009	+lan, o	9/7	95 cm	2	bez	sle-pom	2	žuta	žuta	100-250	2	10-50	+	-

Korhecz Papp Zsuzsanna

A BAROKK MESTEREK FESTÉSZETI TECHNIKÁJA (a délvidéki katolikus templomok oltárkép-restaurálásainak tükrében)

Összefoglaló

Ezen összetett áttekintés a belgrádi Nemzeti Múzeumnál letett (Narodni muzej Beograd) múzeumi tanácsosi vizsgára készült. E munka nyomán - mely a művészet-technika történetének tárgykörébe tartozik - a szerző széles érdeklődési köre és tudása rajzolódik ki, gazdagítva az egyes restaurálásokról idején végzett restaurátori megfigyelésekkel és tudományos vizsgálatokkal. A Szabadkai Városi Múzeumban egy művészeti régió feltérképezése folyik, ami átnyúlik a közigazgatási és politikai határokon. Az első világháború utáni határváltoztatásokkal a mai Vajdaság területe kikerült az anyaországi barokk kutatások látószögéből. A délvidéki templomok oltárkép festészetének művészeti szempontú áttekintéséhez és a már attribuált alkotásokkal való összevetéséhez elsődleges feladat e festmények restaurálása, a több évszázados szennyeződés rétegek és átfestések eltávolítása. A restaurálási kutatások a korszerű tudományos módszereket követik, a roncsolásmentes vizsgálatoktól kezdődően a mintavétellel járó technikákig, a keresztmetszet-csiszolatok vizsgálatán át a pigmentek nagyműszeres elem-analízisig. A vizsgálatok jelentős része a budapesti Magyar Képzőművészeti Egyetem Restaurátor Tanszékének laboratóriumában készült.

A bevezető rész történelmi kitekintést ad a délvidéki katolikus templomokban őrzött, az eddig csak érintőlegesen kutatott kulturális örökségről. Ismerteti a korabeli mestereket és a Habsburg Birodalom peremvidékének 18. századi körülményeit. A részlegesen fellelhető, kutatásaink szempontjából eddig szinte érintetlen levéltári források kiegészülve a restaurálások során szisztematikusan elvégzett megfigyelésekkel és vizsgálatokkal nagyban hozzájárulnak kulturális örökségünk megismeréséhez és védelméhez. Betekintést nyújt a 18. századi festő-műhelyek világába, a munka megszervezésétől az anyagbeszerzésen keresztül a fontos gazdasági kérdésekig. Állandó párhuzamokat vonva, és az apró részleteket, jellegzetességeket kiemelve, szinte megelevenednek a barokk-kori műhelyek, ahol végigkövethetjük egy-egy olyan műalkotás létrejöttét, mely ma restaurálásunk tárgya. A megfigyeléseket párhuzamba állítja a barokk festészeti technikát kutató jeles szakemberek publikációival. A restaurátori kutatások eredményeiből - legnagyobb hangsúlyt fektetve a többrétegű színes alapozások mikroszkópos vizsgálataira - értékes következtetéseket von le, új eredményeket mutat meg, melyek a 39 táblázatba rendezett, a szerző által 1995-2014 között restaurált oltárképek adatai is képviselnek.

A közép-európai barokk oltárképfestészet technikai jellegzetességei

1. Kézi szövésű, vászon kötésű, len alapanyagú hordozó, melynek fonalsűrűsége a 18. század első felében kisebb, később egyre finomabb. A megfelelő méretet a végek összevarrásával érték el.

2. A nem ékelhető, leginkább vörösfenyőből készült vakkeretekre kovácsoltvas szögekkel, laposkákkaival, vagy fa szögekkel erősítették fel a hordozót legtöbbször nyers állapotában. A bécsi mesterek az ún. „holland” módszerrel készítették elő leginkább hordozóikat.

3. Előnyvezés.

4. Egy-egy mesterre jellemző, általában többféle, többrétegű 100-350 µm vastagságú, színes alapozás, melynek kötőanyaga feltételezhetően lenolaj és/vagy gyanta. A vörös alapozás egyes mestereknél a 18. század végéig is megmarad, mások sárgára vörös réteget visznek fel, vagy pont fordítva, megint mások csak sárga alapot használnak. A 19. század elején megjelenik a rózsaszín, majd a fehér alap, mely egyeduralmát viszont csak 1840 körül éri el.

5. Festés: rajz - színes olaj vázlat - alárajz - aláfestés - modellálás - csúcsfények. A barokk kor mesterei az évszázadok folyamán pigmenteket használtak olaj kötőanyagban: ólomfehér, sárga- és vörös okker, cinóber, zöldföld és szénfekete, kiegészítve az 1704-ben felfedezett porosz-kékkel.

6. Hátoldali védelem

7. Öregedés-jellemző elváltozások (repedésháló, kagylósodás, pergés).

Az összefoglaló magyar fordítása: Korhec Papp Zsuzsanna

Ištvan Hulo¹

Gradski muzej Subotica

Trg sinagoge 3

24 000 Subotica, Srbija

e-mail: h.istvan@open.telekom.rs

UDC 598.2(497.113 Kanjiža)

MONITORING FAUNE PTICA NA PODRUČJU POTENCIJALNOG VETROPARKA KANJIŽA

MONITORING OF BIRDS' FAUNA IN THE AREA OF THE POTENTIAL WIND FARM KANJIŽA

Apstrakt: Rad sadrži prikaz podataka o svim vrstama ptica koje su registrovane na području potencijalnog Vetroparka Kanjiža (VPK), o međunarodnom i nacionalnom statusu ugroženosti, zaštite i o brojnosti populacija svake vrste, sezonskim promenama brojnosti ptica, o pravcima kretanja i migracije, o mogućim značajnim uticajima vetrogeneratora na ptice i mere za sprečavanje, smanjenje i otklanjanje štetnih uticaja VPK na predstavnike ornitofaune datog područja. Monitoring je trajao dve cele kalendarske godine počev od 1. marta 2011. do 28. februara 2013. godine. Tokom dve godine istraživanja, evidentirali smo ukupno 106 vrsta ptica (od toga su 34 vrste gnezdarice) koje su u Srbiji svrstane u dve kategorije zaštite: strogo zaštićene (78) i zaštićene vrste (28).

Ključne reči: ornitofauna, vetropark, monitoring, migracija, zaštita

Abstract: This paper contains a presentation of data about all species of birds that are registered in the territory of the potential Wind Farm Kanjiža (WFK), about their international and national endangered status, protection and the number, seasonal changes in their abundance. Data on flight directions and migration, on the potential and significant impacts of wind turbines on birds and measures to prevent, reduce and eliminate the harmful effects of WFK on ornithofauna are also given. Monitoring lasted two full calendar years effective from 1st of March, 2011 until 28th of February, 2013. We recorded a total of 106 bird species (of which 34 species are nesting), which are in Serbia classified into two categories of protection: strictly protected (78) and protected species (28).

Keywords: Ornithofauna, wind farm monitoring, migration, protection

¹ Ištvan Hulo, magistar bioloških nauka
Hulló István, a biológiai tudományok magistere
István Hulló, Msc in biology

Primljeno: 3. oktobar 2014.
Prihvaćeno: 15. decembar 2015.

UVOD

Ova studija će predstavljati sastavni deo Strateške procene uticaja na životnu sredinu urbanističkog plana infrastrukturnog kompleksa za Vetrogeneratorsko polje Kanjiža i pozitivan odgovor investitora na zahtev Pokrajinskog zavoda za zaštitu prirode u Novom Sadu da se izvrši monitoring ptica i slepih miševa na predmetnom prostoru. Studija sadrži prikaz podataka o svim vrstama ptica koje su registrovane na predmetnom području u periodu monitoringa, o međunarodnom i nacionalnom statusu ugroženosti i zaštite svake vrste, brojnosti populacija svake vrste, sezonskim promenama brojnosti ptica, kao i pravcima kretanja i migracije. Dati su podaci o mogućim značajnim uticajima vetrogeneratorske na ptice i mere za sprečavanje, smanjenje i otklanjanje štetnih uticaja VPK na predstavničke ornitofauna datog područja.

Monitoring je trajao dve cele kalendarske godine, počev od 1. marta 2011. do 28. februara 2013. godine. Pri tom je sakupljena obimna ornitološka građa koja je otkrila relativno visok diverzitet od 106 vrsta na malom prostoru predela potpuno modifikovanog dugotrajnim i jakim pritiskom poljoprivrede (Hulo, 1991).

Na prostoru koji je predviđen za izgradnju vetroparka do sada nisu vršena ornitološka istraživanja. Lokalitet se nalazi u blizini zaštićenih delova prirode. Jedan od zaštićenih delova je Specijalni rezervat prirode Ludaško jezero, koji sa aspekta ornitofaune predstavlja važno vođeno stanište severne Vojvodine pre svega za migratorne vrste (Mikuška, 1968; Hulo i Ham, 1990; Hulo i Gergelj, 2001). Ludaško jezero se nalazi i na listi Ramsarskih područja sveta (Hulo, 1997; Puzović, 1998).

U blizini istočnih granica ciljnog lokaliteta nalazi se područje od međunarodnog značaja za ptice (IBA – *Important Bird Area*) „Subotička jezera i pustare” (Code RS002) koje zahvata krajnji sever Bačke uz granicu sa susednom Mađarskom. Ono uključuje vredne ornitološke lokalitete i zaštićena prirodna dobra kao što su Ludaško i Paličko jezero, Selevenjske pustare, Subotičku peščaru, bare i močvare u okolini Malog peska i ribnjak Kapetanski rit sa okolnim slatinama (Hulo, 1982; Mikuška, 1991; Buturac i Hulo, 1992; Hulo, 1997; Hulo, 2000 a/b; Puzović et al., 2009). Nalazi se većim delom na Telečkoj visoravni. Sa zaštićenim područjem doline reke Kireš u Mađarskoj čini jedinstvenu ekološku celinu (Gergely, Hulló, és Szabados 1995; Hulló & Szabados, 1998; Hulo, 2013) a svakako je pod uticajem šire doline reke Tise kao važnog ekološkog koridora u Panonskoj niziji (Gergelj, Tot, i Frank, 2000).

Planirano je da ribnjak Kapetanski rit i istoimeni prostrani kompleks slatina, vlažnih livada i pašnjaka koje se nalaze istočno od ribnjaka budu u sastavu novog zaštićenog prirodnog dobra (Prostorni plan Opštine Kanjiža). Mnogobrojni članci koji su objavljeni u stručnim časopisima govore o tome da je ovaj prostor i ranije privlačio ornitološku pažnju (Gergelj, & Šoti, 1990; Mikuška, i Mikuška, 1991). Kapetanski rit i danas predstavlja za ptice veoma bogato stanište. (Dimitrijević, 1977; Gergelj i Šite, 1989; Gergelj i Šoti, 1990; Hulo, 1997; Hulo, 1997/a; Hulo, Horvat, i Sekereš, 2005; Hulo, Horvat, i Tucakov, 2007). U poslednjim decenijama postao je značajan lokalitet za migratorne vrste koje u velikom broju borave u okolini ribnjaka u jesenje-zimskom periodu godine (Gergelj et al., 2011; Šćiban et al., 2012).

U prvoj godini intenzivno smo obilazili celo područje. Na osnovu rezultata monitoringa izvršene su preliminarne korekcije koncepta PDR-a VPK i u nastavku istraživanja u drugoj godini monitoringa (veći deo 2012. godine i januar 2013. god.) najveću pažnju posvetili

smo južnim delovima područja, migraciji i zimovanju tri značajne vrste (ciljne grupe) i to: lisaste guske *Anser albifrons*, patke gluvare *Anas platyrhynchos* i sivog ždrala *Grus grus*, u periodu godine kada su one u velikom broju prisutne na datoj lokaciji i na okolnim pašnjacima, jezerima i oranicama.

Na ovaj način prikupljeni podaci daju potpunu sliku ornitofaune, sezonskih i dnevnih migracija, kao i prisutnost i veličinu gnezdećih populacija datog područja.

Na osnovu rezultata sprovedenog monitoringa uticaj planiranog vetrogeneratorskog polja na ptice može da se proceni maksimalno pouzdano.

OPIS ISTRAŽIVANOG PODRUČJA SA ASPEKTA ORNITOFAUNE

Lokalitet koji je predviđen za formiranje VPK nalazi se u severnoj Bačkoj, AP Vojvodina, na teritoriji opštine Kanjiža uz njenu zapadu granicu, u neposrednoj blizini sela Male Pijace. Po konceptu PDR uža lokacija vetroparka – prostor na kome su planirane pozicije generatora, bila je u pravcu sever-jug dugačka oko 4 km, a u pravcu zapad-istok široka oko 3 km sa površinom oko 11 km i sa planirane 23 pozicije vetrogeneratora.

Predložena lokacija nalazi se na lesnoj zaravni severne Bačke. Izvornom autohtonom vegetacijom područja VPK smatra se reliktna stepa na lesu (*Salvia nemorosa* – *Festucetum rupicola*) koja se formirala nakon zadnjeg perioda glacijacije pre 15.000 – 12.000 godina, u toplijim fazama interglacijala. Travnata stepska vegetacija sa manjim sastojinama šumskih zajednica (predeo *šumostepa*) kao klimazonalna zajednica dominirala je prostorom sa veoma visokim indeksom biološkog diverziteta.

Od vremena neolita (6.000 – 5.000 godina p.n.e.) zbog izuzetno plodnog zemljišta (ritska crnica ili černoze), koje se hiljadama godina stvaralo na površini lesnog nanosa, bogate stepske livade su preorane i pretvorene u intenzivno obrađivane poljoprivredne površine. Ostaci prvobitne vegetacije ostali su samo na međama i na strmim odsecima poljskih puteva i rečnih dolova. Na području VPK nisu sačuvani fragmenti reliktno stepske vegetacije ali se florni elementi ove inače izuzetno vredne i zakonom zaštićene biljne zajednice još uvek javljaju pre svega na međama, u fragmentima pored poljskih puteva, u dvorištima napuštenih salaša i na retkim humkama, gomolama. Pored gajenih biljnih vrsta na području su prisutne korovske vrste, među njima najviše je raširena i prostorno i količinski severnoamerička korovska vrsta *Ambrosia*.

Slika 1. Plan detaljne regulacije za kompleks Vetroparka Kanjiža (VPK) sa predloženim pozicijama vetrogeneratora u prvoj fazi projekta

Figure 1. Plan of detailed regulation of the Wind Farm complex Kanjiža (WFK) with the proposed positions of wind generators in the first phase of the project

MATERIJAL I METODE RADA

Prikupljanje podataka za ovu studiju vršio je tim Društva ekologa „Rihard Čornai” iz Subotice. Rukovodilac tima bio je mr Ištvan Hulo biolog/ornitolog, a članovi stručne ekipe – Florijan Horvat, preparator/konzervator i Đerđ Tolnai, informatičar, iz Gradskog muzeja Subotica.

Rad se sastojao iz dve glavne grupe poslova: terenski i kabinetski rad.

Za terenski rad su bile predviđene aktivnosti na rekognosciranju terena, utvrđivanju mogućih koridora i pravaca kretanja ptica, identifikacija vrsta, njihove brojnosti i učestalosti javljanja tokom jednog obilaska terena, kao i izrada fotografske dokumentacije staništa i predstavnika vrsta.

Kabinetski rad se sastojao u traženju i proučavanju relevantne stručne literature, obradi podataka i izradi baze podataka, tabelarnom prikazu rezultata, izradi spiskova na osnovu

preporuke Pokrajinskog zavoda za zaštitu prirode, sređivanju fotodokumentacije, kao i izradi mesečnih izveštaja.

Istraživanje aktivnosti ptica na lokaciji vetroparka realizovano je primenom metoda transektata i cenzusa u tačkama.

Tokom istraživanja koristili smo metodu vizuelnog osmatranja pomoću dvogleda i teleskopa. Vrste smo identifikovali i pomoću njihovog oglašavanja. Tokom svakog meseca obavili smo po četiri izlaska na lokalitet. Ptice smo pratili kombinovanim metodom. Transekt kretanjem poljskim putevima minimalno tri sata i prebrojavanjem identifikacija sa tri fiksne tačke koje su najviše da bi pogledom obuhvatili veći deo VPK. Na svakoj tački smo se zadržali po jedan sat. Prilikom obilaska sastojina bagremara napuštenih salaša pre svega smo se fokusirali na praćenje glasova ptica. Kod obilazaka smo koristili iste tačke osmatranja (VP) koje se nalaze na severnim, zapadnim i južnim granicama, na mestima gde su planirani vetrogeneratori.

REZULTATI I DISKUSIJA

Tokom dve godine istraživanja evidentirali smo ukupno 106 vrsta ptica (Tabela 1). Od toga su 34 vrste gnezdarice. Od ukupnog broja gnezdarica 10 vrsta su stanarice, 19 vrsta selice a 5 vrsta su parcijalno migratorne ptice.

Pošto je autohtona vegetacija u potpunosti degradirana, nestala je i većina vrsta koje su ekološki bile vezane za ovakav tip staništa. Od stepskih elemenata ornitofaune ostalo je samo nekoliko gnezdećih vrsta: vetruška – *Falco tinnunculus*, prepelica – *Coturnix coturnix*, jarebica – *Perdix perdix*, poljska ševa – *Alauda arvensis*, ćubasta ševa – *Galerida cristata*, obična beloguz – *Oenanthe oenanthe*, stepska trepteljka – *Anthus campestris*, obična grmuša – *Sylvia communis* i velika strnadica – *Miliaria calandra*.

Na području VPK dominiraju ratarske kulture, pre svega pšenica, kukuruz i suncokret, a od krmnog bilja detelina. Pored toga gaji se duvan i paprika. Zbog obilja hrane (ostaci semenja i plodova, kao i mnoštva glodara kao što su voluharice *Microtus arvalis* i miševi iz rodova *Apodemus spp.* i *Mus spp.*), područje privlači značajan broj ptica dnevnih i noćnih grabljivica.

Strogo zaštićena vrsta tekunica *Citellus citellus*, karakteristični glodar stepskih livada, ne živi više na predmetnom području. Aktivne kolonije inače privlače mnoge ptice grabljive kojima je tekunica nekada bila osnovni plen.

Najveći diverzitet vrsta nalazi se u okolini napuštenih imanja, bivših salaša. Oni su danas obrasli korovskim vrstama sa drvenasto-žbunastom vegetacijom, sa dominacijom bagrema *Robinia pseudoaccacia*, poljskog bresta *Ulmus campestris* i drveta kiseljaka *Ailanthus sp.* Ova mesta su nalik na oaze u poljima pod intenzivnom poljoprivrednom obradom (kulturna pustinja) i mesta za reprodukciju i gnežđenje nekoliko vrsta ptica kao što su: svraka *Pica pica*, siva vrana *Corvus corone cornix*, utina *Asio otus*, vetruška *Falco tinnunculus*, čvorak *Sturnus vulgaris*, poljski vrabac *Passer montanus*, mali slavuj *Luscinia megarhynchos*, obična grmuša *Sylvia communis*, golub grivnaš *Columba palumbus*, češljugar *Carduelis carduelis*, zelentarka *Carduelis chloris*. Pored razmnožavanja, ove sastojine su značajno utočište

i skrovište, kao i mesto odmora ili ishrane za mnoge vrste, pa i za ptice grabljivice kao što su mišar *Buteo buteo* i kobac *Accipiter nisus*.

Aktivni salaši, gde još postoje poljoprivredna gazdinstva, takođe imaju svoje ptičje vrste koje se tu gnezde ili se hrane. Karakteristične vrste su: gugutka *Streptopelia decaocto*, pupavac *Upupa epops*, domaći i poljski vrabac *Passer domesticus et montanus*, seoska lasta *Hirundo rustica*, kukumavka *Athene noctua*, seoski detlić *Denrocopos syriacus*, crna crven-repka *Phoenicurus ochruros*, vuga *Oriolus oriolus*.

Pored puteva se gnezde crnoglave travarke *Saxicola torquata* i u lesnim odsecima pčelarice *Merops apiaster*.

Na području VPK gotovo da nema prirodnih vlažnih staništa niti veštačkih vodenih površina, nema ni sistema za navodnjavanje, niti se koriste bunari. U blizini jugozapadnih granica postoji, danas isušena depresija nekadašnje manje rečice (nismo saznali kako se zove ili kako se nekada zvala) koja je odvodila izdanske vode do potoka Kireš. Ostaci prirodne vegetacije indikuju isušeno, preorano, degradirano vlažno stanište. Na ovim slatinskim livadama gnezdi se nekoliko parova vivaka *Vanellus vanellus* i žutih pliski *Motacilla flava*.

Tokom prolećne i jesenje seobe na istraživanom lokalitetu je evidentirano 45 vrsta. Prolaznica i retkih gostiju registrovano je ukupno 27 vrsta.

Registrovane vrste ptica prilikom monitoringa

1. Veliki vranac – *Phalacrocorax carbo* – malobrojna, niskofrekventna vrsta, koju smo šest puta registrovali u preletu iznad VPK. Leteo je u malim jatima čija je brojnost najčešće bila do desetak primeraka, na visini od oko 200 m. Tokom jesenje migracije registrovana su manja jata u blizini ribnjaka. Najveća brojnost jata je bila 85 primeraka, a pravci kretanja istok-zapad do Ludaškog jezera. Pojava ove vrste je uslovljena stanjem, odnosno dinamikom izlova riba na obližnjem ribnjaku Kapetanski rit.

2. Žuta čaplja – *Ardeola ralloides* – malobrojna, niskofrekventna vrsta, koju smo jedanput registrovali u preletu iznad lokaliteta VPK. Pravac kretanja je bio istok-zapad, sa ribnjaka prema Palićkom jezeru na visini od 100 m.

3. Velika bela čaplja – *Casmerodius albus* – malobrojna, niskofrekventna vrsta, koju smo dvaput registrovali tokom maja pojedinačno i u paru. Prelet je bio preko oranica.

4. Siva čaplja – *Ardea cinerea* – malobrojna, srednjefrekventna vrsta, koju smo tokom prolećnih i letnjih meseci (april-avgust) registrovali ukupno 15 puta. Tokom maja i juna pratile su trasu dalekovoda i intenzivno su se kretale između Tise, ribnjaka i Palića. Pravac kretanja istok-zapad i zapad-istok prema ribnjaku na visini od 100 m. U ostalim mesecima godine samo smo ih nekoliko puta registrovali u preletu iznad VPK.

5. Crvena čaplja – *Ardea purpurea* – malobrojna, niskofrekventna vrsta, koju smo registrovali triput u preletu iznad VPK. Pravac kretanja je bio istok-zapad sa ribnjaka prema Palićkom jezeru na visini od 100 m.

6. Gak – *Nycticorax nycticorax* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana tokom jula 2011. godine.

7. Bela roda – *Ciconia ciconia* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana tokom maja.

8. Lisasta guska – *Anser albifrons* – registrovana na jesenjoj seobi, a karakteristična je vrsta tokom hladnog perioda godine. Kao zimski gost hrani se na poljima VPK. Jata su velika i do 600 primeraka. Tokom noći lisaste guske borave na ribnjaku Kapetanski rit. Postoji frekventno kretanje između jezera i istočnih oboda VPK. Na Ludaškom jezeru se zadržavaju manja jata na zimovanju i ona se hrane na okolnim poljima. Tokom blagih zima prezime.

9. Divlja guska – *Anser anser* – pojavljuje se od polovine novembra u manjim jatima, a tipična je i tokom prolećne seobe. Često boravi na ribnjaku Kapetanski rit u mešovitim jatima sa vrstom *A. albifrons*. Intenzivna je i prolećna seoba u prvoj polovini februara. Zadnji nalaz je 21. februara.

10. Gluvara – *Anas platyrhynchos* – mnogobrojna frekventna vrsta koja se registruje tokom letnjih, jesenjih i zimskih meseci. Od polovine oktobra, iz tršćaka obližnjeg Ludaškog jezera, u večernjim satima kreću velika jata na oranice radi ishrane. Tokom zime viđaju se na parcelama kukuruza. U mešovitim jatima prisutno je nekoliko vrsta iz roda *Anas*. Jata su velika i do 1200 primeraka. Tokom leta javlja se u manjim ili velikim jatima nakon žetve pšenice. Hrani se na oranicama. Jata kreću sa ribnjaka u zoru (pravac istok-zapad) na visini od 200–300 m. Brojnost varira, a beleženo je maksimalno 300 primeraka.

11. Zviždara – *Anas penelope* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je jedanput registrovana na VPK. Tokom jake zime viđa se na okolnim terenima u mešovitim jatima koja se hrane na oranicama.

12. Šiljkan – *Anas acuta* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je jedanput registrovana na VPK. Tokom jake zime viđa se na okolnim terenima u mešovitim jatima koja se hrane na oranicama.

13. Krdža – *Anas crecca* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je jedanput registrovana na VPK. Tokom jake zime viđa se na okolnim terenima u mešovitim jatima koja se hrane na oranicama.

14. Kobac – *Accipiter nisus* – od polovine oktobra javljaju se prve jedinke. One prate migratorna jata zeba. Tokom zime prisutno je 1–3 primeraka na oranicama VPK. U zavisnosti od vremenskih uslova ostaju do kraja januara.

15. Orao belorepan – *Haliaetus albicilla* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je jedanput registrovana u preletu tokom decembra. U jesenjem i zimskom periodu belorepani prate migratorna jata divljih gusaka.

16. Eja livadarka – *Circus pygargus* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je tri puta registrovana za vreme prolećne seobe.

17. Poljska eja – *Circus cyaneus* – malobrojna niskofrekventna vrsta i zimski gost. Od polovine novembra do kraja januara viđa se 1–2 primeraka iznad oranica.

18. Eja močvarica – *Circus aeruginosus* – redovno se viđa na VPK tokom cele godine. Tokom zime do velikih snežnih padavina prisutan je po jedan primerak. Najčešća je tokom prolećne seobe i za vreme leta kada lovi iznad oranica. Registruje se kako lovi iznad oranica. Leti veoma nisko, 10–25 m visine.

19. Mišar – *Buteo buteo* – zimski gost. Od 6 do 10 primeraka boravi na VPK tokom jeseni i zime. Od polovine oktobra zauzimaju svoje revire u kojima love i borave. Tokom jesenje seobe lete visoko kada su meteorološki uslovi povoljni. Tokom proleća i leta ova vrsta je retka prolaznica. Češće boravi na stubovima dalekovoda koji se nalaze u blizini severne granice VPK.

20. Siva vetruška – *Falco vespertinus* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja se gnezdi po šumarcima Kapetanskog rita. Vidaju se pojedinačni primerci i manja jata od maja do druge polovine septembra. Hrane se na oranicama (lucerka) na istočnim obodima prema ritovima.

21. Vetruška – *Falco tinnunculus* – gnezdarica. Prisutna je tokom cele godine na području VPK, naročito na napuštenim salašima, u šumarcima i drvoredima. Veličina gnezdeće populacije je od 8 do 12 parova u zavisnosti od uslova gnežđenja.

22. Lastavičar – *Falco subbuteo* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana tokom letnjih meseci.

23. Mali soko – *Falco columbarius* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je jednom registrovana tokom zime.

24. Stepski soko – *Falco cherrug* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana tokom jesenje seobe.

25. Prepelica – *Coturnix coturnix* – gnezdarica pšeničnih polja, od početka maja do kraja avgusta. Česta je tokom jesenje seobe.

26. Jarebica – *Perdix perdix* – gnezdarica napuštenih salaša i parloga. Malobrojna, 1–2 para. Tokom zime skuplja se u mala jata do 10 primeraka.

27. Fazan – *Phasianus colchicus* – redovna gnezdarica, veličina lokalne populacije je do 10 parova na napuštenim salašima i zakorovljenim međama.

28. Ždral – *Grus grus* – selica koja se javlja u velikom broju tokom jesenje seobe od polovine oktobra. Veličina jata kreće se od 60 do 150 primeraka. Lete na visini od oko 400 metara. Tokom blagih zima ostaju velika jata do 2000 primeraka. Hrane se na kukuruznim poljima. Noće na ribnjaku Kapetanski rit.

29. Sprudnik migavac – *Tringa glareola* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana.

30. Krivokljuni sprudnik – *Tringa nebularia* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je jedanput registrovana.

31. Crvenonogi sprudnik – *Tringa totanus* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja se registruje u preletu preko oranica tokom prolećne seobe.

32. Sprudnik ubojica – *Philomachus pugnax* – niskofrekventna vrsta ali koja se redovno registruje tokom prolećnih meseci. Migratorna jata se hrane na sveže preoranim njivama.

33. Barska šljuka – *Gallinago gallinago* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja se vida u depresijama prema Kapetanskom ritu.

34. Vivak – *Vanellus vanellus* – srednjefrekventna vrsta. Nekoliko parova se gnezdi na slatinastim depresijama duž južnih granica VPK. Pojedinačno ili u manjim jatima redovno posećuje oranice. U proleće se prvi primerci vidaju od početka marta, a u jesen ostaju do kraja oktobra. Najviše posećuju parcele pod kulturom lucerke. Na Kapetanskom ritu postoji jaka populacija ove vrste.

35. Velika carska šljuka – *Numenius arquata* – malofrekventna vrsta koja se registruje za vreme migracije u rano proleće (početak marta), a pre svega u jesen (od druge polovine septembra do kraja novembra). Vidaju se pojedinačno ili u manjim jatima. Za vreme monitoringa registrovana je šest puta.

36. Mala carska šljuka – *Numenius phaeopus* – malobrojna niskofrekventna vrsta. 12. 06. 2011. godine registrovana su dva primerka u preletu.

37. Sinji galeb – *Larus cachinnans* – manja jata od 10 do 35 primeraka redovno se viđaju po oranicama VPK: u proleće do početka maja, tokom celog leta, do decembra. Nihova brojnost zavisi od dinamike izlova na ribnjaku. U jesen je više prisutna, mada je determinacija mladih jedinki veoma teška zbog srodne vrste *L. michahellis*.

38. Žutonogi galeb – *Larus michahellis* – registruje se u većim jatima od *L. cachinnans*, tipična je vrsta tokom jeseni do prvih mrazeva. Na ribnjaku se okuplja veliki broj, više stotina ptica za vreme jesenjeg izlova. Na oranicama ponekad izaberu mesta i za prenočište.

39. Obični galeb – *Larus ridibundus* – veoma česta vrsta u preletu, a za vreme prolećnih poljoprivrednih radova viđaju se jata i do par stotinjak ptica. Tokom leta na žitnim poljima love insekte. Često migrira između vodenih staništa koja se nalaze u okruženju kao što su Paličko, Ludaško i Velebitsko jezero, odnosno akumulacija.

40. Crnoglavi galeb – *Larus melanocephalus* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana u proleće, iza traktora na tek preoranim parcelama sa ostalim galebovima.

41. Belobrka čigra – *Chlidonias hybridus* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je jedanput registrovana u preletu.

42. Crna čigra – *Chlidonias niger* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je jednom registrovana u preletu.

43. Kukumavka – *Athene noctua* – nekoliko parova se gnezdi na tavanima salaša koji su još aktivni ili u tek napuštenim objektima. Stanarica.

44. Utina – *Asio otus* – redovna gnezdarica, stanarica koja se tokom zime skuplja u manja jata do 10 jedinki, koje ostaju tokom najhladnijeg vremena. Gnezdi se u šumarcima napuštenih salaša. Jata polaže u napuštena ili nova gnezda svrake. Na teritoriji VPK gnezdi se do 10 parova.

45. Golub grivnaš – *Columba palumbus* – gnezdarica, selica VPK. Selica koja se vraća veoma rano krajem februara, početkom marta. Redovno je prisutna po šumarcima napuštenih salaša i u šipražju pored atarskih puteva. U jednom šumarku gnezdi se dva do tri para. Ostaju do polovine oktobra.

46. Plavi golub – *Columba oenas* – zimski gost. Prva migratorna jata registruju se od polovine novembra (11. 11. 2012), a zimujuća jata na područje dolaze krajem decembra. Hrane se po njivama, kukuruznim poljima VPK. Okupljaju se u šumarcima napuštenih salaša. Jata broje i do 120 primeraka i tokom najhladnijih zimskih dana ostaju na lokalitetu. Visina preleta je najčešće između 20 i 70 m. Zimovalište napuštaju krajem februara (21. 02. 2012. god.).

47. Gugutka – *Streptopelia decaocto* – gnezdarica. Česta, visokofrekventna vrsta pre svega u okolnim selima i aktivnim salašima okupljaju se velika jata do 100 primeraka. Obično se ne gnezdi po napuštenim bagremarima.

48. Grlica – *Streptopelia turtur* – veoma je frekventna vrsta tokom jesenje migracije. Prva jata registruju se tokom leta (10. 07), a ostaju do kraja septembra. Veličina jata se kreće oko 40 primeraka. Visina preleta je najčešće između 20 i 70 m. Hrane se na poljima sunčokreta.

49. Vodomar – *Alcedo atthis* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana.

50. Crna čiopa – *Apus apus* – nisko frekventna neredovna vrsta. Manja jata viđaju se tokom letnjih meseci iznad oranica VPK.

51. Zlatovrana – *Coracias garrulus* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je jedanput registrovana.

52. Pčelarica – *Merops apiaster* – gnezdarica. Veličina gnezdeće populacije je 2–4 para. Gnezda se nalaze u lesnim odsecima pored poljskih puteva. Tokom leta se viđaju manja jata kako love iznad oranica VPK.

53. Pupavac – *Upupa epops* – gnezdarica. Nekada česta gnezdarica ruralnih područja, koja je danas postala retka malobrojna vrsta salaša. Gnezdeću populaciju VPK čini 1–3 para. Tokom avgusta registruju se pojedini primerci na seobi.

54. Kukavica – *Cuculus canorus* – tokom letnjih meseci čuje se karakteristično oglašavanje po šibljacima napuštenih salaša.

55. Veliki detlić – *Dendrocopos major* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana.

56. Seoski detlić – *Dendrocopos syriacus* – gnezdarica. Nekoliko parova se gnezdi u dvorištima salaša gde se nalazi beli dud.

57. Poljska ševa – *Alauda arvensis* – gnezdarica. Česta vrsta oranica VPK. Selica je, ali tokom blagih zima nekoliko primeraka prezimi u malim jatima. Gnezdeća populacija stiže polovinom marta. Veoma je izražena jesenja seoba. Polovinom oktobra manja jata do 25 primeraka neprekidno preleću područje. Između 7 i 11 časova prepodne, tokom jesenjih meseci, mogli su se tokom jednog sata uočiti preleti i do 90 primeraka poljske ševe.

58. Čubasta ševa – *Galerida cristata* – gnezdarica. Stanarica. Obična vrsta u blizini ljudskih naselja, retko beležena na oranicama.

59. Seoska lasta – *Hirundo rustica* – gnezdarica. Gnezdi se u štalama aktivnih salaša. Selica. Prvi primerci stižu u prvoj polovini aprila (03. 04. 2011. god.), a jesenja seoba je izražena u drugoj polovini septembra. Zadnji primerci registruju se u drugoj polovini oktobra.

60. Bregunica – *Riparia riparia* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je registrovana jedanput tokom monitoringa (09. 05. 2011, malo jato).

61. Livadska trepteljka – *Anthus pratensis* – selica koja dolazi u prvoj polovini marta kada je seoba aktivna. Jesenja migracija je veoma intenzivna od kraja septembra i tokom oktobra. Manja jata prezime.

62. Stepska trepteljka – *Anthus campestris* – gnezdarica. Tipični predstavnik stepskih staništa. U proleće stiže u drugoj polovini marta, a gnezdilišne teritorije zauzimaju početkom aprila (07. 04. 2012. god.). Od druge polovine aprila veoma je aktivna čuvajući svoje teritorije.

63. Šumska trepteljka – *Anthus trivialis* – niskofrekventna malobrojna prolaznica. Javlja se za vreme prolećne seobe u šumarcima napuštenih salaša.

64. Bela pliska – *Motacilla alba* – selica prolaznica, često se registruju za vreme jesenje seobe do druge polovine oktobra. Viđa se i na sveže preoranim njivama u parovima i manjim jatima.

65. Žuta pliska – *Motacilla flava* – gnezdarica vlažnih livada koje se nalaze duž južnih granica VPK. Selica. U proleće prvi primerci stižu u drugoj polovini marta, a veoma intenzivna seoba registruje se na oranicama u prvoj polovini aprila. Registrovane su podvrste *Motacilla flava flava* i *Motacilla flava thumberg*.

66. Siva muharica – *Muscicapa striata* – registrovana je tokom prolećne seobe u šumarcima napuštenih i aktivnih salaša.

67. Kos – *Turdus merula* – gnezdarica šibljaka i šumaraka, napuštenih salaša. Tokom jesenje migracije registrovana po šumarcima.

68. Drozd pevač – *Turdus philomelos* – niskofrekventna vrsta koja se registruje tokom prolećne seobe u malim jatima.

69. Drozd borovnjak – *Turdus pilaris* – zimski gost koji se retko registruje u šumarcima. Mala jata se kratko zadržavaju na VPK. Oni su tipične vrste u šumama i gradskim parkovima i hrane se plodovima koprivića (*Celtis australis*).

70. Crna crvenrepka – *Phoenicurus ochruros* – gnezdarica. Nekoliko parova se gnezdi u gustišima napuštenih salaša. Više je vezana za ljudska naselja. Po pravilu pojavljuje se u blizini novoizgrađenih objekata od cigle.

71. Crvendač – *Erithacus rubecula* – registruje se u velikom broju tokom jesenje seobe po šibljacima i šumarcima VPK.

72. Crnoglava travarka – *Saxicola torquata* – gnezdarica. Malobrojni reviri nalaze se uvek pored travnatih rubova kanala i pored poljskih puteva. Ne ulazi duboko u obradive površine. Tokom jesenje seobe registruju se manja jata na poljima pre svega kukuruza.

73. Obična travarka – *Saxicola rubetra* – česta migratorna vrsta koja se registruje i tokom jesenje i prolećne seobe. Zadnji primerci viđaju se do kraja oktobra (30. 10. 2011. god.).

74. Obična beloguz – *Oenanthe oenanthe* – gnezdarica VPK. Gnezdišne teritorije se nalaze oko ruševina nekadašnjih salaša gde mogu naći pogodno mesto za gnezda. Malobrojni primerci redovno se registruju i tokom prolećne i jesenje seobe.

75. Brezov zviždak – *Phylloscopus trochilus* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana.

76. Obični zviždak – *Phylloscopus collybita* – redovno se registruje tokom prolećne i jesenje migracije po šumarcima nekadašnjih salaša, drvoreda, bašta, tršćaka, pored kanala, na jugu i severu VPK.

77. Šumski zviždak – *Phylloscopus sybilatrix* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana.

78. Obična grmuša – *Sylvia communis* – gnezdarica VPK. Reviri se nalaze u šumarcima koji su ređe obrasli bagremom i postoje grmovi zove, gloga i poljskog bresta. Gnezdi se maksimalno 4 para.

79. Grmuša čavrljanka – *Sylvia curruca* – u malom broju migrira kroz VPK tokom prolećne i jesenje seobe. Zabeležena je u šibljacima i šumarcima salaša.

80. Siva grmuša – *Sylvia borin* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana tokom prolećne seobe početkom maja.

81. Crnoglava grmuša – *Sylvia atricapilla* – gnezdarica. U većim baštama, šibljacima i šumarcima oko nekadašnjih salaša gnezdilo se nekoliko parova. Redovno se registruje tokom migracije.

82. Mali slavuj – *Luscinia megarhynchos* – gnezdarica šumaraka, šibljaka, zapuštenih bašta i salaša. Svako pogodno stanište zauzima jedan ili više parova. Procena veličine populacije je 10–15 parova.

83. Carić – *Troglodytes troglodytes* – malobrojna prolaznica tokom jesenje seobe. Registruje se u šumarcima napuštenih salaša.

84. Velika senica – *Parus major* – jesenja i zimska vrsta VPK. Od polovine oktobra se viđaju prvi primerci u šumarcima salaša. Ostaju do ranog proleća. Moguće gnežđenje 1–2 para.

85. Plava senica – *Parus coeruleus* – malobrojna jesenja zimska prolaznica. Viđa se u šumarcima salaša.

86. Rusi svračak – *Lanius collurio* – gnezdarica šibljaka pored puteva i napuštenih salaša. Tokom jesenje seobe od polovine avgusta redovno se registruju na oranicama.

87. Sivi svračak – *Lanius minor* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana, tokom jesenje seobe (3. i 19. avgusta 2011. god).

88. Veliki svračak – *Lanius exubitor* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja dolazi na zimovanje i u Karpatsku niziju. Jedanput je registrovana 30. 11. 2011. godine.

89. Čvorak – *Sturnus vulgaris* – gnezdarica. Na pogodnim mestima objekata salaša gnezdi se mala populacija. Čvorak je najbrojnija vrsta ptica tokom letnjih meseci i za vreme jesenje seobe. Prvi primerci stižu krajem februara, a velika migratorna jata viđaju se početkom marta. Revire zauzimaju u drugoj polovini marta. U drugoj polovini jula nakon žetve pšenice, odrasle ptice vode mlade na njive i tako se stvaraju velika jata i do 1000 primeraka. Registrovana visina preleta je od 10–15 do 300–400 m. Za vreme jesenje seobe od polovine oktobra čvorci stižu sa severa u jatima od više stotina ptica. Ostaju do novembra, a tokom blagih zima nekoliko primeraka i prezimi.

90. Češljugar – *Carduelis carduelis* – gnezdarica. Nekoliko parova se gnezdi u baštama i bagremarima. Viđa se tokom cele godine. U proleće, parovi tokom marta zauzimaju revire u šumarcima napuštenih salaša. Jesenja seoba registruje se od druge polovine oktobra (20–30 primeraka). Tokom jeseni formiraju se mešovita jata od raznih vrsta zeba, među njima uvek se nalaze i češljugari. Najčešće se tokom zime hrane na bivšim parcelama suncokreta.

91. Zelentarka – *Carduelis chloris* – gnezdarica. Malobrojna vrsta šibljaka i bagremara. Viđa se tokom cele godine. U proleće parovi tokom marta zauzimaju revire u šumarcima napuštenih salaša. Jesenja seoba registruje se od druge polovine oktobra (20–50 primeraka) kada je uobičajena česta vrsta po njivama. Tokom jeseni formiraju se mešovita jata od raznih vrsta zeba. Najčešće se tokom zime hrane na bivšim parcelama suncokreta.

92. Konopljarka – *Carduelis cannabina* – zimski gost, prisutna od polovine oktobra do kraja februara. Tipična vrsta zimskih njiva gde se hrani a odmaraju se na drveću salaša i pored puteva. Jata su ponekad velika i do 120 primeraka.

93. Zeba – *Fringilla coelebs* – malobrojna prolećna selica koja se registruje od polovine marta ali tokom jesenje seobe i zime redovno je prisutna na njivama i šumarcima VPK. Često se okuplja sa ostalim zebama u mešovita zimska jata.

94. Severna zeba – *Fringilla montifringilla* – na području VPK je prisutna od polovine oktobra do polovine marta. Tokom zime viđaju se manja jata po šumarcima i u mešovitim jatima zeba. Brojnost jata je obično do 30 primeraka.

95. Žutarica – *Serinus serinus* – jesenja vrsta koja se registruje u malim jatima, pre svega u mešovitim jatima raznih zeba.

96. Vrabac pokućar – *Passer domesticus* – gnezdarica aktivnih salaša. U onim objektima gde ne žive ljudi više se ne gnezdi.

97. Poljski vrabac – *Passer montanus* – gnezdarica. Gnezdi se na objektima aktivnih i napuštenih salaša. Jata se hrane često u poljima daleko od objekata salaša. Svaki šumarak ima svoju koloniju.

98. Svraka – *Pica pica* – gnezdarica, stanarica VPK. Vrsta koja je visokofrekventna registruje se tokom cele godine. Gnezda gradi visoko na bagremu u dvorištima, baštama,

šumarcima aktivnih i napuštenih salaša, kao i u drvoredima, grmovima pored puteva. Napuštena gnezda su pogodna za polaganje jaja vetruškama i sovama utinama.

99. Vrana – *Corvus corone cornix* – gnezdarica i stanarica, viđa se tokom svakog obilaska. Tipična vrsta oranica pod intenzivnom obradom. Gnezda su smeštena visoko na drveću, na bagremu. Svake godine gradi novo gnezdo a staro često zauzimaju sove utine ili crvene vetruške.

100. Gačac – *Corvus frugilegus* – nije gnezdarica VPK. Najbliža kolonija se nalazi na Kapetanskom ritu, koji je udaljen nekoliko kilometara. Tokom proleća česti su po poljima radi ishrane, ali samo u malom broju. Tokom jeseni jata koja dolaze sa severa retko ulaze duboko u njive, ona se više zadržavaju oko ljudskih naselja pogotovo u velikim voćnjacima.

101. Čavka – *Corvus monedula* – stanarica. Gnezdi se na stubovima običnjeg dalekovoda. Na prostor VPK retko zalazi, ponekad preleću parovi ili manja jata.

102. Gavran – *Corvus corax* – malobrojna niskofrekventna vrsta koja je dva puta registrovana tokom istraživanja. Oni se gnezde na stubovima dalekovoda. Registruje se tokom preleta preko njiva.

103. Vuga – *Oriolus oriolus* – malobrojna neredovna gnezdarica većih bašta i drvoreda VPK.

104. Močvarna strnadica – *Emberiza schoeniclus* – zimski gost. Migratorna jata stižu polovinom novembra i ostaju do prve polovine marta. Manja jata do 20 primeraka borave u šumarcima odakle lete do zakorovljenih parcela gde se hrane semenjem raznih poljskih korova. Ponekad se viđaju u mešovitim jatima zeba.

105. Žuta strnadica – *Emberiza citrinella* – zimski gost. Viđa se oko salaša i u šumarcima, bagremarima. Ponekad i u mešovitim jatima zeba.

106. Velika strnadica – *Miliaria calandra* – gnezdarica. Retka malobrojna gnezdarica severoistočnih rubova VPK gde ima pogodno mesto za gnežđenje. To su veće livade sa niskim žbunovima. Tokom zime skupljaju se u manja jata do 20 primeraka i tražeći hranu kreću se na većim prostorima obrađenih površina. Odmaraju se na drveću pored puteva, a za noćenje često koriste tršćake ribnjaka Kapetanski rit.

Međunarodni status ugroženosti

Crvena lista IUCN

Od ukupno 106 vrsta, 102 imaju status najniže kategorije ugroženosti poslednja briga LC (*Least Concern*) po IUCN međunarodnoj kategorizaciji globalne ugroženosti, dok tri vrste ptica – velika carska šljuka *Numenius arquata*, siva vetruška *Falco vespertinus* i zlatovrana *Coracias garrulus* imaju status skoro ugrožene vrste NT (*Near Threatened*). Ove vrste su retke prolaznice koje su registrovane po nekoliko puta na preletu kroz područje VPK.

Od ugroženih EN (*Endangered*) vrsta registrovan je stepski soko *Falco cherrug* za vreme jesenje migracije.

Ptice od posebnog značaja za zaštitu u Evropi

Status Spec 2 imaju ptice čije su svetske populacije koncentrisane u Evropi, a koje imaju neodgovarajući status zaštite u Evropi. Iz ove grupe evidentirali smo 6 predstavnika od ko-

jih je velika strnadica *Miliaria calandra* gnezdarica VPK. Ostale vrste su: bela roda *Ciconia ciconia*, vivak *Vanellus vanellus*, zlatovrana *Coracias garrulus*, mali svračak *Lanius minor*, konopljarka *Carduelis cannabina*. Vivak je gnezdarica slatinskih pašnjaka, ali je česta i na oranicama VPK gde se tokom leta hrani, a mali svračak je evidentiran nekoliko puta za vreme jesenje seobe. Konopljarka je masovna za vreme jesenje seobe.

Status Spec 3 imaju vrste čije svetske populacije nisu koncentrisane u Evropi ali imaju neodgovarajući status zaštite u Evropi. Iz ove grupe evidentirali smo 23 predstavnika od kojih su 8 gnezdarice VPK. To su sledeće: crvena vetruška *Falco tinnunculus*, prepelica *Coturnix coturnix*, poljska ševa *Alauda arvensis*, ćubasta ševa *Galerida cristata*, stepska trepteljka *Anthus campestris*, čvorak *Sturnus vulgaris*, domaći *Passer domesticus* i poljski vrabac *Passer montanus*.

Status Spec 4 imaju vrste čije su svetske populacije koncentrisane u Evropi, a imaju odgovarajući stepen zaštite u Evropi. Iz ove grupe evidentirali smo ukupno 16 predstavnika od kojih su gnezdarice VPK: seoski detlić *Dendrocopos syriacus*, golub grivnaš *Columba oenas*, slavuj *Luscinia megarhynchos*, obična grmuša *Sylvia communis*, zelentarka *Carduelis chloris*.

Sve su gnezdarice vezane za drvenasto – žbunaste sastojine aktivnih i napuštenih salaša.

Zabeleženih 39 vrsta ptica nisu uvrštene u Spec kategorije (non spec).

Nacionalni status ugroženosti

Na osnovu Pravilnika o proglašenju i zaštiti strogo zaštićenih i zaštićenih divljih vrsta biljaka, životinja i gljiva („Sl. glasnik RS”, br. 5/2010 i 47/2011) od ukupno evidentiranih 106 vrsta, 78 su u Srbiji strogo zaštićene. U kategoriju zaštićenih spada 28 vrsta, od kojih su 13 lovne.

ANALIZA EKOLOŠKIH FUNKCIJA PREDELA LOKACIJE I NEPOSREDNE OKOLINE ZA PTICE

Osnovni cilj monitoringa je odgovor na pitanje kakvu ekološku funkciju i značaj lokacija vetroparka i njena neposredna okolina, tj. predeli i staništa koji tu postoje, imaju za zadovoljavanje životnih potreba ptica. Ova analiza biće fokusirana na one aspekte prisustva i životnih funkcija ptica na lokaciji na koje realizacija projekta vetroparka može imati uticaja.

Vrste koje su od posebnog značaja za područje VPK

Lisasta guska – Anser albifrons

Jesenja i prolećna migracija iznad područja VPK kod ove vrste nije izražena. Jata u seobi lete veoma visoko i retko se registruju. Međutim, lisasta guska zadnjih godina sve više koristi Karpatiski basen kao zimovalište i okuplja se po vodenim staništima Vojvodine (Farágó és Pellinger, 2009). Tokom noći borave na velikim rekama, prirodnim i veštačkim jezerima,

a tokom dana hrane se po okolnim njivama. Ribnjak Kapetanski rit je značajan lokalitet, gde u periodu od novembra do januara ponekad boravi veliki broj (nekoliko hiljada) ove vodene vrste. Jata se odmaraju u praznim ili napunjenim basenima ribnjaka i svako jutro izlete na okolne njive. Hrane se na poljima kukuruza i mlade jesenje pšenice. Pravac kretanja jata lisastih gusaka je istok-zapad. Ptice su veoma oprezne i poleću na najmanje uznemirenje, pogotovo na pucanj lovaca, lovočuvara. Najčešće ne ulaze na područje VPK i zbog bezbednosnih razloga biraju njive koje se nalaze bliže ribnjaku. Tokom zime divlje guske čine 5–10 % jata lisaste, dok mešovito jato nije karakteristično za prolećnu seobu.

*Sivi ždral – *Grus grus**

U zavisnosti od vremenskih uslova, prolećna seoba počinje u prvoj polovini marta. To su manja jata do 40 primeraka. Kulminacija seobe je između 10. i 25. marta. Na području VPK prolećna seoba je okarakterisana preletom na velikoj visini od 300–400 m. Ptice lete veoma visoko i brzo, ne spuštaju se na njive. U ovom periodu godine na području VPK vide se ždralovi, koji su prezimili na našem lokalitetu, kao i jata iz Afrike. U Vojvodini, okolina Slanog Kopova postala je veoma značajno mesto za odmor i okupljanje ždralova u Panonskoj niziji tokom prolećne migracije. Jesenja seoba – prve ptice se registruju od polovine oktobra. Veličina jata kreće se od 60 do 150 primeraka. Jata koja preleću Vojvodinu kreću se uglavnom uz levu obalu reke Tise po Banatu. Jata koja se registruju iznad VPK dolaze sa severoistoka. Lete na visini od oko 400–500 m. Veoma su bučna i kreću se u velikim talasima po ceo dan.

Od 90. godina XX veka promenila se strategija migracije i zimovanja ove vrste i u sve većem broju koriste nizijske predele Karpatskog basena kao mesta gde će provesti hladan period godine. Jata se okupljaju na pašnjacima Hortobađa, u istočnoj Mađarskoj, pa se kasnije razleću po ravnica Panonske nizije. Tokom blagih zima ostaju velika jata do 2000 primeraka. Ona se hrane na kukuruznim poljima. U ovom periodu godine (decembar-februar) postoji veoma tipična dnevna migracija između mesta noćenja (okolina Segedina, ribnjak Feherto) i dnevne ishrane po oranicama severne Bačke. Tokom ovakvih kretanja, ne svaki dan ali periodično, manja jata do 100 primeraka radi ishrane ulaze i na polja VPK. Stižu između 8 i 10 a ostaju do 15–16 časova. Najčešće iz pravca severoistok ili istok dolaze na oranice. Jata smo registrovali u istočnim delovima VPK. Ako se jata uznemire odmah se uzdižu i vraćaju na ribnjak (ako je suv) i na livade Kapetanskog rita.

*Gluvara – *Anas platyrhynchos**

Frekventna vrsta, česta gnezdarica okolnih vlažnih staništa, jezera, močvara i ribnjaka. Na njive i oranice dolazi u velikim jatima radi ishrane. Postoje tri perioda kada je gluvara prisutna na teritoriji VPK u velikom broju:

Leto – nakon završetka žetve (krajem jula i početkom avgusta), rano u zoru velika jata gluvara napuštaju ribnjak, a kreću prema oranicama u potrazi za hranom – semenjem pšenice. Pojedina jata zadržavaju se u VPK ali većina samo preleće lokalitet. Pravac kretanja jata je istok-zapad. Visina leta je varijabilna do 300 m. Intenzivna dnevna migracija traje oko desetak dana. Nakon toga se ne registruju na području VPK.

Jesen – u nekim godinama skuplja se veliki broj ovih ptica na Ludaškom jezeru pa u sumrak kreću na njive radi ishrane. Jata se ponekad lepezasto rašire i dostižu i granice VPK. Ako je na ribnjaku Kapetanski rit visok vodostaj, jata se tu skupljaju i hrane se na oranicama duž zapadnih delova jezera. Često dospevaju i do istočnih delova VPK. Sa jatima gluvvara u malom broju nalaze se i predstavnici ostalih vrsta patkarica čija je brojnost veoma mala.

Zima – veliki broj gluvvara dolazi na njive VPK i tokom zimskog perioda godine. Brojnost i frekventnost migratornih jata iz godinu u godinu varira u zavisnosti od vremenskih uslova Karpatskog basena. Ona se formiraju kao mešovita jata sa lisastim guskama. Ključnu ulogu u brojnosti ove vodene vrste ima stanje ribnjaka Kapetanski rit, jer ako je on pun, patke su tu bezbedne i koriste basene za dnevno prebivalište. Ako je ribnjak suv, pataka gotovo i nema. One su prisutne i kada su vremenski uslovi veoma nepovoljni, kada duboki sneg pokriva oranice. Jata se u ovim prilikama kreću u potragom za obranim poljima kukuruza ili tamo gde je ostala strnjika.

Analiza uticaja i procena rizika u odnosu na planiranu dispoziciju pojedinačnih vetroturbina

Tokom praćenja kretanja ptica kroz područje VPK mogli su se doneti sledeći zaključci.

Kod pojedinih vrsta ptica postoji sezonska i dnevna migracija između područja istočno od ciljnog lokaliteta (ribnjak sa okolnim livadama) i oranica gde je planirana izgradnja VPK. Da bi izbegli negativne uticaje na predstavnike ornitofaune, izvršili smo reviziju plana rasporeda VG i predložili smo nove lokacije. One su smeštene u jugozapadnom delu lokaliteta, a to su: VG - 24, VG - 25, VG - 26, VG - 30, VG - 31, VG - 32, VG - 33. Tri nove pozicije VG - 27, VG - 28 i VG - 29 ubačene su zbog tehničkih razloga kao rezerve ako se postigne sporazum sa vlasnicima parcela.

Ne bi trebalo planirati VG uz istočnu granicu VPK koja se proteže prema Kapetanskom ritu i dolini reke Tise. Zbog blizine obale ribnjaka Kapetanski rit predlažemo ukidanje verogeneratora VG - 21, VG - 22 i VG - 33.

Generalno predlažemo da se ne zatvore u potpunosti vetrogeneratorima svi pravci istok-zapad i da se VG grupišu u dva dela: jedna manja grupacija na severozapadu, a druga veća na jugozapadu. Tako bi se stvorio slobodan prolaz koju bi ptice mogle koristiti kao koridor između Kapetanskog rita i plodnih oranica. Da bi se stvorio spomenuti koridor predlažemo ukidanje VG - 16 i VG - 4.

Mere za sprečavanje, smanjenje i otklanjanje štetnih uticaja

Osnovni cilj ovih mera treba da bude sprečavanje visoke stope smrtnog stradanja ptica tokom funkcionisanja VPK. Osim toga, cilj je i sprečavanje poremećaja / prekida (dnevni, lokalni kao i sezonskih) migracionih koridora koji povezuju udaljene lokalitete npr. reprodukcije i zimovališta (prolećna i jesenja migracija) kao dnevna odmarališta i teritorije ishrane, koji bi mogli da dovedu značajnog ugrožavanja pogođenih populacija i vrsta.

U neposrednoj okolini vetrogeneratora ne bi trebalo podizati drvenaste i žbunaste zasade, čak bi trebalo po čistiti napuštene i zakorovljene parcele koje privlače pojedine vrste, ali i poljoprivredne štetočine kao što su svrake, sive vrane i lisice.

Smanjenje uticaja postiže se odgovarajućim rasporedom vetrogeneratora i uspostavljanjem bezbednosnih zona. Pošto najveće stope smrtnog stradanja mogu da se očekuju u zonama u kojima je fokusirana aktivnost ptica – to je u konkretnom slučaju istočna granica VPK zbog blizine ribnjaka Kapetanski rit – zbog toga vetrogeneratori koji bi bili postavljeni u zonama važnim za kretanje ptica bi predstavljali barijeru dnevnim kretanjima pojedinih vrsta. Na osnovu rezultata dvogodišnjih terenskih istraživanja, na našu sugestiju, investitor je izvršio korekciju pozicija pojedinih VG i tako je nastao raspored koji je najviše prihvatljiv sa aspekta zaštite ornitofaune područja.

U zimskom periodu kada su u širem okruženju prisutna velika jata sivih ždralova, lisastih gusaka i patkarica, potrebno je razmotriti mogućnost zaustavljanja ili smanjenja brzine elisa. Potrebno je smanjiti površinu ishrane u blizini turbina. Nakon jesenjih radova tj. ubiranja roda sa poljoprivrednog zemljišta, pre svega kukuruza, potrebno je obezbediti da se u potpunosti obere rod i sakupi strnjika. To je potrebno zbog toga što je ždralovima, guskama i patkama kukuruz glavni izvor hrane (seme i strnjika) tokom zimskih meseci. Po potrebi preporučujemo podizanje i održavanje hranilišta na lokalitetima koji se nalaze van granica VPK. Najpovoljnije lokacije za ovu namenu nalaze se istočno od ribnjaka na parcelama koje su mozaično raspoređene po pašnjacima Kapetanskog rita.

Mere za kompenzaciju

Mere za kompenzaciju su unapređenje ili obnavljanje staništa van lokacije projekta i njihovih funkcionalnih elemenata skloništa, lovnih teritorija i reproduktivnih lokaliteta. Konkretno mere koje preporučujemo van granica VPK su očuvanje i održavanje mesta starih salaša, podizanje šumaraka, međa i stvaranja travnatih površina za reprodukciju i ishranu populacija stepskih vrsta, pre svega jarebice i prepelice, kao i vetruške. Potrebna je, naravno, kontrola brojnosti predatora lisice, svrake i sive vrane.

Postkonstrukcioni monitoring

Cilj monitoringa je da utvrdi:

- preciznost procene stope direktnog smrtnog stradanja
- relativan broj direktnog smrtnog stradanja u odnosu na druge referentne literaturne podatke²
- u kojoj su meri sprovedene mere za sprečavanje, smanjenje i otklanjanje štetnih uticaja projekta i pokazale kao odgovarajuće i efikasne
- da li je potrebno sprovođenje novih/dodatnih mera za sprečavanje negativnih uticaja VP na predstavnike ornitofaune.

² Studija o uticaju izgradnje vetroparka na ptice i slepe miševе sprovedena je u Krušavcu u blizini Bele Crkve (Banat). Autori su istakli značaj monitoringa u toku najmanje jednog godišnjeg ciklusa kao preduslov za ekspertsko vrednovanje svakog predela (Vasić, Nikolić Antonijević & Puhalo, 2012, 41).

ZAKLJUČAK

Lokacija budućeg VPK nalazi se na površini pod intenzivnom poljoprivrednom obradom, autohtone vegetacije gotovo da više nema, niti vodenih staništa. Od ptica stepskih livada ostalo je svega pet vrsta koje se i dalje razmnožavaju na oranicama. Tokom dve godine istraživanja evidentirali smo ukupno 106 vrsta ptica. Od toga su 34 vrste gnezdarice. Od ukupnog broja gnezdarica, 10 vrsta su stanarice, 19 vrsta selice a pet vrsta su parcijalno migratorne ptice.

Na oranicama VPK ne gnezde se vrste koje su ranjive ili globalno ugrožene.

Obrada zemlje (jesenje i prolećno oranje), setva i žetva su periodi kada područje privlači značajan broj ptičjih vrsta. Ostaci strnjike i semena na poljima takode obezbeđuju dovoljne količine hrane poljskim voluharicama *Microtus arvalis*, miševima iz rodova *Apodemus* i *Mus* koji čine plen mnogim grabljivicama.

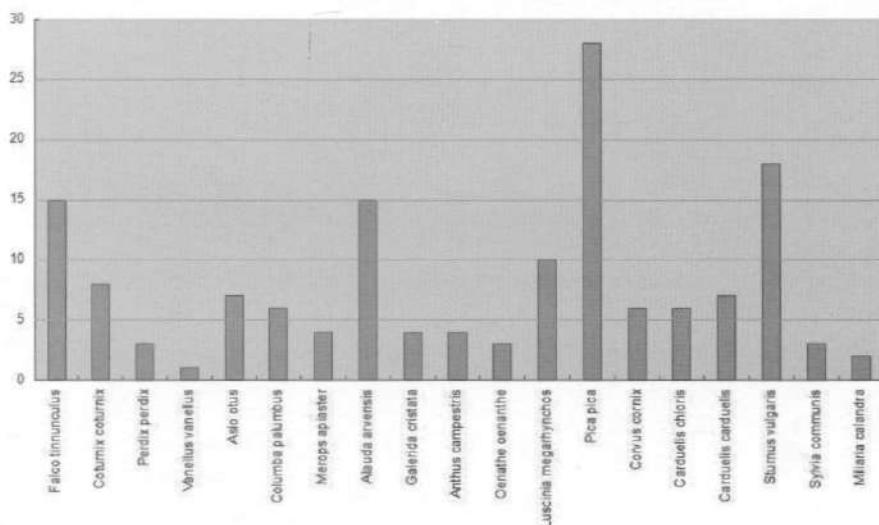
Kod pojedinih vrsta ptica postoji sezonska i dnevna migracija između područja istočno od ciljnog lokaliteta i oranica gde je planirana izgradnja VPK. Zbog blizine šaranskog ribnjaka Kapetanski rit i reke Tise, beleži se prelet ptica vodenih staništa. Dominantni pravac kretanja barskih ptica tokom dnevnih migracija je istok-zapad.

Nismo uočili značajno kretanje barskih ptica između jezera Ludaš, Palić, akumulacije Velebit, ribnjaka Kapetanski rit.

Čaplje često koriste koridor koji se nalazi izvan severne granice VPK, a u stvari prate stubove dalekovoda.

Tokom jesenjeg i zimskog perioda velika jata patkarica se okupljaju na ribnjaku i do polovine januara hrane se na okolnim poljoprivrednim parcelama.

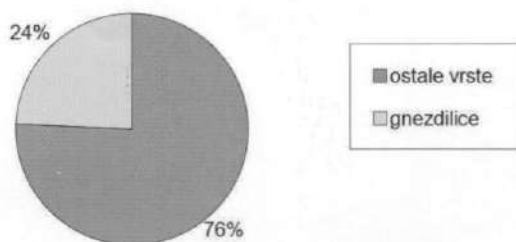
Potrebno je da se investitor pridržava mera koje su predložene za smanjenje, sprečavanje i otklanjanje štetnih uticaja VPK na ptice.

Grafikon 1. Brojnost gnezdećih parova pojedinih ptičjih vrsta na području VPK
Graph 1. The number of breeding pairs of certain bird species on WFK

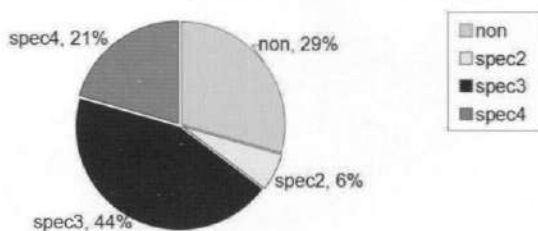
Grafikon 2. Procentualna zastupljenost gnezdarica u ukupnom broju vrsta zabeleženih na VPK

Graph 2. Percentage ratio of nesting species in the total number of recorded bird species in the WFK

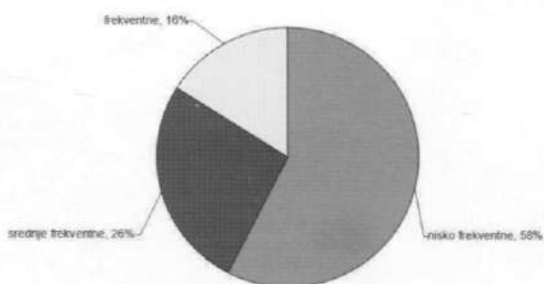
Grafikon 3. Ptice od posebnog značaja za zaštitu u Evropi – procentualna zastupljenost

Graph 3. Birds of special importance in terms of protection in Europe – percentage ratio

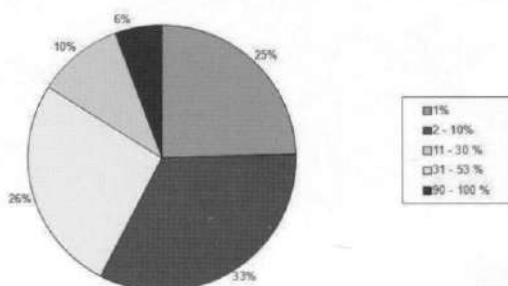
Grafikon 4. Procentualna zastupljenost tipova frekventnosti ptičjih vrsta tokom monitoringa na području VPK

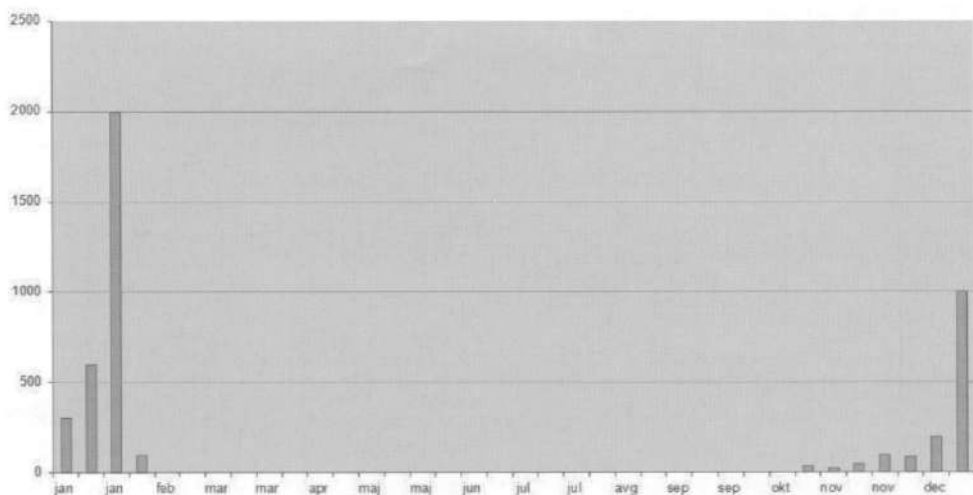
Graph 4. The percentage ratio of frequency types of bird species during monitoring in the area of WFK

Grafikon 5. Procenat zastupljenosti pojedinih vrsta ptica tokom trajanja monitoringa

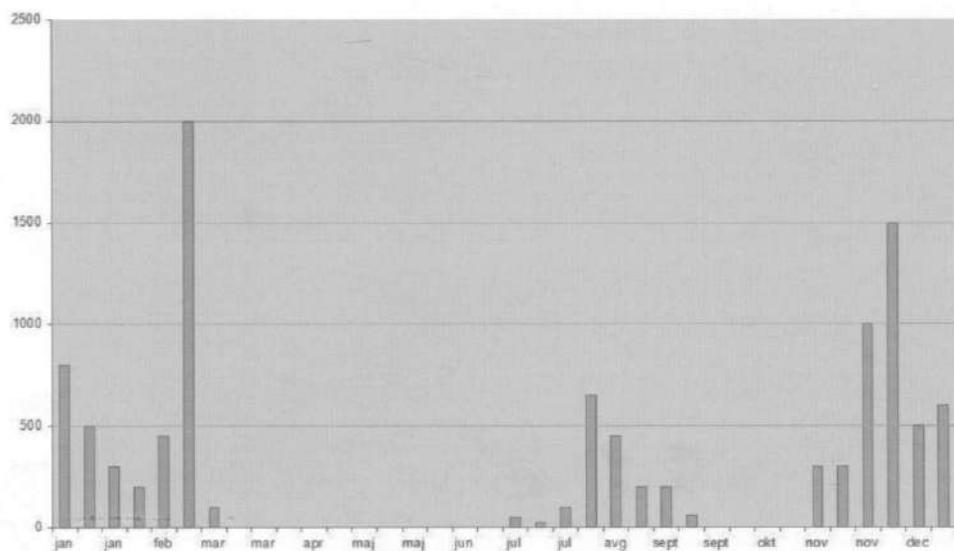
Graph 5. The percentage ratio of certain bird species during the monitoring

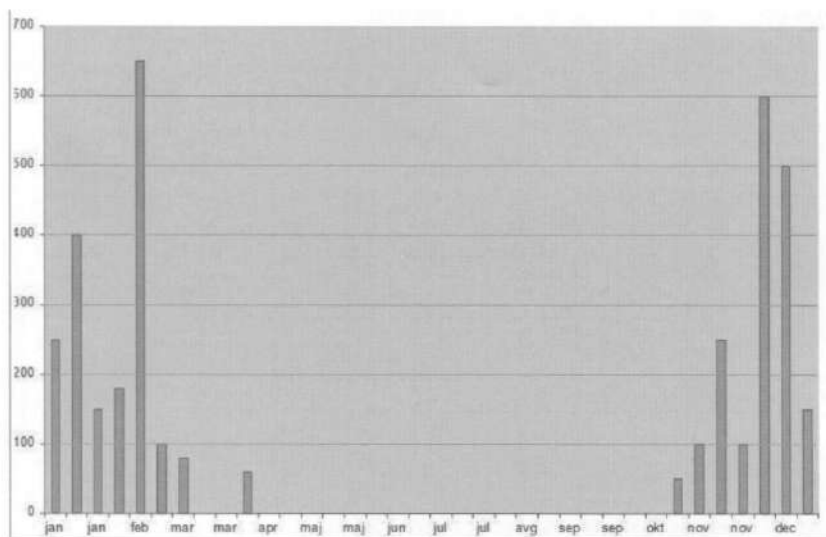
Grafikon 6. Kretanje brojnosti lisaste guske *Anser albifrons* na ribnjaku Kapetanski rit po mesecima

Graph 6. Number dynamics of Greater white-fronted goose *Anser albifrons* on the pond of Kapetanski rit by month

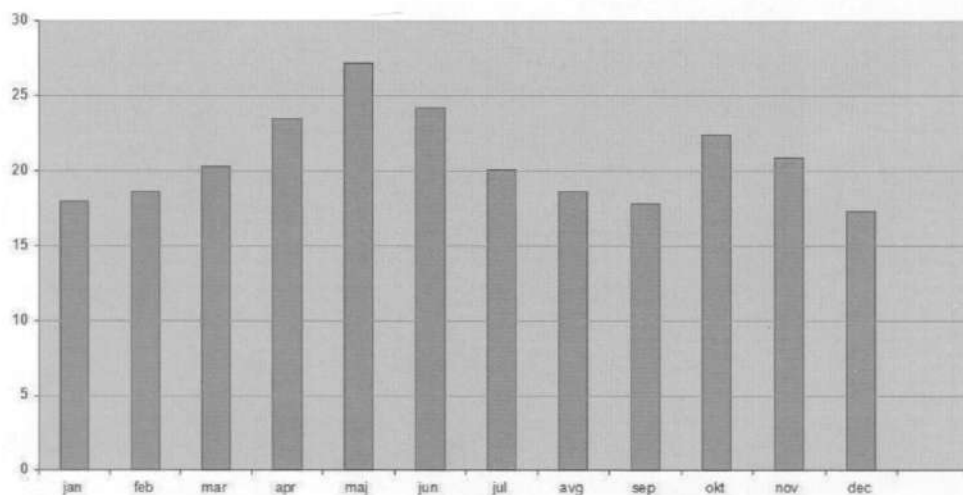
Grafikon 7. Kretanje brojnosti gluvare *Anas platyrhynchos* na ribnjaku Kapetanski rit

Graph 7. Population trend of Mallard duck *Anas platyrhynchos* on the pond of Kapetanski rit

Grafikon 8. Kretanje brojnosti ždrala *Grus grus* na ribnjaku Kapetanski rit

Graph 8. Population trend of Crane *Grus grus* on the pond of Kapetanski rit

Grafikon 9. Prosečna brojnost ptičjih vrsta po mesecima

Graph 9. Average number of bird species by month

Slika 2. Mladunac utine (*Asio otus*)
Figure 2. Young of Long-eared owl (*Asio otus*)

Slika 3. Crvena čaplja (*Ardea purpurea*) na ribnjaku Kapetanski rit
Figure 3. Purple heron (*Ardea purpurea*) on the pond of Kapetanski rit

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
1	<i>Phalacrocorax carbo</i>			1	o				o	LC	non	zl
2	<i>Ardeola ralloides</i>			1					o	LC	spec3	sz
3	<i>Casmerodius albus</i>			1				o		LC	non	sz
4	<i>Ardea cinerea</i>			1				o		LC	non	zl
5	<i>Ardea purpurea</i>			1					o	LC	spec3	sz
6	<i>Nycticorax nycticorax</i>			1					o	LC	spec3	sz
7	<i>Ciconia ciconia</i>			1					o	LC	spec2	sz
8	<i>Anser albifrons</i>			3	o		o	o		LC	non	zl
9	<i>Anser anser</i>			3	o		o	o		LC	non	sz
10	<i>Anas platyrhynchos</i>			3	o		o	o		LC	non	zl
11	<i>Anas penelope</i>			1	o		o	o		LC	non	zl
12	<i>Anas crecca</i>											zl
13	<i>Anas acuta</i>			1	o		o	o		LC	spec3	sz
14	<i>Accipiter nisus</i>			1	o		o			LC	non	sz
15	<i>Haliaeetus albicilla</i>			1					o	LC	spec1	sz
16	<i>Circus pygargus</i>			1	o				o	LC	spec4	sz
17	<i>Circus cyaneus</i>			1	o		o			LC	non	sz
18	<i>Circus aeruginosus</i>			3			o	o		LC	non	sz
19	<i>Buteo buteo</i>			1	o				o	LC	non	sz
20	<i>Falco vespertinus</i>			1	o				o	NT	spec3	sz
21	<i>Falco columbarius</i>			1	o					LC	non	sz
22	<i>Falco tinnunculus</i>	g	8-10	4	p					LC	spec3	sz
23	<i>Falco subbuteo</i>			1					o	LC	non	sz
24	<i>Falco cherrug</i>			1					o	EN	spec1	sz
25	<i>Coturnix coturnix</i>	g	10-15	3	m					LC	spec3	zl

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
26	<i>Perdix perdix</i>	g	2-4	1	s					LC	spec3	zl
27	<i>Phasianus colchicus</i>	g	5-8	1	s					LC	non	zl
28	<i>Grus grus</i>			3	o					LC	non	sz
29	<i>Tringa totanus</i>			3	o					LC	spec2	sz
30	<i>Tringa glareola</i>			1	o				O	LC	non	sz
31	<i>Tringa nebularia</i>			1	o				o	LC	non	sz
32	<i>Gallinago gallinago</i>			1	o					LC	spec3	sz
33	<i>Philomachus pugnax</i>			1	o					LC	non	sz
34	<i>Vanellus vanellus</i>	g	2-3	3	m		o	o		LC	spec2	sz
35	<i>Numenius arquata</i>			1					o	NT	non	sz
36	<i>Numenius phaeopus</i>			1					o	LC	non	sz
37	<i>Larus cachinans</i>			1		o	o			LC	non	z
38	<i>Larus michahellis</i>			2					o	LC	non	z
39	<i>Larus ridibundus</i>			3				o		LC	spec4	z
40	<i>Larus melanocephalus</i>			1					o	LC	spec4	sz
41	<i>Chlidonias niger</i>			1				o		LC	spec3	sz
42	<i>Chlidonias hybrida</i>			1					o	LC	spec3	sz
43	<i>Athene noctua</i>	g	2	1	s					LC	spec3	sz
44	<i>Asio otus</i>	g	6-8	2	p					LC	non	sz
45	<i>Columba palumbus</i>	g	6-8	3	m					LC	spec4	zl
46	<i>Columba oenas</i>			1	m					LC	spec4	sz
47	<i>Streptopelia turtur</i>			3	m		o			LC	spec3	zl
48	<i>Streptopelia decaocto</i>	g	15-20	2	s					LC	non	zl

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
49	<i>Alcedo atthis</i>			1					o	LC	spec3	sz
50	<i>Apus apus</i>			3			o	o		LC	non	sz
51	<i>Coracias garrulus</i>			1					o	NT	spec2	sz
52	<i>Cuculus canorus</i>			1					o	LC	non	sz
53	<i>Upupa epops</i>	g		1	m					LC	spec3	sz
54	<i>Dendrocopus major</i>			1			o			LC	non	sz
55	<i>Dendrocopus syriacus</i>	g	1-3	1	s			o		LC	spec4	sz
56	<i>Merops apiaster</i>	g	4-6	2	m		o	o		LC	spec3	sz
57	<i>Alauda arvensis</i>	g	10-15	5	m					LC	spec3	sz
58	<i>Galerida cristata</i>	g	2-3	1	s					LC	spec3	sz
59	<i>Hirundo rustica</i>	g	15-20	3	m		o	o		LC	spec3	sz
60	<i>Riparia riparia</i>			1					o	LC	spec3	sz
61	<i>Anthus pratensis</i>			3	m					LC	non	sz
62	<i>Anthus trivialis</i>			1	m					LC	non	sz
63	<i>Anthus campestris</i>	g	4-5	3	m					LC	spec3	sz
64	<i>Muscicapa striata</i>			1	m					LC	non	sz
65	<i>Turdus merula</i>	g	2-4	1	m					LC	spec4	sz
66	<i>Turdus philomelos</i>			1	o					LC	non	sz
67	<i>Turdus pilaris</i>			2	m					LC	spec4	sz
68	<i>Phoenicurus ochrurus</i>	g	2-4	2	m					LC	non	sz
69	<i>Erithacus rubecula</i>			1	m					LC	spec4	sz
70	<i>Saxicola torquata</i>	g	3-4	1	m					LC	non	sz
71	<i>Saxicola rubetra</i>			2	m					LC	spec4	sz
72	<i>Oenanthe oenanthe</i>	g	3	1	m					LC	spec3	sz
73	<i>Phylloscopus trochilus</i>			1	m					LC	non	sz
74	<i>Phylloscopus collybita</i>			1	m					LC	non	sz

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
75	<i>Phylloscopus sibilatrix</i>			1	m					LC	spec2	sz
76	<i>Sylvia communis</i>	g	2-4	3	m					LC	spec4	sz
77	<i>Sylvia atricapilla</i>	g	1	1	m					LC	spec4	sz
78	<i>Sylvia curruca</i>			1	m					LC	non	sz
79	<i>Sylvia borin</i>			1					o	LC	spec4	sz
80	<i>Luscinia megarhynchos</i>	g	4-6	3	m					LC	spec4	sz
81	<i>Motacilla alba</i>			1	m					LC	non	sz
82	<i>Motacilla flava</i>	g		3	m		o	o		LC	non	sz
83	<i>Troglodytes troglodytes</i>				m					LC	non	sz
84	<i>Parus coeruleus</i>			1				o		LC	non	sz
85	<i>Parus major</i>			1				o		LC	non	sz
86	<i>Pica pica</i>	g	10-15	5	s					LC	non	z
87	<i>Corvus monedula</i>			1			o	o		LC	non	z
88	<i>Corvus frugilegus</i>			2			o	o		LC	non	zl
89	<i>Corvus corone cornix</i>	g	9-12	5	s			o		LC	non	zl
90	<i>Corvus corax</i>			1					o	LC	non	z
91	<i>Lanius collurio</i>	g	2-3	2	m					LC	spec3	sz
92	<i>Lanius minor</i>			1					o	LC	spec2	sz
93	<i>Lanius excubitor</i>			1					o	LC	non	sz
94	<i>Sturnus vulgaris</i>	g	20-25	4	m		o	o		LC	spec3	z
95	<i>Fringilla coelebs</i>			2	m					LC	spec4	sz
96	<i>Fringilla montifringilla</i>			2	m					LC	non	sz
97	<i>Carduelis carduelis</i>	g	2-3	2	p			o		LC	non	sz
98	<i>Carduelis cannabina</i>			3	m					LC	spec2	sz
99	<i>Carduelis chloris</i>	g	4-5	2	p			o		LC	spec4	sz

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
100	<i>Serinus serinus</i>			1	m					LC	spec4	sz
101	<i>Passer domesticus</i>	g	15-20	2	s					LC	spec3	Z
102	<i>Passer montanus</i>	g	25-35	4	s					LC	spec3	Z
103	<i>Oriolus oriolus</i>	g	1	1	m				o	LC	non	sz
104	<i>Emberiza schoeniclus</i>			3	m					LC	non	sz
105	<i>Emberiza citrinella</i>			1	m					LC	spec4	Sz
106	<i>Miliaria calandra</i>	g	2	1	p					LC	spec2	sZ

Tabela 1. Prikaz registrovanih vrsta ptica: **A** – spisak vrsta registrovanih tokom monitoringa; **B** – „g” gnezdarice – vrste koje se gnezde na teritoriji VPK; **C** – populacija – broj gnezdećih parova na teritoriji VPK; **D** – učestalost tokom jednog obilaska terena: 1. retko se viđa, 2. povremeno se viđa, 3. često se registruje, 4. vrlo često se registruje, 5. stalno je prisutna (frekvencija prisustva vrste tokom trajanja monitoringa: nf – niskofrekventna do 10 %, sf – srednjefrekventna 11–30 %, fr – frekventna 31–100 %; **E** – migracija – selice (m – vrste koje se redovno registruju tokom seobe ili zimovanja; p – parcijalno migratorne vrste; s – stancije); **F** – „o” odmaralište – vrste koje koriste teritoriju VPK za odmor; **G** – „o” hranilište – vrste koje dolaze na teritoriju VPK radi ishrane; **H** – dnevne migracije; **I** – „o” retke prolaznice; **J** – IUCN globalna kategorija ugroženosti: LC – poslednja briga, NT – skoro ugrožena vrsta, EN – ugrožen; **K** – kategorija međunarodnog značaja vrsta: „spec” – ptice od posebnog značaja za zaštitu u Evropi, „spec2” – vrste čije su svetske populacije koncentrisane u Evropi, a koje imaju neodgovarajući status zaštite u Evropi, „spec3” – vrste čije svetske populacije nisu koncentrisane u Evropi, ali koje imaju neodgovarajući status zaštite u Evropi, „spec4” – vrste čije su svetske populacije koncentrisane u Evropi, a koje imaju odgovarajući status zaštite u Evropi, non spec – vrste koje nisu uvrštene u SPEC kategorije; **L** – nacionalni status zaštite: sz – strogo zaštićene vrste; z – zaštićene vrste; zl – lovne vrste čiji su status i režim zaštite regulisani propisima iz oblasti lovstva.

Table 1. Overview of registered bird species. **A** – List of species recorded during the monitoring; **B** – „g” Breeding species – species that nest on the territory of Wind Farm Kanjiža; **C** – Population – the number of breeding pairs in the territory Wind Farm Kanjiža; **D** – frequency during one site visit: 1. rarely seen, 2. occasionally seen, 3. often registered, 4. very often registered, 5. constantly present; The frequency of presence of species during the monitoring: nf – low frequency up to 10%, sf – medium frequency 11–30%, fr – frequent 31–100%; **E** – Migration – migrating birds (m = species that are regularly registered during their migration or wintering; p – partially migratory species; s = resident); **F** – „o” Resort – species that rest on the territory of Wind Farm Kanjiža; **G** – „o” Feeding – the species that come to the territory of Wind Farm Kanjiža to feed; **H** – Daily migrations; **I** – „o” rare visitors; **J** – IUCN global category of threatened species: LC – not concerned, NT – almost an endangered species, EN – endangered; **K** – Category of international importance of species: „spec” – birds of special importance in terms of protection in Europe, „spec2” – species whose global populations are concentrated in Europe, and have inadequate protection status in Europe, „spec3” – species whose global populations are not concentrated in Europe, but have inadequate protection status in Europe, „spec4” – Species whose global populations are concentrated in Europe, which have the appropriate protection status in Europe, Non spec – Species that are not incorporated in the SPEC categories; **L** – National protection status: sz – strictly protected species; z – protected species; zl – huntable species whose status and protection regime are governed by the regulations in the field of hunting.

ZAHVALNICA

Florijanu Horvatu, preparatoru Gradskog muzeja Subotica, na saradnji pri terenskim istraživanjima i ustupljenim podacima, kao i Đerđu Tolnaji, informatičaru Gradskog muzeja Subotica, na elektronskoj obradi podataka i prikazu rezultata.

LITERATURA

- Butorac, B., i Hulo, I. (1992). Fitocenološke, florističke i ornitološke vrednosti područja Selevenjska pustara kao podloga za zaštitu. *Zaštita prirode*, 45, str. 65–75.
- Dimitrijević, S. (1977). Šljunkarice (*Charadriiformes*) na području Vojvodine. *Larus*, 29–30, str. 5–32.
- Faragó, S., és Pellingner, A. (2009). *Nagy lilik*. In: P. Ujhelyi (ed), Magyar madárvonulási atlasz (p. 115–117). Budapest: Kossuth Kiadó.
- Gergelj, J., i Šite, T. (1989). Siva vetruša, *Falco vespertinus* na Kapetanskom ritu i kod Jazova. *Ciconia*, 1, str. 64–65.
- Gergelj, J., i Šoti, J. (1990). Ornitofauna ribnjaka “Kapetanski rit”. *Ciconia*, 2, str. 22–49.
- Gergely, J., Hulló, I., & Szabados, K. (1995). Preliminary biotical data from “Körös-Tisza 95” project. Szegedi Ökológus Napok és 25. Tiszakutató Ankét, Szeged, nov. 16–17., Kivonatok.
- Gergely, J., i Hulló, I. (1990). A szerecsensirály (*Larus, melanocephalus* Temm., 1818) fészkelése a jugoszláviai Vajdaságban. *Aquila*, 96–97, 87–90.
- Gergelj, J., Tot, L., & Frank, Z. (2000a). Ptice Tise od Kanjiže do Novog Bečeja. *Ciconia*, 9, str. 121–158.
- Gergelj, J., Janković, M., Radaković, M., Rudić, B., Agošton, A., Dajović, M., & Simić, D. (2011). Rezultati Međunarodnog censusa ptica vodenih staništa 2012. *Ciconia*, 20, str. 120–128.
- Zavod za zaštitu prirode Srbije. (1993). *Predlog za zaštitu prirodnog dobra Selevenjske pustare kao Specijalnog rezervata prirode – ornitofauna*. Beograd: grupa autora.
- Hulo, I. (1982). *Istraživanje ornitofaune Subotičko-horgoške pećšare*. Neobjavljen diplomski rad, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet.

Hulo, I., i Ham, I. (1990). *Predlog za zaštitu prirodnog dobra Ludaško jezero kao Specijalnog rezervata prirode (ornitofauna)*. Beograd: Zavod za zaštitu prirode Srbije.

Hulo, I. (1991). Ecological and nature protection references of bird colonies formed as a result of antropogen factors. In: Gyurácz, J. (Ed.), *The 3rd Sientific Meeting of the Hungarian Ornithological and Nature Conservation Society* (pp. 219–229). Szombathely, Hungary.

Hulo, I. (1997). Noćni potrk (*Burhinus oediconemus*) na Kapetanskom ritu. *Ciconia*, 6, str. 116.

Hulo, I. (1997a). Neuspešno gnežđenje sabljark *Recurvirostra avosetta* i zujavca slepića *Charadrius dubius* na ribnjaku Kapetanski rit. *Ciconia*, 6, str. 117.

Hulló, I. (1997b). A Ludasi-tó mint Ramsari terület. *Ludasi jegyzetek*, 1, 61–64.

Hulo, I. (1997c). Migracija predstavnika porodica *Gaviidae*, *Podicipitidae* i *Anatidae* na Paličkom jezeru u periodu 1981–1996. godine. *Ciconia*, 6, str. 51–70.

Hullo, I., & Szabados, K. (1998). Conservation values of the middle Koros valley 11. Vertebrates. Szegedi Ökológus Napok és 25. *Tiszakutató Ankét*, Szeged, poszter.

Hulló, I. (2000a). A Ludasi-tó madárvilágát vizsgáló kutatások történeti áttekintése. *Ludasi jegyzetek*, 2–3, 66–69.

Hulló, I. (2000b). A Palicsi- park madártani szempontok alapján történő természetvédelmi értékelése. *Ludasi jegyzetek*, 2–3, 85–95.

Hulo, I., i Gergelj, J. (2001). Spisak ptica Specijalnog rezervata prirode „Ludaško jezero”. *Ciconia*, 10, 39–50.

Hulo, I., Horvat, F., & Sekereš, O. (2005). Novi podaci o retkim gnezdilicama i selicama na subotičkim jezerima i pustarama. *Ciconia*, 14, 57–62.

Hulo I, Horvat, F. & Tucakov M. (2007). Crnoglavi galeb *Larus ichthyæetus* nova vrsta ornitofaune Srbije. *Ciconia*, 15, str. 62.

Hulo, I. (2013): Rečica koja krpi rascepanu Peščaru. *Detlić*, 8, 9–11.

Mikuska, J. (1968). Prilog poznavanju ornitofaune Ludaškog jezera. *Larus*, 20, str. 60–79.

Mikuška, T., i Mikuška, J. (1991). Uspešno gnežđenje sabljark *Recurvirostra avosetta*, na ribnjaku „Kapetanski rit” kod Male Pijace. *Ciconia*, 3, str. 42–43.

Mikuška, T. (1991). Ornitološki značajna područja u Vojvodini. *Ciconia*, 3, str. 72–74.

Puzović, S. (1998). Ramsarska područja u Srbiji u funkciji očuvanja diverziteta faune ptica vodenih staništa. *Zaštita prirode*, 50, str. 283–290.

Puzović, S., Sekulić, G., Stojnić, N., Grubač, B., & Tucakov, M. (2009). *Značajna područja za ptice u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Zavod za zaštitu prirode Srbije i Pokrajinski sekretarijat za zaštitu životne sredine i održivi razvoj.

Puzović, S., i Grubač, B. (1998). IBA projekat – međunarodno značajna staništa ptica u Srbiji. (Inventory – IBA sites in Serbia). *Ciconia*, 7, str. 14–18.

Šćiban, M., Đapić, D., Sekereš, O., Đorđević, I., Ružić, M., Stanković, D., Radišić, D., Gergelj J., Janković, M., Radaković, M., Rudić, B., Agošton, A., Dajović, M., & Simić, D. (2011). Results of the International Waterbird Censuses in 2012 in Serbia. *Ciconia*, 20, str. 120–128.

Vasić, V., Nikolić Antonijević, J. & Puhalo, S. (2012). Rezultati dvanaestomesečnog posmatranja ptica na Krušavcu kod Bele Crkve u Banatu, sa dodatkom o pticama šireg područja. *Ciconia*, 21, str. 31–42.

Hulló István

A TERVEZETT MAGYARKANIZSAI SZÉLERŐMŰ MADÁRTANI VIZSGÁLATAINAK EREDMÉNYE

Összefoglaló

A szélerőmű létesítésére kijelölt területet a magyarkanizsai Képviselő Testület által elfogadott területrendezési terv alapján a Tartományi Természetvédelmi Intézet hagyta jóvá. A mintegy 1200 ha nagyságú földterület Kispiac, Velebit és Orom települések határában fekszik. A telep kizárólag szántóföldeken jönne létre, az őshonos természetes növényzet csak kisebb foltokban maradt fenn mezsgyéken, utak mentén. A madárvilág monitoring kutatása 2011 és 2012-ben történt. Összesen 106 faj jelenlétét bizonyítottuk. Ebből 34 faj szaporodik a kutatott területen a többi tavaszi és őszi átvonuló, telelő vagy ritka alkalmi kóborló. A jelentős számú vízmadár előfordulását a vizes területek (Palicsi-tó, Ludasi-tó, Kapitányréti-halastó) közelsége magyarázza. Mivel e tavak között folyamatos madármozgás tapasztalható, ezért figyelembe véve a beruházó által javasolt telepítési pontokat, az egyes szélturbina generátorok helyét megváltoztattuk, így kellően széles és biztonságos átrepülési sávot alakítottunk ki a szélerőmű területének középső részén. Három madárfaj, a tőkés réce, a nagyilil és a daru tömeges előfordulását tapasztaltuk elsősorban az őszi, téli hónapokban, amikor táplálkozás céljából keresik fel a tervezett szélpark területét.

Az összefoglaló magyar fordítása: Hulló István

Фебруар – децембар 2014.
 2014. február – december
 Veljača – prosinac 2014.
 February – December 2014.

ИЗ РАДА МУЗЕЈА
 A MÚZEUM TEVÉKENYSÉGEIBŐL
 ИЗ РАДА МУЗЕЈА
 THE MUSEUM'S ACTIVITIES

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ / KIÁLLÍTÁSOK IZLOŽBENA DJELATNOST / EXIBITIONS

Miloš Babić – ravnoteža znakova
(izložba u Domu Vojske Srbije u Beogradu)
Otvoreno od 20. 3. 2014. do 12. 4. 2014.
Autor izložbe: Ljubica Vuković Dulić

Miloš Babić – A jelek egyensúlya
(kiállítás a belgrádi Szerbiai Katonahonban)
Megtekinthető volt 2014. 3. 20. és 2014. 4. 12. között.
A kiállítás szerzője: Ljubica Vuković Dulić

*Galerija mađarske likovne umetnosti
u Vojvodini (1830–1930)*
Otvoreno 20. 3. 2014.
Autor izložbe: Olga K. Ninkov

Vajdasági Magyar Képtár (1830–1930)
Megtekinthető 2014. 3. 20. óta.
A kiállítás szerzője: Ninkov K. Olga

Grad biciklista Subotica – Budimpešta
(Etnografski muzej u Budimpešti)
Otvoreno od 14. 4. 2014. do 28. 9. 2014.
Autori izložbe: Đerd Mate (Budimpešta),
Mirko Grlica, Olga K. Ninkov i Judit Rafai
(Subotica)

Bicikliváros Szabadka – Budapest
(kiállítás a budapesti Néprajzi Múzeumban)
Megtekinthető volt 2014. 4. 14. és 2014. 9. 28. között.
A kiállítás szerzői: Máté György (Budapest),
Mirko Grlica, Ninkov K. Olga és Raffai Judit
(Szabadka)

Od molekula do ćelije
Otvoreno od 13. 5. 2014. do 22. 8. 2014.
Autori izložbe: Jasminka Bogar i Dušica Zrnić

A molekulától a sejtig
Megtekinthető volt 2014. 5. 13. és 2014. 8. 22. között.
A kiállítás szerzői: Jasminka Bogar és
Dušica Zrnić

Memento Klara Gereb (1897–1944)

Otvoreno od 16. 5. 2014. do 16. 4. 2015.

Autor izložbe: Olga K. Ninkov

Memento Geréb Klára (1897–1944)

Megtekinthető volt 2014. 5. 16. és 2015. 4. 16. között.

A kiállítás szerzője: Ninkov K. Olga

Oskar Vojnić (1864–1914)

Otvoreno 17. 5. 2014. (deo stalne postavke)

Autor izložbe: Arpad Pap

Vojnich Oszkár (1864–1914)

Megtekinthető 2014. 5. 17. óta (az állandó tárlat része)

A kiállítás szerzője: Papp Árpád

Sve je samo reklama. Segmenti iz istorije reklame u Vojvodini do 1941. godine

Autori izložbe: Ljubica Otić, Veselinka

Marković i Mirko Grlica

Gostovanja:

Zrenjanin (4. 2. 2014 – 22. 3. 2014)

Kikinda (28. 3. 2014 – 30. 4. 2014)

Vršac (9. 5. 2014 – 15. 6. 2014)

Minden csak reklám. Részeltek a reklámok történetéből Vajdaságban 1941-ig

A kiállítás szerzői: Ljubica Otić,

Veselinka Marković és Mirko Grlica

Vendégszereplés:

Nagybecskerek (2014. 2. 4. – 2014. 3. 22.)

Nagykikinda (2014. 3. 28. – 2014. 4. 30.)

Versec (2014. 5. 09. – 2014. 6. 15.)

Matijas Haniš kasnobarokni putujući slikar

Autor izložbe: Žužana Korhec Pap

Gostovanja:

Baja (4. 9. 2014 – 5. 10. 2014)

Sombor (5. 10. 2014 – 4. 11. 2014)

Mathias Hanisch késő barokk vándorfestő

A kiállítás szerzője: Korhecz Papp Zsuzsanna

Vendégszereplés:

Baja (2014. 9. 4. – 2014. 10. 5.)

Zombor (2014. 10. 5. – 2014. 11. 4.)

Subotica u objektivu muzejskog fotografa

(Vukov dom kulture u Loznici)

Autor izložbe: Mikloš Hever

Loznica (8. 9. 2014 – 15. 9. 2014)

Szabadka, a múzeumi fényképész szemével

(A loznikai Vuk Karadžić kulturotthonban)

A kiállítás szerzője: Hevér Miklós

Loznica (2014. 9. 08. – 2014. 9. 15.)

Vukovi jubileji (200. godišnjica Male pjesnarice i Pismenice serbskog jezika)

Autor izložbe: Nevenka Bašić Palković

Gostovanja:

Bačka Topola (7. 6. 2014 – 17. 8. 2014)

Budimpešta (8. 9. 2014 – 12. 10. 2014.)

Pečuj (22. 11. 2014 – 9. 12. 2014)

Vuk jubileumai (A Mala Pesnarica című kötet, illetve a Pismenica címmel kiadott szerb nyelvtan 200. éves évfordulója alkalmából)

A kiállítás szerzője: Nevenka Bašić Palković

Vendégszereplés:

Topolya (2014. 6. 7. – 2014. 8. 17.)

Budapest (2014. 9. 8. – 2014. 10. 12.)

Pécs (2014. 11. 22. – 2014. 12. 9.)

Nove akvizicije Gradskog muzeja u Subotici (2010–2014)

Autori izložbe: kustosi Gradskog muzeja Subotica
Otvoreno od 29. 12. 2014. do 10. 3. 2015.

A Szabadkai Városi Múzeum új szerzeményeinek tárlata (2010–2014)

A kiállítás szerzői: a Szabadkai Városi Múzeum múzeológusai

Megtekinthető volt 2014. 12. 29. és 2015. 3. 10. között.

100 godina od rođenja dr Bele Šturca

Autor izložbe: Dušica Zrnić

Otvoreno 1 – 30. 12. 2014.

Dr. Sturc Béla születésének 100. évfordulója

A kiállítás szerzője: Dušica Zrnić

Megtekinthető volt 2014. 12. 01. és 30. között

Suvenirnica Emléktárgy-bolt

Plakati Čabe Lalića

24. 5. 2014 – 9. 7. 2014.

Kustos izložbe: Olga K. Ninkov

Lality Csaba plakátkiállítása

2014. 5. 24. – 2014. 7. 9.

Kurátor: Ninkov K. Olga

Rišelje – mašinski vez Valerije Bardoš

10. 7. 2014 – 31. 8. 2014.

Kustos izložbe: Judita Rafai

Richelieu – Bárdos Vali gépi hímzései

2014. 7. 10. – 2014. 8. 31.

Kurátor: Raffai Judit

Izolda – subotička neogotika kao inspiracija

Radovi Marka Marosiuka, Nine Rajak
i Tamare Santrač: fotografija Miomira Milića
28. 8. 2014 – 5. 10. 2014.

Autor izložbe: Miomir Milić

Kustos izložbe: Olga K. Ninkov

*Izolda – a szabadkai neogótika,
mint inspiráció*

Marko Marosiuk, Nina Rajak, Tamara
Santrač munkái. Miomir Milić fotói
2014. 8. 28. – 2014. 10. 5. 10.

A kiállítás szerzője: Miomir Milić

Kurátor: Ninkov K. Olga

Svilene amajlije jeseni

Radovi Erike Kanjo Janovič.

10. 10. 2014 – 5. 12. 2014.

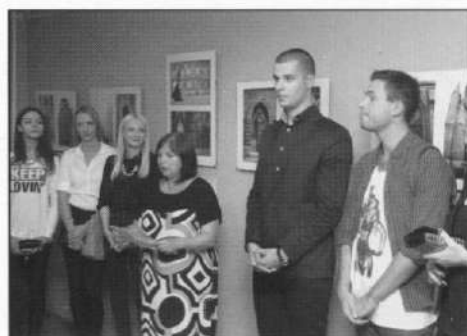
Kustos izložbe: Olga K. Ninkov

Őszi selyem amulettek

Kanyó Janovics Erika munkái.

2014. 10. 10. – 2014. 12. 5.

Kurátor: Ninkov K. Olga

*Novogodišnja – božićna prodajna izložba
rukotvorina od vune, stakla i drveta*
Radovi Sofije Levaji, Olivije Erdelji, Maje
K. Horvat, Ferenc Torme, Marije Vuković,
Ferenc Puškaša, Kockice – Eko toys, zanatske
radnje Tifani.

10. 12. 2014. – 30. 01. 2015.

Kustos izložbe: Olga K. Ninkov

*Fából, gyapjúból és üvegből készült
ajándéktárgyak karácsonyi – újévi tárlata*
Kiállítók: Lévai Zsófia, Erdélyi Olívia, Maja K.
Horvat, Torma Ferenc, Marija Vuković, Puskás
Ferenc, Kockica – Eko toys, Tiffany.
2014. 12. 10. – 2015. 01. 30.
Kurátor: Ninkov K. Olga

Ogranak u Bačkoj Topoli Kihelyezett részleg Topolyán

Kopanje duboko u prošlost

Otvoreno 7. 6. 2014. (deo stalne postavke)

Autori izložbe: Agneš Sekereš i Gabrijela Kajdoči Lovas

Mélyre ásni a múltba

Megtekinthető 2014. 6. 7. óta (az állandó tárlat része)

A kiállítás szerzői: Szekeres Ágnes és Kajdocsi Lovász Gabriella

ГОСТУЈУЋЕ ИЗЛОЖБЕ / VENDÉGKIÁLLÍTÁSOK GOSTUJUĆE IZLOŽBE / GUEST EXIBITIONS

Tragač za zvezdama

29. 8. 2014 – 30. 11. 2014.

Organizatori izložbe: Hrvatski državni arhiv, Mađarski državni arhiv, Istorijski arhiv u Subotici i Gradski muzej Subotica

Sinagoga na arhitektura u srednjoistočnoj Evropi 1782–1944.

10. 9. 2014 – 10. 10. 2014.

Autor izložbe: Rudolf Klajn

Fotografije pre fotografija – dagerotipije

15. 10. 2014 – 29. 12. 2014.

Fotomuzej

Autor izložbe: Milena Gnjatović

Istaknute žene jevrejskog porekla – u okviru izložbe Memento Klara Gereb (1897–1944), povodom evropskog dana Jevrejske kulture. Jevrejska opština Pančevo
8. 11. 2014 – 16. 11. 2014.

Csillagok fürkészője

2014. 8. 29. – 2014. 11. 30.

A kiállítás szerzői a Horvát Állami Levéltár, a Magyar Nemzeti Levéltár, a szabadkai Történelmi Levéltár és a Szabadkai Városi Múzeum

Zsinagógaépítészet Kelet-Közép-Európában 1782–1944.

2014. 9. 10. – 2014. 10. 10.

A kiállítás szerzője: Klein Rudolf

Fényképek a fényképek előtt – dagerrotípia

2014. 10. 15. – 2014. 12. 29.

Fotómúzeum

A kiállítás szerzője: Milena Gnjatović

Kiemelt zsidó származású nők - az Európai Zsidó Kultúra Napja alkalmából lett megszervezve a Memento Geréb Klára (1897–1944), kiállítás keretén belül.
Pancsovai Zsidó község
2014. 11. 8. – 2014. 11. 16.

Suvenirnica Emléktárgy-bolt

Čudesni svet gljiva

4. 2. 2014 – 25. 3. 2014.

Autor izložbe: Branislav Uzelac

Pozorje Laze Kostića

26. 3. 2014 – 16. 4. 2014.

Autor izložbe: Zoran Maksimović

Tempus Sanctorum

17. 4. 2014 – 14. 5. 2014.

Muzej Vojvodine

Autor izložbe: Samii Darjuš

A gombák csodálatos világa

2014. 2. 4. – 2014. 3. 25

A kiállítás szerzője: Branislav Uzelac

Laza Kostić színházi világa

2014. 3. 26. – 2014. 4. 16.

A kiállítás szerzője: Zoran Maksimović

Tempus Sanctorum

2014. 4. 17. – 2014. 5. 14.

Vajdasági Múzeum

A kiállítás szerzője: Samii Darjuš

Ogranak u Bačkoj Topoli Kihelyezett részleg Topolyán

Jožef Ač 100

5. 9. 2014. – 9. 11. 2014.

Gradski muzej Senta

Autor: Kristina Sakra Mandić

Ács József 100

2014. 9. 5. – 2014. 11. 9.

A zentai Városi Múzeum

A kiállítás szerzője:

Szarka Mandity Krisztina

МУЗЕЈСКА ЕДУКАЦИЈА / MÚZEUMPEDAGÓGIA MUZEJSKA EDUKACIJA / EDUCATION AT THE MUSEUM

Restauracija uživo u okviru izložbe *Matijas Haniš kasnobarokni putujući slikar*, 13. 2. 2014.

Kreativna igraonica za decu povodom Uskrsa, 17. 4. 2014.

Program u okviru Noći muzeja 2014, 7. 6: igraonica sa nazivom *U pomoć, nestala su nam lica!*, *Izdvajanja Dnk lanca* - radionica i Od molekule do ćelije predavanje u okviru izložbe, *Od molekula do ćelije*, igraonica za decu inspirisana izložbom *Memento Klara Gereb*.

Igraonica za decu inspirisana izložbom *Oskar Vojnić (1864–1914)*, 4. 12. 2014.

Tokom godine imali smo raznovrsne igraonice vezane za izložbe koje su bile prilagođene učenicima osnovnih škola koji su nas posetili 2014. godine. Učenici su iz Subotice i okoline grada.

Restaurálás élőben a *Mathias Hanisch késő barokk vándorfestő* című kiállítás keretén belül, 2014. február 13-án.

Húsvét alkalmából szervezett játszóház, 2014. 4. 17.

Programok 2014. 6. 7-én, és a Múzeumok éjszakája rendezvénysorozat keretein belül: *Segítség, eltűnt az arcunk!* című játszóház, *DNS lánc kinyerése* - műhelymunka és A molekulától a sejtig című előadás A molekulától a sejtig kiállítás keretein belül. Játszóház gyermekeknek a *Memento Geréb Klára* kiállítás ihletésében.

Játszóház gyerekeknek a *Vojnich Oszkár (1864–1914)* című kiállítás keretén belül. 2014. 12. 4.

Egész évben lehetőségünk volt több szabadkai illetve környékbeli iskolás osztálynak játszóházat szervezni a kiállításokhoz kötődően, amelyek az osztályok igényeihez lettek alakítva.

Ogranak u Bačkoj Topoli Kihelyezett részleg Topolyán

Radionica za decu inspirisana izložbom *Jožef Ač 100*, 5. 9. 2014.

Műhelymunka gyerekeknek az *Ács József 100* című kiállítás keretén belül, 2014. 9. 5.

PROMOCIJE I DOGAĐAŃA / BEMUTATÓK ÉS ESEMÉNYEK PROMOCIJE I DOGAĐANJA / PROMOTIONS AND EVENTS

Promocija knjiga Muzejskog dokumentacionog centra iz Zagreba – *Muzejske publikacije za decu i mlade i Šta je muzejski katalog*, 11. 4. 2014.

Promocija Godišnjaka Gradskog muzeja Subotica, *Museion 12*, 28. 4. 2014.

Obležavanje Svetskog dana secesije, predavanje i vođenje kroz muzej, 10. 6. 2014.

Promocija zbornika naučnih radova međunarodne konferencije održane u Subotici pod nazivom *Putevi kulture – secesija*, 1. 9. 2014.

Promocija knjige Judite Rafai *Komponovane fotografije. Subotički fotografi od 1860. do 1941. godine* i knjige Miroslava Aleksandrića *Fotografije i fotografski ateljei u Srbiji 1860–1918. godine*, 28. 10. 2014.

Promocija knjige *Flora Subotičko-horgoške pešcare i pitanja njene zaštite* dr Bele Šturca, 30. 12. 2014.

A zágrábi Múzeumi Dokumentációs Központ könyvbemutatója – *Múzeumi kiadványok gyermekeknek és fiataloknak és Mi a múzeumi katalógus*, 2014.04.11.

A Szabadkai Városi Múzeum évkönyvének bemutatása, *Museion 12*, 2014. 4. 28.

A Szeccsszión világnapjának megünneplése, előadások és tártalvezetés, 2014. 6. 10.

Kultúra útjai – a szeccsszión elnevezésű tudományos tanácskozás tanulmánykötetének bemutatója Szabadkán, 2014. 9. 1.

Raffai Judit *Megkomponált fényképek. A szabadkai fényképészek 1860 és 1941 között* című kiadványának, illetve Miroslav Aleksandrić *Fényképészek és fényképeszeti műtermek Szerbiában 1860–1918 között* című kötetének bemutatója

Dr. Sturc Béla *A Szabadka-Horgosi-homokpuszta természetes flóráképe és megőrzésének kérdései* című könyvének bemutatója, 2014. 12. 30.

Ogranak u Bačkoj Topoli Kihelyezett részleg Topolyán

U organizaciji Društva etnologa *Lajos Kiš* i Muzeja Bačka Topola obeležena je desetogodišnjica smrti dr Imrea Harkaija, arhitekta i etnologa, 10. 1. 2014.

Prikazivanje filmova sa III omladinskog filmskog festivala *Jožef Egri*, 8. 2. 2014.

Povodom 90 godina od smrti slikara Stipana Kopilovića predstavljena je monografija o njegovim delima. Govorili su: Bela Duranci, istoričar umetnosti i Tomislav Žigmanov, pisac. Organizator izdanja je Zavod za kulturu vojvođanskih Hrvata, 27. 3. 2014.

Nastup bečke grupe Pristup (Robert Ramel, Vlado Blum i Hana Lasaković), 10. 4. 2014.

U okviru Noći muzeja otvorene su izložbe: *Vukovi jubileji* i *Kopanje duboko u prošlost* – stalna izložba arheološkog odeljenja. Pedagoško odeljenje je u delu pratećeg programa organizovalo igraonicu i kviz pod nazivom *Ko je najveći mamut?* SKC Vuk S. Karadžić je održao scenski nastup pod nazivom Vuk o Vuku. Organizovana je i promocija najnovije knjige Otoja Tolnaja *Kutija za šešire* (Kalapdoboz), 7. 6. 2014.

Društvo etnologa *Lajos Kiš* i Muzej Bačke Topole organizovali su susret Mladih etnologa istraživača i kulturnih antropologa. Na susretu su predstavljene publikacije Ištvana Šilinga *Szenttiszelet és népi vallásosság a Vajdaságban* i Ferenc Tota *Szó és szív*, 12. 9. 2014.

Dr. Harkai Imre építész, néprajzkutató halálának 10. évfordulójára való megemlékezés, 2014. január 10-én. Szervezte a Kiss Lajos Néprajzi Társaság és a Topolyai Múzeum.

III. Egri József Ifjúsági Filmfesztivál filmvetítései, és eredményhirdetése 2014. február 8-án.

A 90 éve elhunyt Stipan Kopilović festő munkásságáról készült monográfiát Bela Duranci művészettörténész és Tomislav Žigmanov író ismertette 2014. március 27-én. A rendezvény társszervezője a Vajdasági Horvát Művelődési Intézet volt.

Fellépett 2014. április 10-én a bécsi Pristup zenekar, azaz Robert Rammel, Vlado Blum és Hannes Laszakovits.

A Múzeumok éjszakája keretén belül, 2014. 06. 07-én a Topolyai Múzeumban megnyitották a *Vuk jubileumai* című kiállítást, illetve a *Mélyre ásni a múltba* című állandó régészeti kiállítást is. Mellékprogramok: múzeumpedagógiai foglalkozás és vetélkedő *Ki a legnagyobb mamut?* címmel, *Vuk Vukról* című alkalmi előadás, és a Tolnai Ottó *Kalapdoboz* című képzőművészeti írásokat tartalmazó kötetének bemutatója.

Szeptember 12-én a Fiatal néprajzkutatók és kulturális antropológusok találkozóját szervezte meg a múzeum, a Kiss Lajos Néprajzi Társasággal együttműködve. Silling István *Szenttiszelet és népi vallásosság a Vajdaságban* című kötetét, majd Tóth Ferenc *Szó és szív* című kiadványát mutatták be.

ИЗДАЊА / KIADVÁNYOK IZDANJA / PUBLICATIONS

Башић Палковић, Н. (2014). *Суботица у објективу музејског фотографа / Szabadka a múzeumi fényképész szemével*. Gradski muzej Subotica (flajer).

Grlica, M., K. Ninkov, O., i Raffai, J. (2014). *Grad biciklista: istorijski, etnološki i umetnički aspekti bicikla u Subotici. / A biciklisek városa: a kerékpár történeti, néprajzi és művészeti aspektusai Szabadkán*. Gradski muzej Subotica.

Hulo, I. (ured.) (2014). *Museion 12*, Gradski muzej Subotica.

Korhecz Papp, Zs. (2014). *Szentes kifestő / Bojanka sa likovima svetaca*. Gradski muzej Subotica.

Lukić, A. M. (2014). *Čudesni svet gljiva / A gombák csodlátos világa*. Gradski muzej Subotica.

Ninkov K., O. (ured.) (2014). *Putevi kulture – secesia (zbornik naučnih radova istoimene konferencije) / Kulturális utak – szecesszió (az azonos című konferencia tanulmánykötete)*. Gradski muzej Subotica.

Ninkov K., O. (2014). *Vajdasági Magyar Képtár: (1830–1930)*. Gradski muzej Subotica.

Нинков К., О., и Вуковић Дулић, Љ. (2014). *Милош Бабић. Равнотежа знакова. Из збирке Градског музеја Суботица*. Београд: Медија центар Одбрана.

Papp Á. (2014). *Vojnich Oszkár / Oskar Vojnić (1864–1914)*. Gradski muzej Subotica.

Raffai, J. (2014). *Komponovane fotografije. Subotički fotografi od 1860. do 1941. godine / Megkomponált fényképek. Szabadkai fényképészek 1860 és 1941 között*. Gradski muzej Subotica.

Vuković Dulić, Lj., i Tolnai, Gy. (ured.) (2014). *Нове аквизиције Градског музеја у Суботици (2010–2014) / A Szabadkai Városi Múzeum új szerzeményei (2010–2014) / Nove akvizicije Gradskega muzeja u Subotici (2010. – 2014.)*. Gradski muzej Subotica.

Štunc, B. (2014). *Prirodna flora Subotičko-horgoške pešcare i pitanja njene zaštite*. Gradski muzej Subotica.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

069(497.113 Subotica) (058)

MUSEION : годишњак Градског музеја Суботица:
godišnjak Gradskog muzeja Subotica: a Szabadkai Városi
Múzeum évkönyve / glavni i odgovorni urednik Hulló István.
– 2001, I – .—Subotica: Gradski muzej, 2001 —,—

Ilustr. ; 23 cm.

Godišnje. — Rezimeji na eng. jeziku.
ISSN 1451-1274

COBISS.SR-ID 179561223

